

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 48

Київ
2016

Редакційна колегія:

ПАТРИЛЯК І. К., д-р іст. наук, проф.(голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНІ СОГУ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., д-р іст. наук, доц.;
КАЗЬМИРЧУК М. Г., д-р іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., д-р іст. наук, доц.;
КОЦУР А. П., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АГНЄШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Люблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Рецензенти:

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 7 від 25.02.2016 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до переліку фахових видань за спеціальністю «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.; постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010 р.; наказ Міністерства освіти і науки України №1021 від 7 жовтня 2015 р.).

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

ЗМІСТ

Дорошенко Ліна. Автохтоністська концепція розвитку слов'янських старожитностей в контексті становлення археологічної славістики наприкінці XIX – на початку XX ст.	5
Ковальчук Марія. Становище рабів та характер рабства в Османській імперії.	11
Пивоваренко Олена. Виноградне вино у житті козацької старшини в першій половині XVIII ст. (на матеріалах щоденників Я. Марковича).	18
Орлик Світлана. Оподаткування нерухомого майна в Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни.	24
Куцук Руслан. Брошура «Війна і Державна дума» як механізм інформаційного впливу на формування свідомості солдатів Південно-Західного фронту Російської імперії у 1915–1917 рр.	31
Машкевич Стефан. Прибутковий транспорт у «смутні часи»: залізнична гілка Київ – Віта-Литовська (1916–1919 рр.).	36
Козій Василь, Козій Олена. Родина Мерінгів: відомі та маловідомі факти про життєвий шлях С. С. Мерінга.	45
Семеняк Ксенія. Політика Великої Британії щодо безпеки в Європі у 1925–1939 рр.	53
Кісь Оксана. Національно-визвольні змагання як випробування меж традиційної жіночості: жіночий досвід у національному підпіллі 1940–1950-х років.	61
Маслюк Олександр. Українці в партизанському русі у країнах Центрально-Східної Європи (1944–1945 рр.).	79
Шуст Тарас. Створення матеріально-технічної бази та фінансове забезпечення медицини Тернопільщини у 1945–1955 рр.	83
Конта Ростислав, Люлька Віталій. Особливості проведення місяця Рамадану мусульманами-сунітами м. Києва.	91
Казьмирчук Марія, Палієнко Сергій. Проблема оцінки та використання археологічних пам'яток в туризмі.	97
Шкабко Сергій. «Дніпропетровський період» суспільно-політичної діяльності Леоніда Кучми.	103
Храмцова Ірина. Журнальна публіцистика періоду перебудови як чинник формування громадянського суспільства.	110
Автушенко Ірина. Соціальний захист військовослужбовців миротворчих контингентів Збройних Сил України (1992–2011 рр.).	116

Годлевський Максим. Нові підходи в застосуванні силових і несилових засобів в зовнішній політиці США за адміністрацій Б. Клінтона.	122
Мігальчан Ірина. Міжнародна діяльність Верховної Ради України четвертого скликання в контексті розвитку світового парламентаризму.	127
Чумаченко Олена. Формування функції антикризового управління Європейського Союзу в безпековій сфері на рубежі XX–XXI століть.	133
Наші автори.	138

АВТОХТОНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СЛАВІСТИКИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

В статті розглянуто процес формулювання положень автохтонізму – течії, появу якої викликало підвищення цікавості до дослідження проблем слов'янського етногенезу, зростання археологічної складової в наукових пошуках. Розглянуто утвердження автохтонізму як основної теорії наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Археологічна славістика, етногенез, автохтонізм, історіографія, етнічні процеси.

Питання вивчення походження, становлення та розвитку слов'ян вже понад століття не можливе без залучення археологічного матеріалу. Саме з кінця XIX ст. питома вага археологічної складової в наукових узагальненнях невпинно зростала, що призвело до появи та розвитку власне археологічної славістики. На зламі століть питання слов'янського етногенезу вирішувалось в руслі автохтоністських позицій. Під впливом еволюціоністських ідей наприкінці XIX – на початку XX ст. набула поширення автохтоністська концепція походження слов'ян, в руслі якої зазначене питання вирішували В.В. Хвойка, Ю. Костшевський, Т. Лер-Сплавінський тощо. Щоправда, прихильність до цієї концепції конкретні науковці висловлювали з огляду на дещо відмінні міркування.

Зазначена варіабельність думок серед автохтоністів має витоки ще у творчості Л. Нідерле (1865–1944), котрий був безсумнівним авторитетом для дослідників цього покоління. Своєю чергою, Л. Нідерле багато в чому розвивав думки, висловлені ще П. Шафариком (1795–1861), намагаючись підкріпити їх новими матеріалами, зокрема, апелюючи до археологічних знахідок. Він здійснив систематизацію наявних археологічних матеріалів, головним чином з території Австро-Угорщини та Російської імперії, а також проаналізував дотичну до них історіографію, розглянувши ці матеріали в більш широкому контексті історичних, етнографічних та лінгвістичних джерел. Підсумок цього системного аналізу підбито в монументальній праці «Слов'янські старожитності», різні редакції котрої виходили друком протягом 1902–1934 рр., а остаточно, скорочена редакція побачила світ вже по смерті автора у 1953 р.

Цікаво, що самого Л. Нідерле не можна однозначно визначити як автохтоніста або міграціоніста, його позиція була доволі гнучкою, адже чи не енциклопедичне охоплення всіх доступних груп джерел спонукало до іноді чи не протилежних висновків. Аналізуючи писемні джерела, Л. Нідерле беззастережно сприймає концепцію польського славіста В. Суровецького, утверджену в історіографії авторитетом П. Шафарика, щодо ототожнення з найранішими слов'янами венетів Плінія, Тацита, Птолемея, Певтингерової таблиці, Йордана. При цьому Л. Нідерле усвідомлював, що найменування «венети» не було самоназвою, а вочевидь було екзоетнонімом¹. Додатковим аргументом щодо слушності цієї концепції Л. Нідерле вважав і повідомлення доволі пізніх джерел («Космографія» Равеннського аноніма VII ст. та т. зв. «Баварський географ» IX ст.). За спостереженнями дослідника, в епоху, коли слов'яни стали відомими в Європі, світ вважав їх народом північного походження, що співпадало із локалізацією венетів Плінієм та Птолемеєм². З огляду на це, Л. Нідерле не підтримує доволі сталу на той час «дунайську теорію», що сліпо слідувала повідомленням руської літописної традиції. Прабатьківщину слов'ян, на думку дослідника, варто шукати на північ від Карпат, звідки вони поступово просуvalись на південь, до Дунаю.

Окремим блоком Л. Нідерле аналізує тогочасні здобутки порівняльного мовознавства та ономастики. Він погоджується, що на початку II тис до н. е. всі індоєвропейські мови вже сформувались і виокремилися. В II чи I тис. до н. е. відбулось відділення литовців (балтів) від слов'ян, в результаті чого утворився єдиний народ з єдиною мовою і слабо наміченими діалектними розбіжностями. Протягом I тис. н. е. їх єдність почала розпадатися, розвивались нові мови. На основі соматологічних, культурних, мовних відмінностей здійснюється диференціація слов'ян, що визначалася насамперед внутрішнім розвитком цієї спільноти. З огляду на останній сформувалися незначні фонетичні, граматичні, лексикологічні відмінності й з'явилися діалекти. Ці відмінності згодом посилювалися з огляду на зовнішні чинники, такі як ізоляція або ж навпаки переселення певних груп, які спонукали до контактів з носіями інших мов, що сприяло чисельним запозиченням з цих мов³.

Л. Нідерле усвідомлював, що мовні процеси вкрай важко датувати та локалізувати, тож без особливих застережень намагався ототожнити їх з певними археологічними перетвореннями. Слов'янські племена раннього середньовіччя дослідник локалізував, спираючись на повідомлення тогочасних авторів і дані топоніміки (писемні повідомлення – територія – археологічні пам'ятки = визначення етнічної приналежності археологічного матеріалу). На визначеній у такий спосіб території знахідки цього періоду він вважав слов'янськими. Територія, населена слов'янами до їх широкого розселення, на думку дослідника, простягалась між Ельбою та Середнім Подніпров'ям (з Десною, Прип'яттю, Березиною включно).

При цьому Л. Нідерле дещо відходить від власної ж схеми, висловлюючи сумніви щодо включення у «прабатьківщину» західної частини цього ареалу, розташовану між Ельбою та Віслою. Головним аргументом при цьому є непевність ототожнення тамтешніх археологічних пам'яток («полів поховань») зі слов'янами. Себто своєрідність цих старожитностей порівняно зі «слов'янським стандартом» матеріальної культури, як його уявляв собі Л. Нідерле, спонукала його сумніватися у відомостях писемних джерел. Це, ймовірно, був один з перших випадків, коли археологічна аргументація не тільки переважила історичну, а й змусила модифікувати концепцію в цілому. Слов'янський ареал після їхнього широкого розселення дослідник визначав у таких межах: від Ельби до Дону із заходу на схід та від Балтійського моря на півночі до Альп і далі через Балкани аж до Середземного моря на півдні.

Окрему увагу приділив Л. Нідерле проблемі прабатьківщини східних слов'ян, вбачаючи її у східній частині протослов'янської території: басейн Прип'яті (Полісся), територія на нижній Березині, на Десні і Тетереві, Київщині, вся нинішня Волинь. Дослідник виключає можливість приходу східних слов'ян на свою батьківщину, на Дніпро, лише в III ст. н. е. чи в V – VI ст. Значення східнослов'янської прабатьківщини на Середньому Дніпрі очевидне. Вона була розташована на значних культурних та колонізаційних шляхах. Річкова мережа пов'язувала між собою як віддалені території Східноєвропейської рівнини, так і моря, Балтійське, Чорне, Каспійське. Східна гілка слов'ян, яка мешкала тут здавна, була наскільки сильною, що могла почати звідси подальшу експансію⁴.

Додатковими аргументами на користь локалізації східнослов'янської прабатьківщини Л. Нідерле вбачав лінгвістичні дані. Південними сусідами праслов'ян першопочатково були фракійці, які мешкали в Карпатах і на їх південних схилах. Пізніше тут з'явилися деякі галльські (кельтські) племена, а разом з ними бастарни й певкіни (між V і III ст. до н. е.). Останніми проникли в Карпати окремі слов'янські племена. Іншими сусідами предків східних слов'ян на півдні були іранці⁵. Отже, не кажучи про це прямо, Л. Нідерле наводить читача на думку, що власне загальнослов'янська прабатьківщина найвірогідніше і співпадає із східнослов'янською.

Нагадаємо, що основним об'єктом наукової критики для Л. Нідерле була «дунайська концепція», проте він не відкидав, на відміну від ортодоксальних автохтоністів, значення міграцій у слов'янському етногенезі. Л. Нідерле зазначав, що народ під назвою слов'яни з'являється на початку нашої ери як могутнє угруповання, яке розселилося на значній території між Віслою та Десною, і що ця чисельна людність з'явилася в Європі не в цей період, а жила там здавна в тісній взаємодії з іншими індоєвропейськими народами⁶.

Узагальнення Л. Нідерле започаткували вісло-дніпровську теорію походження слов'ян. Прабатьківщина слов'ян, на його думку, знаходилась в межиріччя Вісли та Дніпра на північ від Карпат, а Волинь була центром давніх слов'янських земель. Слов'яни визнаються гілкою індоєвропейських народів, найближчими родичами яких є литовці.

Паралельно із розробкою цих ідей подібну концепцію у вітчизняній історіографії відносно системно виклав у своїх роботах В. В. Хвойка. Він, як і Л. Нідерле, вбачав головним ключем до вирішення проблеми походження слов'ян розв'язання питання щодо інтерпретації «культури полів поховальних урн». Перші пам'ятки цього культурного кола на Середньому Подніпров'ї були виявлені саме В. В. Хвойкою в останні роки XIX ст.

Пам'ятки, досліджені В. В. Хвойкою, являли собою могильники без будь-яких ознак земляних насипів. Поховання здійснювалися за двома обрядами – кремації та інгумації, Відкриття В. В. Хвойки мали важливе значення, оскільки на кінець XIX ст. пам'ятки культури полів поховальних урн були відомими в Центральній Європі, і практично не відомі в Східній. Відповідно своїми відкриттями дослідник заповнив не лише територіальну, а й хронологічну лакуну, зробивши крок, що уможливив не лише регіональні узагальнення.

В. В. Хвойка визначав культури через поховальний обряд. Єдність етнокультурного розвитку дослідник пояснював через єдність поховального обряду. В статті «К вопросу о славянах» (1902) В. В. Хвойка зазначив, що для висновків стосовно етносу достатньо таких ознак, як поховальний обряд, антропологічні характеристики, культура й побутові речі, які свідчать про спосіб життя населення. Таким чином, дослідник ототожнював археологічну культуру з етносом⁷. Себто на відміну від Л. Нідерле, В. В. Хвойка абсолютизував археологічні спостереження й нехтував необхідністю міждисциплінарного підходу до вирішення етнологічних питань.

Для території Середнього Придніпров'я В. В. Хвойка розробив періодизацію починаючи від часів трипільської культури, що вбачала сім періодів культурного розвитку. Обряд кремації, на його переконання, був чи не основним стрижнем, що поєднував різні етапи, і фіксувався в цьому регіоні від кінця неоліту до поширення християнства. П'ятий період пов'язується ним з полями поховань зарубинецького типу, шостий – з полями поховань черняхівського типу II–V ст., сьомий – з полями поховань, що містять слов'янську речі дохристиянської доби. Відповідно, в Середньому Придніпров'ї з часів трипільської культури мешкав один народ – слов'яни⁸.

До безперервності існування обряду кремації як одного з ключових аргументів В. В. Хвойка апелював радше вимушено, адже на той час були відомі тільки поховальні пам'ятки зарубинецького та черняхівського кола. Наріжним каменем концепції дослідника була переконаність у безперервності культурного розвитку регіону, що був заселений незмінною землеробською людністю протягом тривалого часу. Оскільки в історичних джерелах часів середньовіччя ця людність фігурує саме як слов'яни, то й всі попередники її апіорно вважались слов'янами.

Археологічні матеріали, за спостереженнями дослідника, свідчили, що в лісостеповій смузі між Карпатами і Дніпром мешкав осілий землеробський народ – слов'яни, а вказана територія є їх європейською прабатьківщиною. Проте цей народ періодично зазнавав впливів кочовиків. Присутність чужорідних елементів, на думку дослідника, не є визначальним явищем, а лише нашаруванням на місцеву самостійну культуру⁹.

В монографії «Древние обитатели Среднего Приднепровья», що є підсумком багаторічних досліджень автора, дослідник подає історико-типологічний огляд старожитностей регіону від кам'яного віку до великокняжої доби. Зарубинецький могильник та подібні до нього пам'ятки II ст. до н. е. – II ст. н. е. є сполучною ланкою між скіфською добою і добою полів поховальних урн черняхівського типу. Вони ще зберігають риси скіфської епохи, але вже мають нові елементи, які характерні для наступної доби, що і є свідченням поступовості розвитку культури Середнього Придніпров'я. Протягом II–V ст. поля поховальних урн стають пануючим типом пам'яток, поширюючись й в Подільській, Волинській, північній частині Херсонської губерній. Велике переселення народів – час найбільшого поширення полів поховальних урн. Незважаючи на те, що доба починається з переселення готів, на Київщині, на думку дослідника, готські старожитності відсутні. А отже, готи не скористалися Дніпровським водним шляхом, а пройшли через Прикарпаття по річках Буг і Дністер до Чорного моря. В Придніпров'ї вони могли з'явитися пізніше і переважно в південних районах, не доходячи до північної частини Середнього Придніпров'я. Археологічним показником Великого переселення були ювелірні вироби з Пастирського городища та знахідки, прикрашені виїмчастою емаллю¹⁰. Дослідник вважав, що ареною великих переміщень доби Великого переселення народів (готів, гунів, аварів) були південні райони Російської імперії та Наддунайщина, а не Середнє Придніпров'я¹¹.

Таким чином, науковий спадок В. В. Хвойки є чи не еталонним зразком автохтоністського підходу до питання етногенезу слов'ян в археологічній славістиці. Та більше, дослідник апелював насамперед до археологічних матеріалів, щоправда, радше «втискуючи» ці матеріали у вже готову концепцію. На формування концептуальних побудов В. В. Хвойки, на думку деяких сучасних дослідників, значно вплинули погляди Л. Нідерле¹². Втім, слід визнати, що В. В. Хвойка запозичував радше загальні висновки (до того ж, ще й такі, що задовольняли його бачення проблеми), а не методологічні засади старшого сучасника.

Попри це, сам факт відкриття та культурно-хронологічного визначення зарубинецьких та черняхівських старожитностей мав непересічну вагу, вони уможливили розгляд матеріалів Східної Європи у загальноєвропейському контексті. Адже фактично, до досліджень В. В. Хвойки, археологія I тис. н. е. була невідома, пам'ятки цього часу були майже відсутні. Відкриття пам'яток зарубинецької та черняхівської культур, що, на думку дослідника, послідовно заступали одна одну, було важливою подією в археологічному вивченні Південно-Східної Європи і знаменувало початок принципово нового етапу в дослідженні проблеми слов'янського етногенезу. Якщо О. А. Спіцин лише передбачав, що рішення слов'янської проблеми полягає у вивченні полів поховань, то В. В. Хвойка знайшов конкретні пам'ятки й визначив їхнє місце серед старожитностей Придніпров'я та послідовність їхнього розвитку, закінчуючи давньоруськими пам'ятками¹³.

М. Ф. Біляшівський підтримував положення про слов'янську належність полів поховань, але застерігав від спрощення цього визначення на пам'ятки попередньої доби. Значне місце, на думку дослідника, мав вплив більш розвиненої культури на менш розвинену місцеву. Показниками цього впливу були імпортовані речі. Він вважав, що старожитності скіфської доби характеризувались впливом грецької культури, а старожитності, що їх заступили, носили вже відбиток римського впливу.

Впродовж 1902–1904 рр. між М. Ф. Біляшівським та В. В. Хвойкою, який обстоював тезу про безперервні й послідовні зміни місцевої культури і підкреслював автохтонність слов'янського населення в Прикарпатті та Середньому Придніпров'ї, точилась полеміка на сторінках журналів «Киевская старина» і «Археологическая летопись Южной России». Віддаючи належне В. В. Хвойці за його внесок у вивчення полів поховань, М. Ф. Біляшівський звернув увагу на вплив провінційно-римської культури, відчутний у типах фібул, наявності римських монет, скляного посуду. Він сумнівався у твердженнях В. В. Хвойки про слов'янську належність пам'яток Середнього Придніпров'я з часів енеоліту в силу того, що кремації й доліхоцефалія є загальнопоширеними в давні часи й трапляються на територіях, де про слов'ян взагалі не можна говорити.

Якщо В. В. Хвойка говорив про те, що аби скласти уявлення про плем'я як самостійну одиницю достатньо знати поховальний обряд, антропологічні дані, культуру й побутові речі, які свідчать про спосіб життя, то М. Ф. Біляшівський відзначав, що це можливо зробити лише маючи всі ознаки, що його характеризують. Дослідник застерігає від введення до чисто археологічних питань національного (себто етнічного у тогочасній термінології) елементу. Таким чином, погляди М. Ф. Біляшівського були набагато ближчими до концепції Л. Нідерле, аніж погляди В. В. Хвойки.

В 30–40-х рр. XX ст. ще однією концепцією, яка пропонувала вирішення питання слов'янського етногенезу стала концепція польських дослідників Ю. Костшевського, Я. Чекановського, Т. Лер-Сплавінського. Основні її положення було сформульовано саме протягом 1930-х рр., але монографічно вони були оформлені лише у другій половині 1940-х з огляду на перебіг подій Другої світової війни. Необхідно зважати, що на академічні побудови, запропоновані згаданими дослідниками, значно вплинули політичні реалії міжвоєнного періоду. Тогочасні територіальні претензії часто-густо обґрунтовувалися т. зв. «історичним правом», а останнє сягало чи не первісних часів. Тож «війни на археологічних картах» набували надто актуального забарвлення, що, цілком зрозуміло, позначалося негативно на академічних викладах. Польські дослідники, оперуючи новими археологічними даними, переглянули теорію Л. Нідерле й висловилися за західніше походження слов'ян. Витоки слов'янських старожитностей, згідно з цією концепцією, пов'язуються з лужицькою культурою, а слов'янську прабатьківщину локалізовано у вісло-одерському регіоні.

В створенні цієї теорії значний внесок належить археологу Ю. Костшевському. Культури між Віслою та Одрою він розглядав як етапи розвитку одного й того ж населення з II – першої половини I тис. до н. е. (тшинецька, лужицька культури) до раннього середньовіччя. На думку Ю. Костшевського, спадкоємцями лужицької групи стали племена пшеворської культури, яка виникла в результаті розселення в середовищі лужицької культури носіїв поморської культури. Пшеворська культура пов'язувалася з історичними венетами¹⁴. Фактично класик польської археології півстоліття потому повторює сумнівні побудови В.В. Хвойки для Середнього Подніпров'я, але перенісши їх у інший регіон.

Мовознавець Т. Лер-Сплавінський у власних побудовах відштовхувався від лінгвістичних матеріалів, але раз по раз співвідносив мовні процеси із змінами у матеріальній культурі, апелюючи насамперед до схем Ю. Костшевського, хоча й не наслідуючи їх повністю. Згідно концепції Т. Лер-Сплавінського, більша частина Східної Європи до 2000 р. до н. е. була заселена фіно-уграми (культура гребінчастої кераміки). На рубежі III–II тис. до н. е. з Центральної Європи на схід аж до Середнього Поволжя і Північного Кавказу просунулася частина індоєвропейців – носії культури шнурової кераміки. В результаті їх змішання з фіно-уграми на просторах між Віслою і Одрою сформувалися балто-слов'яни. Слов'яни відокремилися від балтів, на думку дослідника, десь близько середини I тис. до н. е., після розселення носіїв поморської культури з Нижнього Повіслення серед лужицьких племен півдня Польщі. Так само як і Ю. Костшевський, цей вчений вважав, що пшеворська, як і оксивська культура, є археологічним відповідником венедів, в котрих він беззастережно вбачав слов'ян¹⁵.

Окремим явищем в історіографії 1920–40-х рр. були праці радянських дослідників, на розвиток історико-археологічних досліджень яких мала вплив теорія стадіальності М. Я. Марра. З огляду на абсолютно різне методологічне підґрунтя цього блоку історіографії порівняно із автохтоністами-попередниками (та сучасниками з інших країн), порівняльний аналіз цих концепцій вбачається недоцільним. Висвітлення поглядів радянських дослідників цього часу має бути темою окремої розвідки.

Підбиваючи підсумок, зауважимо таке: попри те, що Л. Нідерле не можна визначити як прихильника автохтонізму, саме його ідеї експлуатували прибічники цієї концепції; одним з основоположників автохтонізму в археологічній славистиці слід визнати В. В. Хвойки, причому саме він чи не вперше в історіографії в основу власної концепції поклав археологічні побудови; концепція В. В. Хвойки, незважаючи на всі свої вади, була прийнята в тогочасному суспільстві, й побутувала не лише протягом часу, який розглядається, а й протягом наступного періоду; втім, апелювання до археологічного матеріалу було для В. В. Хвойки радше ілюстрацією вже складеної етногенетичної концепції, аніж матеріалом для окремого аналізу та порівняння результатів цього аналізу з викладками інших наук (історія, мовознавство тощо), що значно відрізняє підхід В. В. Хвойки від підходу Л. Нідерле; ревізія поглядів Л. Нідерле, здійснена низкою польських дослідників у 1930–40-х рр., була викликана не тільки накопиченням нових матеріалів, методичними новаціями, а й певним політичним запитом;

доволі показово, що зазначена ревізія невдовзі виявилася не надто слушною саме з огляду на археологічні складові концепцій Ю. Костшевського та Т. Лер-Сплавінського: виявлення у другій половині XX ст. старожитностей ранньоісторичних слов'ян та визначення їх генетичних зв'язків із старожитностями попередніх хронологічних етапів спонукали повернутися в цілому до схеми Л. Нідерле, наміченої на значно біднішій джерельній базі.

¹ Нідерле Л. Славянские древности. – М., 1956. – С. 21.

² Там само. – С. 30.

³ Там само. – С. 22.

⁴ Там само. – С. 83–84.

⁵ Там само. – С. 85–86.

⁶ Там само. – С. 22.

⁷ Хвойка В. В. К вопросу о славянах // Киевская старина. – № 6. – 1902. – С. 495–505.

⁸ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В. В. Хвойка в 1899–1900 годах) // Записки Русского археологического общества, новая серия. – 1901. – Т. XII. – Вып. 1–2. – С. 172–190.

- ⁹ Хвойка В. В. Городища среднего Приднепровья, их значение, древность и народность // Труды XII Археологического Съезда. – Т. 1. – 1905. – С. 103 – 104.
- ¹⁰ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (с комментариями и иллюстрациями). – К., 2008. – С. 62–68; Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913. – С. 43–49.
- ¹¹ Колеснікова В. А Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. – К., 2007. – С. 58–61, 104–109.
- ¹² Абашина Н. С. Проблеми методології етнічної ідентифікації культур полів поховань // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – К.-Чернівці., 2003. – Вип. 2. – С. 71.
- ¹³ Абашина Н.С. Першопчатки досліджень полів поховань в Україні // Археологія. – № 4. – К., 1999. – С. 21.
- ¹⁴ Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych. – Poznań, 1949 – 220 s.
- ¹⁵ Lehr-Splawinski T. O pochodzeniu i praojczyźnie Slowian. – Poznań, 1946.

В статье рассмотрен процесс формулирования положений автохтонизма – течения, появление которого было вызвано повышением интереса к исследованию проблем славянского этногенеза, роста археологической составляющей в научных поисках. Рассмотрено утверждение автохтонизма как основной теории в конце XIX – начале XX века.

Ключевые слова: Археологическая славистика, этногенез, автохтонизм, историография, этнические процессы.

The article describes the process of formulating the autochthonous concept. Appearing of this concept caused the increase of interest to the study of problems of Slavic ethnogenesis. The growth of the archaeological component in the scientific search became to increase after appearing of the new concept. The autochthonism considered as the main theory in the late XIX – early XXth centuries.

Keywords: The Archaeological Slavic Studies, ethnogenesis, autochthonism, historiography, ethnic processes.

СТАНОВИЩЕ РАБІВ ТА ХАРАКТЕР РАБСТВА В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті коротко характеризується становище рабів в Османській імперії. Розглянуто шляхи походження рабства, області, в яких використовувалася рабська праця, статус раба та його місце в османському суспільстві відповідно до султанських канун-наме.

Ключові слова: Османська імперія, суспільство, раби, праця, правовий статус.

Рабство – це стан суспільства, в якому допускається можливість знаходження деяких людей (рабів) у власності інших людей¹. Іншими словами, рабство є системою суспільних відносин, за якої допускається перебування людини (раба) у власності іншої людини – рабовласника, господаря, держави. І таких визначень поняття «рабство» багато, тому серед дослідників до цього часу ведуться дискусії та обговорення цієї дефініції, проте визнається, що рабство як інститут не має ідентичних характеристик у всіх історичних суспільствах. У кожній соціально-політичній системі воно має свої, особливі риси та характер². Але незаперечним критерієм цього явища є те, що одна людина привласнює собі іншу/ інших людей та обмежує її/ їхні права.

При вивченні соціальної історії Османської імперії нами було виявлено, що такий об'єкт дослідження як османське суспільство розглядається дослідниками в основному в загальних працях, при цьому увага звертається на представників панівної верстви та деякі категорії підданих. Історіографія проблеми рабства в Османській імперії також не досить велика: інформацію з цього питання можна зустріти в колективних монографіях³, енциклопедіях з історії рабства⁴ та історії Османської імперії, але переважно дослідники пишуть про це в своїх статтях. Радянський історик А. Новічев детально розглянув функціонування частини інституту рабства – системи девширме – від набору християнських хлопчиків до того, ким вони ставали у майбутньому⁵. Сучасний український вчений О. Галенко у своїй статті пише про українських полонених, які почали потрапляти до Османської імперії наприкінці XV століття та використовувалися переважно на фізичних роботах⁶. Турецький історик З. Гюнеш-Яйджи на основі портових реєстрів досліджує порядок здійснення работоргівлі у чорноморському регіоні у XVI – на початку XVII ст⁷. Про те, у який спосіб західні вчені сприймали рабство в Османській імперії та які концепції створювали відносно цього, про організацію работоргівлі та її податкове регулювання, відносини раба та його власника дізнаємося в американського історика А. Фішера⁸. Г. Іналджик розглядає, в яких областях господарства, державного управління, приватної сфери та за яких умов використовувалася праця рабів в Османській імперії⁹.

Автори «Енциклопедії світового рабства» вказують на те, що в Османській імперії суспільство ґрунтується на рабстві¹⁰. Проте, тут треба зазначити, що більшість дослідників дотримуються позиції, що для тогочасної Туреччини, як і для інших ісламських держав, не було характерним існування рабства в класичному його розумінні. Зокрема, Дж. Ингрем при дослідженні рабства у світі та на Сході зазначав, що: «Рабство на Сході є рабством не землеробським, а домашнім»¹¹. Щоб дослідити характер рабства в Османській імперії та охарактеризувати становище раба, доцільно звернутися не тільки до історіографії, йле й джерел – аятів Корану, статей світського законодавства – канун-наме.

У XVI–XVII ст. рабство було досить поширеним в Османській імперії: рабами володіли, на зразок того як це було в султанському палаці, заможні сім'ї, різні можновладці, та, навіть, прості селяни¹². Члени правлячої верстви у XVI ст. мали своїх рабів, які потрапляли до них через систему пенчик, що трансформувалася в девширме, через купівлю або у якості військової здобичі¹³.

У XIV ст. султан Мурад I (1359–1389) постановив відбирати на його користь одну п'яту частину захопленої здобичі (так званий «пенчик»¹⁴), у тому числі полонених. Окрім дітей,

захоплених в полон, з чоловіків, що залишалися на завойованих територіях, жінок та дітей стягували встановлений податок. Полонений, визнаний придатним до військової служби, оцінювався в 125 акче. Таким чином, кожен п'ятий з них вважався власністю держави або він повинен був заплатити податок у розмірі 25 акче – однією п'ятою від 125 акче¹⁵.

За системою девширме¹⁶, набраних християнських хлопчиків – куллари (kulları – з тур. раби, слуги) відповідно до їхніх якостей та вмінь розподіляли на два табори, та готували: одних – до військової служби, інших – до служби в палацових структурах¹⁷. Девширме була для еліти держави – військових та цивільних чиновників. З одного боку, це було так зване елітне рабство – перша сфера використання рабів¹⁸. З іншого боку, для потреб війська та чиновництва та кількість, яку набирали, була занадто великою і з нею потрібно було щось робити. Тому, в основній масі, християнські хлопчики ставали рабами в різних сферах господарства та в якості слуг у начальників.

Ті мусульманські сім'ї, де в підготовчий період виховувалися куплені хлопчики – аджемі – оглани з перспективою військово-чиновницької кар'єри: вони використовувалися на суспільних роботах, працювали у сільській місцевості, проживаючи у турецьких сім'ях, де вони вивчали турецьку мову, основи ісламу: «...других розбирають, остальных, тупця головы, отдаются за дукать въ Анатолию и въ Азію, до урочного времени, летъ до осьмнадцати, и не дальше двадцати»¹⁹, сплачували щорічний податок *йоклама акчесі* (yoklama akçesi – з тур. «огляд, перевірка»).

Другим джерелом рабства була купівля рабів. Рабів, яких купували на кордонах Османської імперії, потім перевозили до центральних міст і там перепродували на невольничих ринках. Найбільші ринки знаходилися на території Кримського ханства, у Східній Африці та на Кавказі: Судак, Тана, Кафа, Каїр. Звідси рабів доставляли безпосередньо на ринки Османської імперії та перепродували. Работоргівля приносила дуже великі прибутки.

При здійсненні торгівлі продавці не повинні були прикрашати свій «товар»: їм було заборонено рабинь розфарбовувати білилами та рум'янами, а також перевдягати рабів у кращий одяг, щоб підняти за них ціну²⁰. Торговці, які купляли рабів, також сплачували податок, і це підтверджував документ – пенчик варакаси (pençik varakası), який засвідчував, що раби були поневолені легально, і надавав право на продаж раба в подальшому. Існувала заборона на продаж мусульман та звільнених рабів²¹. Ринкові посередники з продажу рабів та рабинь з кожних проданих 100 акче отримували 1 акче²². При перепродажі рабів стягувалося повторне мито: «...коли [буде продана] частина рабів та рабинь або частина худоби. Якщо вони будуть перепродані, то з них знову стягується мито»²³.

Окрім податку пенчик, за рабів сплачували також *баджи-базар, баджи убур та ресм – і гечід*: баджи-базар сплачував і продавець і покупець, як правило, у розмірі 30 акче; податок ресм – і гечід становив 27 акче за раба.

Порівняно з кількістю рабів, яких держава офіційно періодично набирала для своїх потреб та тих, які купувалися та перепродувалися, все ж таки більшість з них в Османській імперії відносилася до категорії військової або цивільної здобичі, яка захоплювалася під час походів та воєнних кампаній, та розглядалася у якості матеріальної винагороди за участь в них. Долі полонених були різними.

Найбільше раби використовувалися власниками в якості домашньої прислуги. Раб був даниною моді: якщо султан мав особистих рабів, та всі його піддані, якщо вони мали можливість, намагалися йому слідувати в цьому.

Жінки-рабині були, в основному, або наложницями своїх власників, або служницями їхніх дружин, тому що вільні жінки не могли за законом виконувати такі функції. Скрізь для рабині знаходилося те, що біло треба зробити; як говорить арабське прислів'я: «Робота рабині завжди перед нею»²⁴.

Одруження з молододу дівчиною міг собі дозволити не кожен чоловік, тому Коран дозволяє одружуватися з рабинею, а діти від такого шлюбу народжувалися вільними:

«А хто і вас не має належного
Статку, щоб одружитися на
віруючих цнотливих жінках,

той нехай одружується на віруючих жінках з-посеред захоплених вами у полон. Аллах краще знає про віру вашу, і всі ви – одне від одного. Тож одружуйтесь із ними з дозволу їхніх родин, і давайте їм винагороду їхню за звичаєм, щоб вони були цнотливими, а не розпусницями чи тими, які мають потаємних приятелів...» (Сура 4: «Ан-Ніса», аят 25)²⁵.

В ісламі раб визнається кращим за невірних, і одруження з ним/ нею, а не «багатобожниками», рекомендовано Кораном:

«Не одружуйтесь із багатобожниками, доки вони не увірують. Справді, віруюча рабиня краща за багатобожницю, навіть якщо та їй сподобалась вам. І не одружуйтесь із багатобожниками, доки вони не увірують. Справді, віруючий раб кращий за багатобожника, навіть якщо той їй сподобався вам...» (Сура 2: «Аль – Бакара», аят 221)²⁶.

Проте, у 1498 році дозвіл на одруження між вільними та рабами був скасований, тому в канун-наме за XVI ст. ми не знаходимо інформації про такі шлюби. Натомість, всіляко сприяють шлюбом між рабами з дозволу господаря²⁷. Зауважимо, що раб не мав права утримувати наложницю, тому що не може нічим та ніким володіти.

Раби, яких використовували в домашніх господарствах, виконували різноманітні функції: окрім ролі слуг, були сторожами, економами, управителями садиб, виконували завдання своїх господарів.

В якості домашньої прислуги раби ставали дійсно членами сім'ї та брали участь в більшості сімейних справ: слуги та служниці, які жили тривалий час зі своїми господарями неминуче ставали для них чимось більшим, ніж просто рабами. Згідно з положеннями ісламу, власники мали гарно відноситися до своїх рабів:

«Поклоняйтесь Аллаху та не додавайте Йому нікого як рівного. Якнайкраще ставтеся... до побратима, до подорожнього, а також до рабів ваших. Воістину, Аллах не любить зухвалих і гордих...» (Сура 4: «Ан – Ніса», аят 36)²⁸.

Власник міг надати свободу рабу, просто заявивши, що він вільний – така заява підтверджувалася документом, або надати свободи після своєї смерті згідно з актом *тадбір*. У канун-наме Селіма I зазначалося, що: «Плата за свідоцтво про звільнення раба – ресм – і ітакнаме: якщо власник [раба] багатий, то нехай стягується 50 акче. З них 40 – кадї, 6 – наїбу та 4 – кятїбу. Якщо ж власник [раба] бідний, то стягується 40 акче. З них 30 – кадї, а 10 – таким же чином ділиться між наїбом та кятїбом»²⁹. Якщо раб звільнявся за заповітом, то йому

видавалася якась сума «відпускних» грошей. Крім того, він міг до кінця життя отримувати хліб та м'ясо в будинку свого покійного господаря³⁰.

У містах раби працювали в невеликих ремісничих цехах, у промисловості, в портах³¹. Це відкривало для раба – за умови виконання ним роботи якісно – через певний час можливість звільнення. Наприклад, у текстильній, шовковій промисловості, торгівлі, пекарстві, виконуючи договірні умови, часто раби працювали з метою викупу власної свободи та отримання від господаря «вольної» – така система отримала назву *мукамебе*³². Окрім цих сфер, рабів використовували при будівництві великих державних споруд – палаців, мечетей та ін. Так, при будівництві мечеті Сулеймана I в 1550-х роках раби становили важливий сегмент робочої сили³³. Як зазначає турецький історик Г. Іналджик, близько 1/5 населення Стамбула становили раби султана та вищих чиновників. В інших містах ця кількість була меншою, але раби становили значний відсоток міського населення³⁴.

Четвертою сферою, до якої залучалася рабська праця, було сільське господарство. Але в цій сфері вона не набула широкого поширення, тому що використання рабів на різноманітних аграрних роботах було для держави нерентабельним. Однак, в XVI ст. сільськогосподарські округи Стамбула були заселені рабами, які вирощували продукти для міських ринків – пізніше їх об'єднують з населенням сільської місцевості³⁵. До кінця XVI ст. навіть в найпродуктивніших сільськогосподарських регіонах імперії, раби майже не використовуються на землі.

Реая мали право мати рабів, але не рабів – мусульман: якщо раб навертався в іслам, його мали звільнити або продати. Мусульманином він міг стати тільки з власної волі. Випадки такого навернення були масовими. Релігійні обов'язки раба, який прийняв іслам, були такими ж, як і у вільних людей. Однак, у зв'язку зі своїм соціальним становищем, раби не сплачували обов'язкового податку зекят на користь мечеті. В канун-наме вілайєту Караман зазначається, що звільнений раб райята залежить від сіпахі³⁶, і у податковому плані його не мали права чіпати.

Найтяжчою була доля рабів – галерників, тому що перспективи кращого майбутнього вони не мали – рано чи пізно, після каторжної та небезпечної праці та умов, на них чекала смерть.

Правовий статус раба можна прослідкувати, звернувшись до джерел. Цікаво, що в них рабів чоловічої статі називають «кул», а для позначення рабинь використовується слово «джаріє» (*cariye*).

Для того, хто викрадав раба, за канун-наме Селіма I, було передбачене повішання³⁷.

Стосовно становища рабинь: Якщо хто-небудь приставав до чиєї-небудь рабині або цілував її, то він суворо карався: за кожні два удари з нього брали 1 акче штрафу³⁸. І далі в канун-наме Селіма I зазначається: «Якщо чоловік вступить до рабині своєї дружини, матері або кого-небудь з близьких, то кадї, покаравши його, нехай за кожен удар візьме 1 акче штрафу»³⁹. Для порівняння: якщо хто-небудь цілував чиюсь дружину або дочку, то відповідальність ніс, таку ж саму, як і при скоєнні аналогічних дій по відношенню до рабині.

В окремій статті говориться про перелюбство, вчинене рабинею та рабом, які мали відповісти за це половиною того штрафу, який стягується з вільного чоловіка та вільної жінки⁴⁰.

Який порядок дій стосовно збіглих рабів було передбачено у канун-наме?

Згідно з ісламським правом, раби є товаром, і торгівля ними подібна до торгівлі тваринами. Ті раби та рабині, які тікали у вільних тімарах, як і бездомні тварини, належали власнику тімара⁴¹. Раби, які не були записані в якості збіглих, належали санджак бею. Також санджак бею належали чужі раби, затримані на землях яя, мюселлемів або сіпахі: «Якщо буде затриманий чужий раб або рабиня, то вони будуть належати саме санджак бею»⁴². Якщо таке затримання відбувалося на тому місці, де яя та мюселлеми виконують свою службу, тоді, збігли раби належали відповідно або яябею, або бею мюселлемів.

До тих пір, поки не ставав відомий покупець, знайдених та спійманих раба, рабиню чи тварину: «Термін, передбачений звичаєм для раба та рабині, – 3 місяці, а для тварини – 1 місяць», передавали під нагляд *еміна*⁴³. Після того, як закінчувався встановлений термін перетримки і власники не знаходилися, збігли раби та тварини, з дозволу кадї, виставлялися на продаж на ринки, а їхня вартість йшла до державної скарбниці⁴⁴. Відомо, що еміни часто використовували своє службове положення, щоб заробити на звільненні рабів, які платили їм гроші за це, не чекаючи торгів.

Погоджуємося з висновками українського діаспорного історика В. Остапчука стосовно того, що «рабство в мусульманських суспільствах не завжди характеризувалося виключно приниженим станом, що статус раба регулювався законом, що раби мали можливість отримати свободу і що статус раба ... заможного господаря міг стати істотною причиною [високого] соціального становища»⁴⁵.

Одночасно, не можна повністю погодитися з висновками дослідників, що рабство мало домашній характер⁴⁶. Дійсно, велика частина рабів була зайнята у якості прислуги у Палаці та установах, що функціонували при ньому, та виступала особистими слугами людей, які займали високі посади. Однак, не меншою була частка тих рабів, набраних державою та які не потрапляли до військових формувань, а працювали на державу у господарствах, в садах, в ремісничих майстернях, на будівельних роботах, в обслуговуванні військ.

Таким чином, зважаючи на тогочасні суспільні моральні принципи та правила, треба відзначити, що рабство мало суттєве значення для Османської імперії та її суспільства: не тільки в політичних сферах – від численних рабів Палацу до зайняття найвищих посад, включаючи великих візирів, але і в економіці – від домашньої прислуги до робітників у промисловості, торгівлі, будівництві, раби відігравали важливу роль.

Особистий статус раба залишався таким же, як і у вільного мусульманина. Він мав все для життя (включаючи фінансові накопичення), окрім особистої свободи та прав, які б дозволяли виступати йому повноправним суб'єктом суспільних відносин: він виключений зі сфери, в якій передбачені права над кимось. Раба можна було продати, подарувати, звільнити – є однією з перешкод, яку треба було подолати, щоб мусульманину досягти вершини – потрапити до раю – джаннату⁴⁷. Отже, становище раба в Османській імперії не було вже таким і безправним.

¹ Slavery / Encyclopaedia Britannica. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://academic.eb.com/blackhistory/article-9109538>

² Watson James L. Slavery as an Institution, Open and Closed Systems // Asian and African Systems of Slavery / Ed. by James L. Watson. – University of California Press, 1980. – P. 3–4.

³ Asian and African Systems of Slavery / Ed. by James L. Watson. – University of California Press, 1980. – 348 p; Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early fifteenth – early eighteenth centuries) / Ed. by Géza Dávid and Pál Fodor Leiden. – Brill, 2007. – 253 pp.

⁴ The Historical Encyclopedia of World Slavery / Ed. Junius P. Rodriguez. – Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO, 1997. – 804 p; Ingram J. K. A History of Slavery and Serfdom. – London: A. and C. Black, 1895. – 317 p.

⁵ Новичев А. Д. К истории рабства в Османской империи. Система девширме // Тюркологический сборник. 1976. – М., 1978. – С. 88–108.

⁶ Галенко О. Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2002. – № 2. – С. 15–18.

⁷ Güneş-Yağcı Z. The Black Sea Slave Trade According to the Istanbul Port Customs Register: 1606–1607 // Eurasian slavery, ransom and abolition in world history. 1200–1860 / Ed. by Christoph Witzernath. – Ashgate Publishing, 2015. – Pp. 207 – 220; Güneş-Yağcı Z. 16. Yüzyılda Kırım'da köle ticareti / Z. Güneş – Yağcı // Karadeniz Araştırmaları – Sayı 8. – S. 12–30.

⁸ Fisher W. Alan. Chattel Slavery in the Ottoman Empire // Slavery and Abolition. № 1. – 1980. – Pp. 25–41; Fisher W. Alan. The sale of slaves in the Ottoman empire: markets and state taxes on slave sales, some preliminary considerations // Bogaziçi Üniversitesi Dergisi: Hümaniter Bilimler. – Vol. 6. – 1978. – Istanbul: Bogaziçi Üniversitesi. – Pp. 149 – 174.

⁹ Inalcik H. Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern. – Brooklyn College, 1979. – Pp. 25–43.

¹⁰ The Historical Encyclopedia of World Slavery / Ed. Junius P. Rodriguez. – P. XVIII.

¹¹ Ingram J. K. A History of Slavery and Serfdom. – London: A. and C. Black, 1895. – P. 221.

¹² История Востока: В 6 т. Т. 3. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI–XVIII ст. / Гл. редкол.: Р. Б. Рыбаков (пред.) и др.; [Отв. ред. Л. Б. Алаев, К. З. Ашрафян]. – М., 2000. – С. 83.

¹³ Shaw Stanford J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Vol.1: Empire of the Gazis: the Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808. – Cambridge, 1976. – P. 114.

¹⁴ Güneş-Yağcı Z. The Black Sea Slave Trade According to the Istanbul Port Customs Register: 1606–1607 //

Eurasian slavery, ransom and abolition in world history. 1200–1860 / Ed. by Christoph Witzernath. – Ashgate Publishing, 2015. – P. 207.

¹⁵История Османского государства, общества и цивилизации: В 2 т. / [под ред. Э. Ихсаноглу]; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры; пер. В. Б. Феоновой под ред. М. С. Мейера. – М., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – 2006. – С. 264.

¹⁶Девширме – «податок кров'ю», «податок дітьми» – набір християнських дітей для навчання на посади службовців палацу, адміністрацій чи військових корпусу капикулу.

¹⁷Новичев А. Д. К истории рабства в Османской империи. Система девширме // Тюркологический сборник. 1976. – М., 1978. – С. 89.

¹⁸The Historical Encyclopedia of World Slavery / Ed. Junius P. Rodriguez. – Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO, 1997. – P. 483.

¹⁹Приклученія чешского дворянина Вратислава в Константинополе и в тяжкой неволе у турок / [пер. с чеш. К. П. Победоносцева]. – М., 1904. – С. 5.

²⁰Yavuz sultan Selim Han Kanunnamesi // Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. Cilt 3: Yavuz sultan Selim Devri kanunnameleri / Akgündüz A. – Istanbul: Fey Vakfı, 1992. – S. 113.

²¹Güneş-Yağci Z. The Black Sea Slave Trade According to the Istanbul Port Customs Register: 1606–160 // Eurasian slavery, ransom and abolition in world history. 1200–1860 / Ed. by Christoph Witzernath. – Ashgate Publishing, 2015. – P. 209.

²²Yavuz sultan Selim Han Kanunnamesi // Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. Cilt 3: Yavuz sultan Selim Devri kanunnameleri / Akgündüz A. – Istanbul: Fey Vakfı, 1992. – S. 112.

²³Ibid. – S. 108.

²⁴Аль-Майдани Абу Аль-Фадль. Арабские пословицы и поговорки / Пер. с араб. И. Сарбулатов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nuruliman.ru/archives/tag/arabskie-poslovicy-i-pogovorki>

²⁵Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / пер. з араб. М. Якубовича. – Медина, 1434/2012. – С. 112 – 113.

²⁶Там само. – С. 47 – 48.

²⁷Inalcik H. Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern. – Brooklyn, N.Y.: Brooklyn College Press, 1979. – P.33.

²⁸Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / пер. з араб. М. Якубовича. – Медина, 1434/2012. – С. 115.

²⁹Yavuz sultan Selim Han Kanunnamesi // Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. Cilt 3:Yavuz sultan Selim Devri kanunnameleri / Akgündüz A. – Istanbul: Fey Vakfı, 1992. – S. 106.

³⁰Цветкова Б. А. Рабство в Османская империя / Б. А. Цветкова // Исторически преглед. – № 2. – 1954. София. – С. 97–98.

³¹Zilfi C. Madeline. Slavery // Encyclopedia of the Ottoman Empire. – NY: Facts on file, 2009. – P. 531.

³²Fisher W. Alan. Chattel Slavery in the Ottoman Empire // Slavery and Abolition. № I. – 1980. – P. 37.

³³Ibid. – P. 38.

³⁴Inalcik H. Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern. – Brooklyn College, 1979. – P. 27.

³⁵Fisher W. Alan. Chattel Slavery in the Ottoman Empire // Slavery and Abolition. № I. – 1980. – P. 37.

³⁶Законоположение вилайета Караман // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – М., 1963. – С. 59.

³⁷Yavuz sultan Selim Han Kanunnamesi // Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. Cilt 3:Yavuz sultan Selim Devri kanunnameleri / Akgündüz A. – Istanbul: Fey Vakfı, 1992. – S. 92.

³⁸Ibid. – S. 89.

³⁹Ibid. – S. 90.

⁴⁰Ibid. – S. 89.

⁴¹Законоположение ливы Худавендигя// Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – М., 1963. – С. 42.

⁴²Законоположение ливы Айдын // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – М., 1963. – С. 52.

⁴³Книга законов султана Селима I / Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А. С. Тверитиновой. – М., 1969. – С. 59.

⁴⁴ Канун-наме вилайета Эрзурум // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв.: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – М., 1963. – С. 105.

⁴⁵ Остапчук В. Хроника Раммала Ходжи «История Сагиб Герей хана» как источник по крымско–татарским походам // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды) от Калки до Астрахани (1223–1556). – Казань, 2002. – С. 410.

⁴⁶ Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. – М., 1990. – С. 54.

⁴⁷ Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / пер. з араб. М. Якубовича. – Медина, 1434/2012. – С. 943.

В статье кратко характеризуется положение рабов в Османской империи. Рассмотрены пути происхождения рабства, области, в которых использовался рабский труд, статус раба и его место в османском обществе в соответствии с султанскими канун-наме.

Ключевые слова: Османская империя, общество, рабы, труд, правовой статус.

In this article the status of slaves in the Ottoman Empire is briefly characterized. The author describes the origins of the ottoman slavery, areas in which slave labor was used, the place of slaves in the society according to the sultans' kanunname.

Keywords: Ottoman Empire, society, slaves, labor, legal status.

ВИНОГРАДНЕ ВИНО У ЖИТТІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ЩОДЕННИКІВ Я. МАРКОВИЧА)

У статті на основі щоденників Якова Марковича відображено місце та роль виноградних вин у житті козацької старшини XVIII століття. Розглянуто види та сорти вина, зроблена спроба їх класифікації за різноманітними ознаками. Виділено найбільш популярні вина. З'ясовано шляхи їх закупівлі, специфіку зберігання та реалізації. Окрему увагу приділено методам фальсифікації вина.

Ключові слова: Яків Маркович, щоденник, виноградне вино, алкоголь, фальсифікація.

Напої відіграють значну роль в історії і культурних традиціях будь-якого народу. Вони відповідають національному смаку, способу життя, клімату, особистим уподобанням тощо. Серед величезної кількості існуючих безалкогольних та алкогольних напоїв вино посідає одне з чільних місць практично в усіх гастрономічних практиках світу. Разом з тим, під впливом природних, історичних і соціально-економічних факторів воно довгий час було поза увагою українців. Виноградне вино ніколи не було і, на жаль, і до сьогодні не стало компонентом традиційної української гастрономічної культури¹.

Однак, було б невірно стверджувати, що воно зовсім не було у вжитку. Оминаючи сакральну роль вина як причастя, потрібно зазначити, що ще за часів колонізації Північного Причорномор'я греками виноградна лоза з'явилась на теренах України і ареал її розповсюдження на північ сягав Києва. Завдяки торговельним контактам з південними державами в українські землі завжди імпортувалися різноманітні виноградні вина. Але їх обмежена кількість і, відповідно, значна ціна робили їх малодоступними навіть для владних еліт.

Переломним моментом у розповсюдженні вин на наших територіях стало XVII ст., коли європейські виробники запропонували світу міцні вина, які було значно легше, на відміну від сухих вин, зберігати і транспортувати. Разом з проникненням на початку XVIII ст. західно-європейської гастрономічної культури це сприяло сплеску зацікавленості до вин, які стали обов'язковим компонентом гастрономічних практик українських еліт.

Незважаючи на це, питання місця та ролі вина у житті Гетьманщини у XVIII ст. досі не були предметом спеціального дослідження. Це викликано тим, що відомості про культуру вина у такому нетрадиційному для виноробства регіоні як центральна Україна вкрай обмежені. А між тим тексти щоденників Я. Марковича можуть пролити світло на широкий спектр питань щодо розповсюдження і вживання виноградних вин.

Серед праць, що частково висвітлюють цю проблему, необхідно окремо виділити працю Петра Івановича Кеппена (1793–1864), уродженця м. Харків, чиї наукові зацікавлення лежали у площині етнографії, історії, філології, сільського господарства та статистики². Вказана праця є повним оглядом історії виноробства в Російській імперії: від власне виноробства до споживання вина з додатками великої кількості документів та матеріалів з даної проблематики, що надає можливості ідентифікувати за походженням згадувані Я. Марковичем вина. Значно доповнює і розширює можливості ідентифікації названих у щоденниках вин монографічне дослідження польського історика Дороти Левандовської, присвячене культурі споживання французьких вин у польських землях XVII–XIX ст.³.

Я. Маркович на сторінках щоденників згадує більше півтора десятка найменувань виноградних вин, що свідчить про неабияку зацікавленість автора в останніх. Безперечно вони посідали особливе місце в його житті серед іншого алкоголю.

Найчастіше у щоденниках фігурує «волошське вино», яке походило з південних територій сучасної Румунії. Є підстави вважати, що до цієї ж категорії могли відноситись вина молдовського походження⁴. Очевидно добре налагоджені торговельні контакти з цими територіями сприяли постійному надходженню вин в українські землі. Під час аналізу цієї групи вин має йтися саме про певний асортиментний ряд, а не один якийсь різновид, оскільки згадується про «лагер волоский», «волоське добре»⁵, біле та червоне волоське⁶.

Вина з Валахії закуповувались як для особистого споживання, так і на продаж. Закупівля ці здійснювались Я. Марковичем декілька разів на рік і часто різнилася за об'ємами. Найменший зафіксований у щоденниках об'єм «вина кварт 21, волоского»⁷, а найбільший – «1014 кварт»⁸. Ці об'єми перевищувались лише у випадках, коли закупівлі проводились не лише для себе, а зокрема і для батька – А. Марковича. Так неодноразово у складчину купувалась бута волоського вина, що за об'ємом дорівнювала 1880 київських кварт⁹.

Такі великі оптові закупівлі давали можливість знизити ціну до 6 копійок за кварту. Складно сказати, скільки коштували волоські вина саме у цей період. Про що можна стверджувати напевне – це те, що вина ці були досить недорогими і протягом життя Я. Марковича ціна на них була в межах 7 коп. за кварту¹⁰. Максимальна вартість згадувана автором – 8 коп. за кварту¹¹.

Я. Маркович добре розумівся на винному бізнесі. Був добре обізнаний, що найліпше «за вином в Волошскую землю посылать в августе»¹². На місці ж він або сам відбирав волоські вина¹³, або ж доручав їх закупку грецьким купцям (безперечно фахівцям у питаннях вина) у Ніжині та Києві, звідки постачалися основні обсяги¹⁴.

Наступними за популярністю були «венгерські» вина. Тут також мова має йти про різноманітні вина, які Я. Маркович об'єднав виключно за географічним походженням, оскільки він сам наводить декілька їх різновидів, згадуючи «бутылку доброго венгерского»¹⁵, «венгерского столового»¹⁶. Згадує він і про приїзд до Глухова полковника Вишневського¹⁷ «и при нем вина венгерские многим числом для ее величества вывезенные из Венгерь»¹⁸.

Вочевидь «венгерські» вина цінувались значно вище, оскільки рахунок їм іде переважно на пляшки¹⁹. Максимально згадуваний об'єм – антал²⁰, вартістю 8 червоных і 1 рубль²¹. Відома і ціна за кварту в 1737 р. вона була в межах від 50 коп. до 1 рубля в залежності від якості²². Якість, а в наслідок і ціна залежали від терміну витримки вина. Витримані вина могли бути щонайменше вдвічі а то і в тричі дорожчими. Немає підстав вважати, що ці вина купували на продаж, скоріше вони призначалися для особистого споживання, причому з нагоди свят²³ і для подарунку²⁴.

Під час перебування в Москві Я. Маркович знайомиться з новими для нього винами, які він називає німецькими. Перша така його покупка «вина красного, доброго» відбулася в німецькій слободі²⁵. Саме в Москві йому припали до вподоби фронтіньяк і понтак, які в подальшому він буде тут активно купувати, навіть повернувшись додому²⁶. Очевидно, що до німецьких він відносить ці вина, базуючись лише на походженні продавців, бо насправді це французькі вина. Фронтіньяк – біле мускатне лікерне вино²⁷, понтак – різновид бордо, могло бути як білого, так і червоного кольору²⁸. Зацікавлення Я. Марковича цими винами дало поштовх новому напрямку його винного бізнесу. За кілька років після повернення з Москви його слуги будуть привозити йому з «Кенешперга» (Кенігсбергу – О. П.) по «3 бочки вина немецкого»²⁹.

Вина фронтіньяк і петерцемент німецького постачання стали головними серед елітних вин в торгових оборудках Я. Марковича. Саме ці вина він запропонує для реалізації греку Іопію в достатньо значних об'ємах від 18 до 76 кварт за раз³⁰. При цьому, як і фронтіньяк, петерцемент не є німецьким вином. Однак, якщо фронтіньяк – однозначно французьке вино, то походження петерцементу надзвичайно не визначене. За однією версією воно походить з Іспанії, за іншою – з Голландії³¹. Існують свідчення і про те, що практично весь врожай цього вина мав йти в погребі Неаполітанського короля, а у вільний продаж надходила лише його імітація³². Одне можна стверджувати напевно – що ці вина належали до класу міцних солодких вин.

Особисто Я. Маркович надав перевагу фронтіньяку. Цьому ж напою належала прихильність і його брата Михайла³³. Автор щоденників сприймав як відповідник фронтіньяку тільки канарсект³⁴ – південне вино, чиє походження також вкрай туманне, але є підстави вважати, що схоже воно було з винами з острова Тенеріфе, на той час більш відомими, але походило з Канарських островів, де вирощувалися сорти винограду вивезені з берегів Рейну³⁵.

Власне до німецьких серед згадуваних Я. Марковичем можна віднести лише рейнські вина, які він уподобав задовго до поїздки в Москву. Згадується про декілька типів таких вин: «ренське солодке», «ренське тверде» і просто «ренське»³⁶. У перших двох випадках чітко вказується на органолептичні якості вина. Щодо солодкого більш-менш зрозуміло, а от дегустаційним терміном «тверде» на сьогодні визначають вино з надлишком танінів і кислоти³⁷. Безперечно, що автор саме цей зміст вкладав у дане поняття, оскільки сам розводив занадто солодкі вина твердими³⁸. Щодо загальної назви «рейнські» вина, то за нею можуть критися найрізноманітніші вина німецького походження³⁹.

Ще одна велика група вин добре знайомих Я. Марковичу – французькі. Разом з вищезгаданим фронтіньяком це: бургундське, ормантаж, французьке «с змінтажом»⁴⁰. Що ж до них, то є підстави вважати, що мова йде про цілком певні вина, оскільки всі інші називаються загальною – французькі⁴¹. Беззаперечним є лише той факт, що всі вони були рідкісними і вартісними та закуповувались виключно для особистого вжитку, оскільки згадувані їх об'єми не перевищували декількох пляшок.

До таких же цінних вин належали також іспанські вина. Щоправда їх закуповували дещо більшими об'ємами, але значно рідше⁴². На жаль, автор щоденників обмежився лише загальною назвою цих вин за географічним походженням.

Щодо «вина киевского»⁴³ та ніжинського⁴⁴, то на нашу думку може йтися скоріше про місце закупівлі а не виробництва, при цьому на походження закуповуваних вин вказівок немає. Було б несправедливо стверджувати, що в цих місцевостях не виготовлялись виноградні вина, однак відомості про їхню якість вкрай суперечливі. Так Штраленберг стверджував, що вина, виготовлені на українських землях, кращі за звичайні Саксонські вина. На противагу йому Гільденштет вказував на те, що виноробство у Києві можливе виключно заради цікавості, оскільки виноград тут рідко дозріває, а навіть дозрілий – занадто кислий, а подорожуючи околицями Полтави він пригощався занадто кислим молодим вином і вказував на те, що хоча винограду тут розведено чимало, останній придатний тільки в їжу⁴⁵.

Епізодичні згадки про територію Гетьманщини насправді рясніють вказівками на існування значної кількості виноградників⁴⁶. Очевидно, що їх наявність мала не просто ботанічний інтерес, а цілком прикладний. Безумовно виноград вирощувався в першу чергу для виготовлення вина. Однак Я. Марковичем місцеві вина, так звані домашні, згадуються побіжно, що не дає можливості говорити про їхню якість⁴⁷.

А от що стосується кримських вин, то тут ситуація виглядає не менш складною. З одного боку є чіткі вказівки за покупку саме кримських, за походженням вин⁴⁸, з іншого – під кримськими вказуються вина «мусалес»⁴⁹, «лагонское»⁵⁰, які могли виготовлятися як у Криму, так і в Персії та навіть в Африці.

Не оминав Я. Маркович жодної можливості спробувати нові для нього вина. Так в 1735 р. на званому обіді він познайомився з колишнім російським резидентом у Порті Іваном Івановичем Неплюєвим, який запросив деяких обраних, і в тому числі Я. Марковича, увечері до себе пити кіпрські вина⁵¹.

Окремо автором виділені напої, що вочевидь були еквівалентами вермуту. Це були так звані «полинкові» вина⁵². Я. Маркович їх надзвичайно цінував, підкреслюючи, що закупити полинкове вино потрібно «мне особливо». Спеціально для цього нікого не відряджали, але при нагоді купували полинкове вино в Києві та Ніжині. При цьому, якщо зважати на приватний характер такої покупки, її об'єми були досить значними від 55 до 100 кварт одноразово⁵³. Безперечно автор добре розумівся і на технології виготовлення, і на якості «полинкового вина», оскільки в одній з інструкцій до старости «Шаболиновского Желязи» він застерігав, щоб «он купил вина полинкового, а не полинковой эссенции»⁵⁴.

Я. Маркович був справжнім поціновувачем вин і вправним виноторговцем, оскільки приділяв увагу не лише асортиментному різноманіттю а й якісному збереженню вин. Ще перебуваючи у військовому поході в Криму в 1725 р. він із французом Посевітом⁵⁵ садовником «государевым» «ходил до склепа каменного государственого, в Кремле обитающего, а там осматривал вин государевых»⁵⁶. Не можна стверджувати, що це був перший досвід. Про винні «склепи» Я. Маркович знав і раніше⁵⁷ та в подальшому все своє життя користувався такими спеціальними «склепами»⁵⁸, які у Глухові винаймав у греків⁵⁹. Умови найму були різні, в залежності від потреб.

Так у 1731 р. «наняли в городе sklepu половину, хати и людницу на год за 21 р.»⁶⁰, а вже за рік винайняв цілий⁶¹. За потреби, у місцях оптових закупок вина також тимчасово винаймались придатні приміщення. Так в 1735 р. вино, куплене в Києві, до відправки «заложили в кервасарийский sklep»⁶².

Доступ до «склепу» Я. Маркович мав повсякчас і переважно сам відстежував умови зберігання, якість вина, тари тощо, хоча безумовно мав певний штат робітників⁶³. При цьому він любив особисто відібрати та «насипати» декілька пляшок вина⁶⁴. На позначення розливу вина в щоденниках використовується виключно слово «насипати». Налити, пролити вживається лише у випадках, коли дії були пов'язані з водою або горілкою⁶⁵.

Стандартна винна пляшка дорівнювала кварти (що приблизно становило 1, 200 л. – О.П.)⁶⁶. Але є підстави вважати, що вони були різноманітними. Річ у тім, що в досліджуваний період об'єм кварти в різних європейських країнах не був однаковим, а отже і пляшки могли бути різними. Але окрім імпорتنих пляшок і місцеві різнилися. Так Я. Маркович згадує про особливі «архиерейские бутылки»⁶⁷. Різнилися вони і за якістю. Так слуга, привіз з Москви «35 бутылок, а взяли сюда добрых 25, и подлейших 4, 10 фунтов корки на затычки»⁶⁸. Інколи імпорتنі вина надходили в так званих «плетеных бутылках» задля запобігання бою під час транспортування⁶⁹.

Я. Маркович не гребував і маніпуляціями з вином. Так звичною справою було розведення одного вина іншим для поліпшення якості. Зокрема зменшення цукристості занадто солодкого вина додаванням кислішого⁷⁰, або і взагалі зміни смаку, як у випадку, коли «вишниовку винную з ягод пересыпавши» розвели з цілим анталом волоського лагєру⁷¹.

Вдавались і до відвертої фальсифікації, коли дорожче вино розводилось дешевшим⁷² або за допомогою інших маніпуляцій з дешевого вина робили більш дорогий сурогат. Так сам Я. Маркович пив у свого брата «заправлене» вино для якого «варил он сироп з сахаром, да взял пригорь мушкатного цвету и присушивши руками растирал и налил оный водою и мокли на печи, а як стал сироп кипеть, то он туда всыпал кварту понтаку и оную воду с кветом и уваривши добре простудил и всыпал в вино, в якому был квит мушкатный, пропустил на вебулу и смешал; то вино сходное было на мушкатель»⁷³.

Отже, виноградні вина відігравали значну роль у підприємницькому та приватному житті Я. Марковича. Як вправний підприємець він був добре ознайомлений зі специфікою винного бізнесу, розумівся на сортах та якості вин, умовах зберігання і торговельних цінах. За гастрономічною модою свого часу надавав перевагу міцним солодким винам але при цьому був відкритий для нових смакових вражень і використовував найменшу можливість для розширення своїх пізнань у будь-якій сфері, що стосувалося виноградного вина.

¹ Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія. (Історико-етнографічне дослідження). – К., 1977. – С. 64.

² Кеппен П. О виноделии и винной торговле в России. – СПб., 1832. – 263 с.

³ Dorota Lewandowska. Histoire culturelle du vin francais en Pologne: moitie XVIIe – debut XIXe siecle. History. Universite Michel de Montaigne – Bordeaux III; Uniwersytet Mikolaja Kopernika (Torun, Pologne), 2013. – 578 с.

⁴ Путешествие посадского человека Матвея Гавриловича Нечаева в Иерусалим / Под ред. Н.П.Барсова. – Варшава, 1875. – С. 7.

⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1730–1734) [Т. 3] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1897. – С. 386, 415.

⁶ Дневник Якова Марковича. (1735–1740) [Т. 4]. – Джерела до історії України-Русі / Видав В. Модзалевський. – Київ-Львів, 1913. – С. 290.

⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – 1 ч. – С. 222.

⁸ Дневник... Т. 3. – С. 283.

⁹ Там само. – С. 415; Дневник... Т. 4. – С. 8.

¹⁰ Дневные записки... – С. 70, 222; Дневник... Т. 4. – С. 290.

¹¹ Там само. – Т. 3. – С. 267, 283.

¹² Дневные записки... – С. 211.

¹³ Там само. – С. 70, 104; Дневник... Т. 4. – С. 290.

- ¹⁴ Там само. – Т. 3. – С. 267, 283, 415; – Т. 4. – С. 8, 207, 224, 290.
- ¹⁵ Дневные записки... – С. 71.
- ¹⁶ Там само. – С. 234.
- ¹⁷ Федір Степанович Вишневецький з 1733 р. по 1740 р. та з 1744 р. по 1749 р. очолював «Комісію для закупки ко двору вин», що базувалась в Токаї до 1798 р. Кеппен П.О. О виноделии... – С. 41–52.
- ¹⁸ Дневник... Т. 3. – С. 76.
- ¹⁹ Дневные записки... – С. 99; Дневник генерального подскарбія Якова Марковича (1726–1729) [Т. 2] / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1895. – С. 330; там само. – Т. 3. – С. 9, 184.
- ²⁰ Антал при постачанні венгерських вин міг дорівнювати 5 російським відрам. Кеппен П. О. О виноделии... – С. 209.
- ²¹ Дневные записки... – С. 234; Дневник... Т. 2. – С. 164.
- ²² Там само. – Т. 4. – С. 149.
- ²³ Дневные записки... – С. 71; Дневник... Т. 2. – С. 330.
- ²⁴ Дневные записки... – С. 99; Дневник... Т. 3. – С. 9, 184.
- ²⁵ Там само. – Т. 2. – С. 222.
- ²⁶ Там само. – С. 314; Дневник... Т. 3. – С. 17; – Т. 4. – С. 109.
- ²⁷ Кеппен П. О. О виноделии... – С. 204.
- ²⁸ Там само. – С. 29.
- ²⁹ Дневник... Т. 3. – С. 192.
- ³⁰ Там само. – С. 205, 209.
- ³¹ Dorota Lewandowska. Histoire culturelle du vin... – С. 73, 81–82.
- ³² Кеппен П. О. О виноделии... – С. 208.
- ³³ Дневник... Т. 4. – С. 32, 109, 125.
- ³⁴ Там само. – С. 321.
- ³⁵ Dorota Lewandowska. Histoire culturelle du vin... – С. 81–82; Кеппен П. О. О виноделии... – С. 206.
- ³⁶ Дневные записки... – С. 104; Дневник... Т. 2. – С. 81.
- ³⁷ Федорина Н. Французко-русский словарь по вину. – Б.м., 2014. – С. 162.
- ³⁸ Дневник... Т. 3. – С. 195.
- ³⁹ Кеппен П. О. О виноделии... – С. 20–23.
- ⁴⁰ Дневные записки... – С. 62, 104.
- ⁴¹ Дневник... Т. 3. – С. 194, 231.
- ⁴² Там само. – Т. 2. – С. 328; Т. 3. – С. 231, 388.
- ⁴³ Там само. – С. 283.
- ⁴⁴ Там само. – Т. 4. – С. 226, 233.
- ⁴⁵ Кеппен П. О. О виноделии... – С. 224–225, 229–230.
- ⁴⁶ Січинський В. Чужинці про Україну. – Авґсбург, 1946. – 118 с.
- ⁴⁷ Дневник... Т. 2. – С. 81; – Т. 3. – С. 385.
- ⁴⁸ Дневные записки... – С. 105; Дневник... Т. 2. – С. 1–2; – Т. 3. – С. 93, 184.
- ⁴⁹ Дневные записки... – С. 57.
- ⁵⁰ Дневник... Т. 3. – С. 178.
- ⁵¹ Там само. – Т. 4. – С. 46.
- ⁵² Дневные записки... – С. 104, 185.
- ⁵³ Дневник... Т. 4. – С. 8, 61.
- ⁵⁴ Там само. – С. 61.
- ⁵⁵ В інших джерелах цей француз згадується під прізвищами: Поссет, Поссует. Він служив садівником у Криму і Астрахані протягом 37 років і вийшов у відставку у 1752 р. Кеппен П. О. О виноделии... – С. 222.
- ⁵⁶ Дневные записки... – С. 105.
- ⁵⁷ Там само. – С. 38.

- ⁵⁸ Дневник... – Т. 2. – С. 330; – Т. 3. – С. 9, 178, 194, 231, 246, 283, 385, 388; – Т. 4. – С. 4, 32.
- ⁵⁹ Там само. – Т. 3. – С. 152, 246.
- ⁶⁰ Там само. – С. 152.
- ⁶¹ Там само. – С. 245.
- ⁶² Там само. – Т. 4. – С. 4.
- ⁶³ Дневные записки... – С. 104; Дневник... Т. 3. – С. 246; – Т. 4. – С. 32.
- ⁶⁴ Дневник... Т. 3. – С. 178, 194, 231.
- ⁶⁵ Там само. – С. 73; – Т. 4. – С. 252, 370.
- ⁶⁶ Там само. – С. 265.
- ⁶⁷ Там само. – С. 32.
- ⁶⁸ Там само. – Т. 3. – С. 181.
- ⁶⁹ Дневные записки... – С. 62, 104.
- ⁷⁰ Дневник... Т. 3. – С. 195.
- ⁷¹ Там само. – С. 386.
- ⁷² Там само. – С. 40.
- ⁷³ Мушкатель – вино грецького, або італійського походження. Кеппен П. О. О виноделии... – С. 17; Дневник... Т. 3. – С. 195.

В статье на материалах дневников Якова Марковича отражено место и роль виноградных вин в жизни казацкой старшины XVIII века. Рассмотрены виды и сорта вина, предпринята попытка их классификации, по различным признакам. Выделены наиболее популярные вина. Выяснены пути их закупки, специфику хранения и реализации. Особое внимание уделено методам фальсификации вина.

Ключевые слова: Яков Маркович, дневник, виноградное вино, алкоголь, фальсификация.

In this article place and role of grape wines in the life of Cossack officers' in the 18th century is studied on the base of diaries of Jakow Markovych. Wine types and sorts are considered. An attempt was made to classify wines by different features. Most popular wines were described. Ways of purchases, specifics of storage and selling were studied. Special attention was paid to methods of wine falsification.

Keywords: Jakow Markovych, diary, grape wine, alcohol, falsification.

ОПОДАТКУВАННЯ НЕРУХОМОГО МАЙНА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано історичний досвід оподаткування державним податком з нерухомого майна в українських губерніях на початку XX століття. Доведено, що посилення податкового тиску на населення мало негативні економічні та соціальні наслідки.

Ключові слова: оподаткування, нерухоме майно, державний податок з нерухомого майна, Російська імперія, українські губернії, Перша світова війна.

В сучасній Україні оподаткування нерухомості громадян податком на нерухоме майно фактично розпочалося з 2014 року, проте вже встигло «удосконалитися» численними змінами та доповненнями. Тому вивчення історії оподаткування нерухомого майна є актуальним та сприяє аналізу основних закономірностей і тенденцій цього процесу, що дає змогу уникати повторення помилок минулого. Це важливо зараз, коли відбувається поглиблення економічної кризи в нашій країні, викликане військовими подіями, а потреба податкової реформи стає очевидною. Адже будь-які пріоритети розвитку держави неможливо визначати без вивчення історичного досвіду в тій чи іншій галузі, особливо ж у сфері оподаткування.

Проблеми історії оподаткування нерухомого майна в Російській імперії в останнє десятиріччя її існування майже не досліджувалися. Виняток становлять окремі праці дореволюційних науковців, сучасників досліджуваної епохи, – М. Алексеєнка, В. Лебедева, Г. Содовського, В. Твердохлебова та ін. В історико-економічних дослідженнях, присвячених історії податкової політики, ця проблематика переважно згадується лише побіжно у розробках К. Правілової, І. Петухова, В. Пушкарьової, В. Захарова та ін.

На території Наддніпрянської України, яка входила до складу Російської імперії у XIX – на початку XX століття, нерухоме майно оподатковувалося трьома різнорівневими податками і зборами, зокрема міським оціночним збором, земським збором та державним податком. Такий підхід імперської влади до нерухомого майна як об'єкта оподаткування свідчив про його універсальність, стабільність, зручність та ефективність у фінансовому плані.

Історія оподаткування нерухомого майна розпочиналася з міських оціночних зборів у окремих великих містах імперії ще на початку XIX століття. У тому числі й в українських містах, зокрема м. Одесі (1824 р.), м. Києві (1831 р.), м. Херсоні (1833 р.) та м. Харкові (1835 р.). Міським мешканцям, починаючи з другої половини 1863 р., замість подушного, було встановлено державний податок з нерухомості, яка знаходилася виключно в містах, посадах і містечках. Розкладка цього податку в межах імперії за 1863 – 1897 рр. мала постійну тенденцію до зростання (Див. табл.)¹.

Питома вага надходжень від українських губерній до загальної суми розкладки державного податку з нерухомого майна залишалася відносно стабільною протягом 1866 – 1897 рр. та в середньому мала такі показники: Херсонська – 5,7%; Київська – 3,7%; Харківська – 2,5%; Волинська – 2,0%; Полтавська – 1,6%; Таврійська – 1,4%; Чернігівська – 1,3% та Подільська – 1,0%. Лише в Катеринославській губернії відбулося суттєве скорочення надходжень від цього податку майже втричі, з 3,6% до 1%, починаючи з 1888 року.

Подальше вдосконалення системи оподаткування нерухомості в Наддніпрянській Україні пов'язане із Законом від 6 червня 1910 р. (вступив у дію 1 січня 1912 р.) «Про державний податок з нерухомого майна в містах, посадах і містечках, за винятком посадів губерній Царства Польського»² (далі – Закон 1910 р.), який суттєво реформував державний податок на нерухоме

майно шляхом переведення способу його нарахування з розкладкового на окладний. При цьому Міністерство фінансів наголошувало на тому, що новий податок не особистий, а реальний, тобто, за ним враховуються не розміри доходів власника, а гіпотетична прибуткова здатність майна. Таким чином, сплачувати зазначений податок необхідно було навіть за умови відсутності доходів від будинку, коли він використовувався лише його власником. Реформа податку на нерухомість 1910 р. стала не очікувано результативною для держави. Передбачалося, що в результаті змін збір податку збільшиться з 20 до 24 млн. руб., але, фактично, у 1912 р. було зібрано 33,7 млн. руб., що склало 1,1% доходів державного бюджету³.

Державним податком оподатковувалися: житлові будинки, фабрики, заводи, інші будівлі різних типів, а також розміщені в межах заселеної площі міських поселень незабудовані земельні ділянки, складські місця та пустирі, городи, сади, оранжереї тощо. Зазначені об'єкти оподаткування мали знаходитися в містах, посадах і містечках, або у межах заселеної території міських поселень, навіть якщо заселені території виходили за офіційні межі міста та землі відведені для поселення.

Таке складне законодавче визначення місця знаходження нерухомого майна, що підлягало оподаткуванню державним податком, ускладнювало фактичне визначення об'єктів та суб'єктів цього податку. Адже площа заселення міста (селища), як правило, виходила за межі затвердженого плану цих населених пунктів. А тому податні інспектори повинні були проводити обстеження окраїн міських поселень, співставляти їх із схематичними планами міст, описувати ситуацію у пояснювальних записках та подавати матеріали до казенної палати, яка, узагальнивши їх, передавала на розгляд губернському (областному) присутствію для прийняття відповідних рішень⁴. Крім того, неоднозначне трактування терміну «селитебна площа городських поселень» («Селитебна площа» – площа заселення – С. О.) та суб'єктивний підхід до його визначення фіскальними органами породжували конфлікт інтересів з Міськими управами та платниками податків, які зверталися до Міністерства фінансів зі скаргами на постанови губернського по податку на нерухоме майно присутствія. Так, у липні 1913 р. Одеській міській управі було надано відповідь на таке звернення «об определении селитебной площади гор. Одессы в части касающейся неправильного по мнению городской управы, включения в селитебную площадь г. Одессы недвижимых имуществ, собственно городу принадлежащих»⁵.

Імперський законодавець звільняв від сплати цього податку декілька категорій нерухомого майна, зокрема те, що утримувалося виключно за рахунок державного казначейства; те, що належало земству, містам, установам та організаціям, благодійним та освітнім закладам; майно здавалося в оренду вищезазначеними установами та не приносило доходу; майно, яке віддане

в безкоштовне користування благодійним і навчальним громадським організаціям; малодохідне майно, з якого приходилося менше 25 копійок податку в рік; майно государя імператора; майно членів імператорського двору; майно, що знаходилося у віданні Кабінету його імператорської величності; службові приміщення головного управління уділів, удільних округів та управлінь; землі казенних залізничних доріг, а також будівель і споруд для потреб залізничного відомства. Окремим законом, в пам'ять про героїчну славу оборони міста Севастополя у Кримській війні, було безстроково звільнено від податку на нерухоме майно місто Севастополь⁶.

Пізніше, майже перед Першою світовою війною, Законом «Об освобождении некоторых имуществ от обложения государственным налогом с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний царства Польского, и об установлении размера и распределения поступлений от налога»⁷, опублікованого 4 січня 1914 року, було підвищено межу малодохідності майна, з якого не стягувався податок. Малодохідним майном вважалася нерухомість, з якої приходилося нарахованого податку не більше 2-х рублів, тоді як раніше не брався нарахований податок лише до 25 коп. Такі зміни сприяли зменшенню кількості платників податків, особливо бідних містян власників старого нерухомого майна.

Департамент окладних зборів Міністерства фінансів звертав увагу на те, що якщо у власності міста знаходилося нерухоме майно, яке здавалося в оренду і відповідно приносило дохід, або використовувалося з комерційною метою, то воно підлягало оподаткуванню державним податком з нерухомого майна на загальних підставах⁸.

Кожні п'ять років проводився повний перепис усього нерухомого майна та його власників з метою визначення його чистої дохідності. При обрахунку середньої чистої дохідності нерухомого майна необхідно було визначити середню валову дохідність та зменшити її на витрати по утриманню цього майна. Для цього губернським присутством по податку на нерухоме майно розрахунково визначалися відсотки в залежності від розряду по валової доходності та типу нерухомого майна (кам'яне, дерев'яне, змішана забудова), та виду (житло, промислова чи торгівельно-промислова нерухомість, складські приміщення, сади, городи, незабудовані ділянки та ін.)⁹. Податок на нерухоме майно стягувався в у відсотковому відношенні до середньої чистої дохідності майна в розмірі 6%.

Кожен власник нерухомого майна не пізніше 1 січня поточного року, в якому проводився перепис, зобов'язувався надавати до міського з податків присутствія заяву за встановленою формою. У цій заяві зазначалася детальна інформація про будівлі та земельні ділянки, що перебували у власності, та інформація про наймані плати за декілька останніх років. Бланки відповідних заяв розсилалися власникам нерухомого майна безкоштовно. За порушення встановленого строку подачі заяви передбачалася відповідальність у вигляді штрафу в розмірі до 50 руб. Враховуючи те, що для людей це нововведення було незвичним, а для деяких малограмотних навіть складним «и может представить на первых порах известные затруднения, в особенности для владельцев мелких недвижимостей, не всегда обладающих необходимой для сего опытность... в виду новизны его и в целях приурочения населения к подаче наиболее обстоятельных заявлений, существенно облегчающих и упрощающих задачу органов податного надзора. Применение на первых порах при введении нового закона к владельцам недвижимых имуществ карательных мер за несвоевременное доставление сведений об их имуществе представлялось бы нежелательным, за исключением, случаев прямого и умышленного уклонения от исполнения нового требования закона»¹⁰. У подальшому «податным инспекторам предстоит... собирать сведения для выяснения ценности и доходности городских недвижимых имуществ, для проверки подаваемых владельцами заявлений об их имуществе, в том числе и данные об оценке недвижимых имуществ, принятых на страх в частных страховых компаниях»¹¹.

Повідомлення про розмір нарахованого окладу податку міським з податків присутством надсилалося кожному платникові податків через поліцію. В ньому вказувався валовий дохід майна, розмір вирахувань на витрати та строки подання заперечень. Така розсилка повідомлень завершувалася до першого вересня. Протягом місяця від встановленого граничного терміну платники податку мали можливість подавати свої заперечення та скарги до міського з податків присутствія. Такі заперечення розглядалися протягом місяця з дня їх отримання. У випадку, якщо платника податків не задовольняв розгляд скарги на рівні міського з податків

присутствія, то він мав право звернутися з повторною скаргою спочатку до губернського з податків присутствія, а потім і до Правлячого сенату.

Аналіз скарг громадян свідчить про те, що біля 85% скарг, які подавалися до міських з державного податку з нерухомого майна присутствій, стосувалися клопотань про зменшення суми податку у зв'язку з неправильним обрахуванням розміру доходності нерухомого майна¹², інша частина заяв стосувалася прохань про звільнення від оподаткування через аварійність та старезність нерухомості¹³ або через скрутне фінансове становище власників будівель (старики, вдови)¹⁴.

Загальний список платників податків за видами нерухомого майна з визначеною сумою окладу податку передавався міським з податків присутствієм до казначейства у строки до 1 грудня року, що передував новому п'ятирічному періодові. У свою чергу, казначейство на підставі таких відомостей формувало щорічні окладні листи із зазначенням в них окладів податку, суми недоїмки та пені, що нараховувалася по кожному виді нерухомого майна. Зазначені окладні листи направлялися платникам податків через місцеву поліцію або через міських збирачів податків не пізніше 1 лютого поточного року. Платники податків сплачували зазначений податок міським збирачам або безпосередньо в каси місцевого казначейства чи міського управління рівними частинами у два терміни: за першу половину року – до 30 червня, за другу – до 31 грудня.

Після вступу Російської імперії у Першу світову війну, вже у жовтні 1914 р., було прийнято ряд змін до податкового законодавства, якими вводилися нові податки та підвищувалися ставки вже існуючих податків. Останнє повною мірою стосувалося державного податку з нерухомого майна. Так, 4 жовтня 1914 р. було прийнято Закон «О повышении ставок некоторых видов существующего обложения и о введении новых налогов»¹⁵, за яким з 1915 р. ставку державного податку з нерухомого майна в містах посадах і містечках, було збільшено з 6% до 8%. При цьому таке збільшення ставки планувалося лише на один рік. У газеті «Голос юга»¹⁶ автор статті «Временные налоги» з надією зарахував цей податок до переліку тимчасових податків. Насправді, термін дії цього Закону був невизначеним. Тяготи війни, які супроводжувалися підвищенням ставок податків погіршували платоспроможність платників податків, спричиняли ріст недоїмок. Мобілізація працездатного населення змушувала підприємців закривати бізнес, але при цьому податок з комерційної нерухомості необхідно було платити. Так, наприклад, 24.02.1916 р. до Єлисаветградської Земської управи надійшла заява (прохання) від Федора Чорного, щодо звільнення майна (лавки) у зв'язку з мобілізацією. У заяві прохач зазначав, що він «записанный в нижний чин призванный по мобилизации 18 июня 1914 г. и сего времени прекращена торговля, помещение бывшее под лавкою оной пустое»¹⁷, а тому просив скасувати нараховані суми податку за цей період. На цю заяву Земська управа відповіла, що майно Ф. Чорного: «не может быть освобождено от обложения земскими сборами, т.к. земскому обложению подлежат имущества не только фактически приносящих доход, но и способные /пустующие/ приносить таковой и потому сборы и недоимка подлежат взысканию»¹⁸.

Впродовж 1915 р. тривала переписка відставного унтер-офіцера Т. Криворотенка з Єлисаветградською повітовою управою, щодо скасування нарахованих сум податків на його нерухоме майно. Він заявляв, що будучи учасником Російсько-Турецької війни, мав пільгу згідно із законодавством – «что все нижние чины, поступившие на военную службу по рекрутскому набору, освобождаются от всех платежей и земских сборов...»¹⁹. Повторні заяви надсилалися у квітні 1915 р., у серпні 1915 р.²⁰, на які було надано відповідь про те, що звільнення житлового будинку «не может быть удовлетворено, так как таковой не связан ни с земледельческим ни с иным промыслом, в котором был бы оценен»²¹.

Зверталися до податних інспекторів і члени сімей мобілізованих. Так, наприклад, єлисаветградка Марія Фросиняк у зверненні до податного інспектора (14.11.1917 р.) наголошувала про своє скрутне становище: «в виду крайней моей материальной необеспеченности, нахождения моего мужа в действующей армии прошу Вас М. Г., освободить меня от уплаты налога с городских недвижимых имуществ. Числещегося за мужем моим С. И. Фросиняк, или отсрочить уплату до возвращения мужа»²².

Слід відмітити, що державний податок з нерухомого майна завжди на 100% зараховувався до державного бюджету. Починаючи з 1914 р. законодавчо було закріплено розподіл сум цього

податку між державним бюджетом і бюджетом міських поселень за місцезнаходженням нерухомості. Так, зокрема, у 1914 р. – 5/6 від суми надходжень спрямовувалося до державного бюджету, а 1/6 до міського бюджету²³, а з 1915 р. – 7/8 до державного бюджету лише 1/8 до міського бюджету²⁴.

Складність обліку сплачених сум та розподіл їх мав на практиці певні труднощі, особливо із нерухомим майном у вигляді земельних ділянок, які знаходилися на межі міста і повіту, адже в Казенну палату сплачувалася загальна сума державного податку. У свою чергу, Казенна палата зверталася до податних інспекторів з проханням надавати їй відповідні форми списків, які б давали можливість визначити суму надходжень податків, з яких необхідно відрахувати частину в дохід міського поселення, а з яких до повітового земства²⁵.

Звичайно, збільшення податку на нерухомість сприяло збільшенню вартості квартирної плати. Це питання було доволі актуальним, адже на початку ХХ століття значного поширення набуло будівництво багатоповерхових житлових будинків – так званих «прибуткових будинків». Зазначені прибуткові будинки будувалися у великих містах (Києві, Одесі, Харкові та ін.) з метою подальшої здачі в оренду, чим домовласник забезпечував собі стабільні прибутки. Тобто, здача в оренду (суборенду) нерухомого майна була одним із видів підприємницької діяльності. Так, «в Одессе, например, где аренда жилых домов составляет один из видов промысла, такие случаи весьма не редки. Арендатор снимает у собственника жилой дом, с целым рядом квартир на более или менее продолжительный срок за определённую наёмную плату, неизменную на всё время договорного срока, и с обязанностью нести все по имуществу расходы, и затем эксплуатирует этот дом от себя»²⁶. Такі довгострокові угоди оренди (суборенди) включали в себе і суми податку на нерухоме майно, які мав сплатити орендатор власнику нерухомості, який, у свою чергу, повинен був сплатити їх у бюджет. Таким чином виникала правова підстава перегляду сум орендної плати зазначеної в угодах у бік збільшення і не лише на суму податку.

Фактично деякі члени бюджетної комісії при обговоренні збільшення ставок податку на нерухоме майно передбачали таке подорожчання і навіть висловлювалися про недоцільність такого збільшення. Так, член бюджетної комісії А. І. Шингарьов зазначав: «Домовладельцы, без всякого сомнения, переложат увеличение налога на недвижимости на тех же квартиронанимателей, которые, таким образом, принуждены будут платить налог дважды»²⁷. Як наслідок, збільшення оподаткування нерухомості (а також вплив інфляційних процесів) у скрутний військовий період призвели до неконтрольованого підвищення цін на житлові приміщення, що змусило уряд у серпні 1916 року, прийняти розпорядження «О воспреещении повышать цены на жилья и помещения»²⁸. У цьому розпорядженні уряд обмежив підвищення цін на оренду житлової нерухомості, порівняно з цінами вказаними в договорах 1914 р., приростом лише на 10%. Дозволялося збільшення орендної квартирної плати лише за обов'язковими складовими елементами орендної плати, тобто пропорційно подорожчання палива, платні двірникам, швейцарам чи вартості додаткових послуг, передбачених угодою оренди. Таке державне регулювання цін орендної плати передбачалося протягом трьох років.

Важливу роль в адмініструванні державного податку на нерухоме майно відіграв інститут податних інспекторів, введений ще у 1885 р. Оскільки податні інспектори перебували у віданні казенних палат, то до їх посадових обов'язків належало сприяння у проведенні заходів по визначенню цінності та дохідності нерухомого майна, що підлягало оподаткуванню державним податком, а також виконання інших обов'язків, які визначалися законодавством²⁹. Враховуючи, що Закон 1910 року вступав у дію з початку 1912 року, для налагодження механізму адміністрування цього податку фактично відводилося 2 роки. За цей період податні інспектори зобов'язані були підготувати базу оподаткування на нових реформованих законодавчих основах та визначитися з колом платників податків. Міністерство фінансів в особі департаменту окладних зборів «циркулярно» забезпечувало керуючих казенними палатами різними листами з рекомендаціями та інструкціями щодо організації податними інспекторами відповідних підготовчих робіт. Перший перепис нерухомого майна проводився на п'ятирічку (на податковий період 1912–1916 рр.) у 1911 році. Другий перепис нерухомого майна (для податкового періоду 1917–1921 рр.), припадав на воєнний 1916 р., який базувався на інвентаризаційних даних 1915 року. Звичайно, з початком війни ціни на орендну плату значно зросли, відповідно валова

дохідність власників нерухомості підвищилася, витрати на утримання також зросли, тому «в основание исчисления доходности не могут быть положены данные за один только 1915 год, а должны быть использованы данные за несколько предшествующих лет, не более однако пяти»³⁰. Департамент окладних зборів Міністерства фінансів у своєму листі від 19 листопада 1915 р., до казенної палати, пропонував для базових розрахунків використовувати дані валової доходності майна за 1913–1915 рр., пояснюючи це тим, що «последние полтора года этого трёхлетия, характеризующиеся значительным поднятием наёмных плат и резким повышением эксплуатационных расходов, едва ли могущих удержаться после войны на столь высоком уровне, несколько умерялись бы данными за полтора года, непосредственно предшествующих началу войны, и потому этот период в среднем и должен быть признан наиболее подходящим для обоснования работ предстоящей переписи»³¹.

Активну участь в інвентаризації оцінки нерухомого майна 1915 р. для нарахування податку на 1916 р. брали рахівники Статистичного відділу, які звіряли відомості записів в окладних книгах та фіксували повідомлення нотаріусів про зміну власників нерухомого майна, при цьому «производили на месте дознания, осмотр и переоценку имуществ. Некоторые имущества, согласно ходатайству владельцев, были соединены в одно, переоценены, а другие переоценены в силу происшедших изменений в их составе, по случаю пожара, пристроек, перестроек и проч. Производя оценку по тем или иным причинам, Статистический Отдел, для выяснения доходности владения, опрашивал владельцев, квартирантов, и на основании их показаний, проверенных средними величинами в отношении окна, комнаты, определёнными для имуществ этого квартала, определял валовую и чистую доходность владения. В результате всего этого по облагаемым имуществам, список коих»³² уточнювався, переглядалася оцінка доходності нерухомості в результаті коригувалася сума податку на 1916 рік.

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що саме державний податок на нерухоме майно став однією з перших спроб прибуткового оподаткування в Російській імперії. У державний бюджет податок на нерухоме майно не забезпечував значних надходжень, лише близько 1%, але й ці кошти були необхідні для латання бюджетних «дірок». Зростання видатків на участь Російської імперії у Першій світовій війні змушувало уряд вишукувати додаткові джерела надходжень до бюджету, тож найпростішим способом, на жаль, залишалося підвищення податкових ставок. Зручність, стабільність та універсальність податку на нерухоме майно сприяли тому, що імперський уряд з самого початку війни збільшив ставки оподаткування для міського населення, у тому числі й в Наддніпрянській Україні. Посилення податкового тиску на населення мало негативні економічні та соціальні наслідки.

¹ Орлик С. В. Державний податок на нерухоме майно в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. – Вип. 29. – Ч. I – Черкаси, 2011. – С. 126.

² О государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского: №33673 от 6 июня 1910 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – изд. 3-е. – Т. 30. – От. 1. – СПб., 1913. – С. 694–704.

³ Кирилов А. К. Государственный налог с городской недвижимости в России начала XX века // Финансы – 2004. – № 12. – С. 58–62.

⁴ Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКіО). – Ф. 397. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 27. – 38–40.

⁵ ДАКіО. – Ф. 397. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 122–122зв.

⁶ Об освобождении города Севастополя от взимаемого в государственный доход налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках // ПСЗ. – изд. 3-е – Т.10. – От.1. – 2 июня 1890 г. – №6876 – С. 418.

⁷ Об освобождении некоторых имуществ от обложения государственным налогом с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского, и об установлении распределения поступлений сего налога: ст. №40 // Собрание узаконений и распоряжений правительства (далі СУ и РП). – №4 от 7 января 1914 г. – Отдел первый – Офиц. изд. – СПб., 1914. – С. 42–43.

⁸ ДАКіО. – Ф. 397. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 91.

⁹ Там само. – Арк. 24зв. – 25, 68–73, 175–167.

¹⁰ Там само. – Арк. 51–51зв.

- ¹¹ Там само. – Арк. 46.
- ¹² Там само. – Ф.22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 3, 4, 7, 13, 14, 30–33, 38, 53, 61, 83, 91; Ф. 78. – Оп. 3. – Спр. 106. – Арк. 30, 46, 61, 66, 68, 72, 74, 82.
- ¹³ ДАКиО. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 54; Ф. 78. – Оп. 3. – Спр. 106. – Арк. 43–45.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 5, 30; Ф. 78. – Оп. 3. – Спр.106. – Арк. 36.
- ¹⁵ О повышении ставок некоторых видов существующего обложения и о введении новых налогов: ст. №2870 // СУ и РП. – №308 от 12 ноября 1914 г. – Отд. 1. – Офиц. изд. – СПб., 1914. – С. 4126–4131.
- ¹⁶ Временные налоги – Голос Юга. – 1914. – №276 (13 ноября). – С. 2.
- ¹⁷ ДАКиО. – Ф. 20 – Оп. 1 – Спр. 599. – Арк. 1.
- ¹⁸ Там само. – Арк.2.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 510. – Арк.1.
- ²⁰ Там само. – Арк. 7, 15.
- ²¹ Там само. – Арк. 20.
- ²² Там само. – Ф. 396. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1.
- ²³ О повышении ставок некоторых видов существующего обложения и о введении новых налогов: ст. №2870 // СУ и РП. - №308 от 12 ноября 1914 г. – Отд. 1. – Офиц. изд. – СПб., 1914. – С. 4126.
- ²⁴ Об освобождении некоторых имуществ от обложения государственным налогом с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского, и об установлении распределения поступлений сего налога: ст. №40 //СУ и РП. - №4 от 7 января 1914 г. – Отдел первый – Офиц. изд. – СПб., 1914. – С. 42–43.
- ²⁵ ДАКиО. – Ф.397. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 133–133зв.
- ²⁶ Там само. – Арк. 55.
- ²⁷ В бюджетной комиссии Государственной Думы – Русские ведомости. – 1915. – №11 (15 января). – С. 3.
- ²⁸ О воспреещении повышать цены на жилья и помещения: ст. №1863 // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – №232 от 31 августа 1916 г. – Отд. 1. – Офиц. изд. – Петроград, 1916. – С. 2311–2314.
- ²⁹ Об учреждении должностей Податных Инспекторов // ПСЗ. – изд. 3-е. – Т. 5. – От. 1. – 30 апреля 1885 г. – №2907 – С. 179–181.
- ³⁰ ДАКиО. – Ф.397. – Оп. 1. - Спр. 7. – Арк. 163–163зв.
- ³¹ Там само. – Арк. 163–163зв.
- ³² Там само. – Арк. 37, 43, 46.

В статье проведен анализ исторического опыта налогообложения государственным налогом с недвижимого имущества в украинских губерниях в начале XX века. Доказано, что усиление налогового давления на население имело негативные экономические и социальные последствия.

Ключевые слова: налогообложение, недвижимое имущество, государственный налог с недвижимого имущества, Российская империя, украинские губернии, Первая мировая война.

The historical experience of immovability with public tax from estate property in the Ukrainian provinces in the beginning of the 20th century is analyzed in the article. It was proved that strengthening of tax pressure on the population had negative economic and social consequences.

Keywords: taxation, immovability, estate property, public tax from estate property, the Russian Empire, the Ukrainian provinces, World War I.

**БРОШУРА «ВІЙНА І ДЕРЖАВНА ДУМА»
ЯК МЕХАНІЗМ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ
НА ФОРМУВАННЯ СВІДОМОСТІ СОЛДАТІВ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У 1915–1917 рр.**

У статті проаналізовано брошуру «Війна і Державна дума» як один із прикладів друкованого засобу масової інформації, що використовувався російською імперською владою у період Першої світової війни для інформаційно-психологічного впливу на формування свідомості солдатів Південно-Західного фронту. Визначено головну тематичну спрямованість брошури та з'ясовано основні прийоми, які були використані у ній.

Ключові слова: засоби масової інформації, Перша світова війна, Російська імперія, Південно-Західний фронт.

Важливим елементом функціонування сучасного суспільства стали засоби масової інформації (далі – ЗМІ). Їх вплив на формування суспільної думки населення є значним. Саме ЗМІ виступають критерієм оцінки суспільних, політичних, економічних та інших подій, що відбуваються в країні. Особливо їхня роль зростає в умовах військово-політичних конфліктів. Заради успішної боротьби воюючі сторони намагаються якомога ефективніше використати ЗМІ з метою впливу та маніпуляції масовою свідомістю як цивільного населення, так і військового, а в першу чергу саме думкою та настроями солдат. Подібна практика уперше масово була використана в період Першої світової війни, коли противники зрозуміли, що однієї зброї буде замало для перемоги, а тому потрібне було ще й інформаційно-психологічне забезпечення. У сучасних умовах інформаційної війни та боротьби України за збереження своєї незалежності, проблема впливу друкованих ЗМІ на формування думки солдат значно актуалізувалася і потребує комплексного дослідження.

Варто відзначити, що лише в останнє десятиліття науковці приступили до вивчення питання інформаційних процесів на території українських земель у роки Першої світової війни. Тому, зазначена проблематика не знайшла всебічного і комплексного вивчення в українській та зарубіжній історіографії. На сьогодні існують лише окремі напрацювання у вигляді статей неширокого кола дослідників, а саме: О. Кириєнка¹, О. Куцької², та Л. Питльованої³. Запропонована нами тема ще не ставала предметом спеціальної студії, що й визначає її актуальність. Основним завданням роботи є аналіз брошури «Війна і Державна дума» як механізму інформаційного впливу на формування свідомості солдатів Південно-Західного фронту Російської імперії в 1915–1917 рр.

Російський історик Д. Волкогонов стверджує, що саме Перша світова війна стала «тим військовим зіткненням, де вперше були широко використані друковані засоби впливу на супротивника. Саме в цій війні були використані засоби і методи психологічної війни, яку стали вести один проти одного імперіалістичні коаліції... При штабах воюючих армій створювалися відповідні відділи і підрозділи, покликані організувати «війну слів» – агітацію противника»⁴.

Розуміючи важливість інформаційного чинника, російською владою було прийнято ряд заходів спрямованих на створення у середині імперії відповідного інформаційного простору, який мав би забезпечити успішність бойових дій та позитивне ставлення цивільного населення і солдат до війни. Під контроль центральної та місцевої влади були взяті усі існуючі на той час ЗМІ. Перш за все маємо на увазі друковані видання, оскільки радіо та інші технічні засоби не були достатньо розвинутими. Одними із таких ЗМІ, що широко розповсюджувалися серед

солдатських чинів на фронтовій зоні українських губерній Південно-Західного краю імперії, були брошури. За допомогою них до солдат доносилась лише та інформація, яку імперська влада вважала потрібною і корисною для реалізації власних цілей у війні. ЗМІ подібного роду часто містили матеріали про героїзм російських солдатів та позицію вищих органів влади до війни. Яскравим прикладом в цьому контексті є брошура «Війна і Державна дума», яка своїм змістовим наповненням детально відображає суть інформаційної політики Російської імперії в період Першої світової війни.

30 травня 1915 р. начальник воєнно-експлуатаційного відділу управління начальника військових повідомлень армій Південно-Західного фронту видав припис начальнику Київського жандармського поліцейського управління, в якому повідомлялося про передачу 52 екземплярів брошури «Війна і Державна дума», яку слід в обов'язковому варіанті розповсюдити серед нижчих чинів⁵. Уже на початку червня вийшло відповідне розпорядження начальника Київського жандармського поліцейського управління залізничних доріг начальникам 13-ти відділень (Київському, Коростенському, Фастівському, Козятинському, Бердичівському, Рівненському, Ковельському, Вінницькому, Новоселицькому, Волочиському, Проскурівському, Мозирському та Волинському) про виконання відповідного розпорядження⁶.

Брошура «Війна і Державна дума» була написана навесні 1915 р. після того як 27 січня відбулося засідання Державної думи. Причиною її скликання стало відновлення активних бойових дій на фронті. Надрукована брошура на чотирьох листках, зображень та інших наочних матеріалів вона не містила⁷. Основний акцент у ній зроблено на промові голови Думи (Родзянко Михайло Володимирович), яка була проголошена під час відкриття засідання і нібито відображала настрої усіх членів законодавчого органу.

Державна дума виступала своєрідним легітимним представницьким законодавчим органом, до якого народи імперії могли делегувати своїх представників. Звичайно, що в реальності її дії та рішення носили декларативний характер і напряду залежали від імператора. Проте, оскільки саме в Державній думі були делеговані представники різних національностей то відображення її ставлення до війни набувало ідейного та символічного характеру і несло за собою потрібне інформаційно-психологічне навантаження. Звідси і стає зрозумілим, чому було обрано продемонструвати позицію саме цього державного органу, а не іншого.

Текст брошури розпочинається із того, що акцентується увага на важливості скликання імператором Миколою II 26 липня 1914 р. Державної думи, як «природнього єднання російського царя з вірним йому народом»⁸. Далі по тексту відображено основні тези промови голови Думи у позитивному та патріотичному характері. Як і в більшості тогочасних ЗМІ, у зазначеній брошурі стверджувалося, що «Росія не хотіла війни, що російський народ чужий до завойовницьких стремлень, але самою долею було прописано втягнути нас у воєнні дії»⁹. Зрозуміло, що такий контекст речень мав на меті виправдати участь Російської імперії у війні та приховати справжні її геополітичні цілі, а саме розширення своїх територіальних меж за рахунок приєднання Галичини та зміцнення сфери впливу на Балканах.

Цінним для нас виступає другий абзац тексту, в якому чітко простежується використання інформаційно-психологічних прийомів, зокрема, таких як перекидання термінів та спотворення історичної дійсності. Тут Російська імперія прирівнюється до Русі, а солдати до богатирів: «Спокоїно і без запалу ми можемо сказати нападникам: руки геть! Не смійте торкатися нашої Святої Русі. Народ наш миролюбний і добрий, але страшний і могутній, коли змушений за себе постояти. Дивіться, можемо ми сказати: ви думали, що нас роз'єднують розбрат і ворожнеча, а між іншим всі народності, які населяють неосяжну Русь, злилися в одну братську сім'ю... І не схилить голови в зневірі руський богатир, які би випробовування не прийшлося йому пережити, все витримають його сильні плечі, і, відкинувши ворога, знову засяє миром, щастям і достатком єдина нероздільна батьківщина...»¹⁰. Подібні твердження мали донести до солдат ідею про нібито тисячолітню нерозривність усіх народів імперії, про їх братню спорідненість і єдність. Крім того, використання та перенесення давньоруської термінології на існуючий тоді стан речей, забезпечувало можливість висунути територіальні та культурно-цивілізаційні претензії щодо Східної Галичини, як споконвічних земель «Святої Русі», які слід повернути у лоно Росії. Такі міфи широко пропагувалися в тогочасних російських ЗМІ, оскільки були вигідні владі для реалізації поставлених завдань та забезпечували можливість обґрунтування необхідності вести війну.

Потрібно зазначити, що усю брошуру пронизує головне гасло російського імперського самодержавства – «за віру, царя і вітчизну». Зокрема, у тексті йдеться: «Чуйним серцем своїм передбачив російський цар народні почуття і він почув тут відгук єдиної дружної сім'ї, яка, забувши перед прийдешнім великим випробуванням всі розбіжності, грізно стала сталевую щетиною, багнетом перед зухвалим ворогом за віру, царя і вітчизну»¹¹. При цьому, останні слова у брошурі виділені крупним шрифтом, щоб акцентувати на них увагу. Така тенденція для тогочасних друкованих матеріалів була нормою. Російська влада намагався усіма можливими способами укріпити традиційну самодержавну концепцію С. Уварова «православна віра, самодержавство, народність» в суспільній думці, як головне гасло війни.

Ще одним тематичним напрямком брошури «Війна і Державна дума» є протиставлення двох сторін світового конфлікту: позитивної російської та негативної німецької. У тексті говориться: «Нам судилося бути свідками й учасниками найбільшої світової боротьби, боротьби двох взаємо-виключаючи один одного начал: боротьби ідеї миру, свободи народів і права проти ідеї всепоглинаючого мілітаризму, безправ'я і грубого насильства. Прагненню до мирного трудового життя і спокійного вільного співжиття народів на засадах взаємної поваги представлена ідея крові і заліза, поневолення собі всього світу, підпорядкування його своєрідній німецькій культурі та броньованому кулаку. Ось сутність розгорілого кривавого розбрату, ось та мета, яку поставили собі наші противники, коли вони підступно розпалювали нині бурхливо палаюче європейське багаття. Росія не хотіла цієї війни і ніколи не шукала для неї приводів»¹². Зазначений текст свідчить про широке застосування в ЗМІ такого інформаційно-психологічного прийому як «демонізація» ворога, що передбачає висвітлення суперника (ворогуючої сторони) у негативному образі і перетворення його на головного винуватця війни. Звичайно, що такий зміст брошури здійснював інформаційно-психологічний вплив на свідомість солдат, оскільки на фронт поступали лише ті матеріали, які пройшли попередню військову цензуру і були спрямовані на підтримку офіційного курсу імперського уряду. А тому, солдати отриману інформацію вважали правдивою, хоча в дійсності вона була або спотвореною і далекою від реальності, або ж просто неповною.

Центральне місце в брошурі відводиться імператору як вождю, що веде свій народ у правильному руслі. Особливо позитивно описується та пропагується в тексті його антиалкогольна політика: «У розпалі нинішньої війни російський народ переживає небувале ще у світовій історії явище: мудрим повелінням своїм наш вінценосний вождь вилікував злий недуг свого народу, направивши життя його на світлий шлях тверезості. У цьому найбільшому акті наших днів, коли завдання зцілення народу від недуги, що одурманює душу вирішена рішуче і твердо, вся руська земля з гарячим почуттям благоговіння і вдячності звертається до свого царя: «Прийми, великий государ, земний уклін народу свого». Тут всі члени Думи встали з своїх місць і хором заспівали: «Боже Царя бережи!»»¹³. Зрозуміло, що подібна згадка про заборону вживати спиртне була своєрідною пропагандою «добрих справ», які імператор робить заради блага свого народу. Слід зауважити, що в період війни часто саме пияцтво вважалося однією з причин невдач на фронті. Тому, імперською владою було прийнято ряд заходів по боротьбі із вживанням алкоголю як серед цивільного населення, так і серед солдатів на фронті. В ЗМІ постійно велася пропаганда тверезості думки як запорука ведення успішної війни.

В завершальній частині брошури в патріотичному дусі зазначається про те, що вся Росія воюватиме до кінця, до остаточної перемоги: «...ми будемо битися до тих пір, поки вороги наші не підкоряться умовам та вимогам, які пропишуть їм їх переможці. Нам набридло настирливе брязкання зброєю, досить з нас загроз слов'янству, досить гальмувати його природний ріст, ми будемо битися до кінця, поки не завоюємо міцного миру, гідного принесених нашою вітчизною жертв. Від імені тих, що обрали нас ми заявляємо: так хоче вся Росія. І ви, наші хоробрі чудо-богатирі, в холодних окопах, високо і гордо несучи прапор російської державності, почуйте цей народний прорив. Вам важко, ви оточені випробуваннями, але ж ви – росіяни, і немає для вас перешкод. Ми знаємо ваш стійкий, непохитний дух, ми знаємо, що ніщо не зупинить вас і що з молитовним кличем «з нами Бог, розумійте, народи, і покоряйтеся!» – ви приведете святу батьківщину до повної, вирішальної перемоги над зухвалим самовпевненим ворогом»¹⁴. Теза про боротьбу до абсолютної перемоги стала провідною в тогочасних російських ЗМІ. Досліджувана брошура не була винятком із цього контексту. Владою широко

пропагувалася ідея ведення війни до кінця незважаючи ні на жертви, ні на складні соціально-економічні та політичні умови в імперії. Будь-які згадки в друкованих виданнях про укладання миру з Німеччиною та її союзниками вважалися як антивоєнні й антиурядові, а тому категорично заборонялися і підлягали негайному знищенню.

Потрібно зазначити, що у брошурі часто відзначається про значне захоплення членами Думи промовою її голови, яка постійно супроводжувалася аплодисментами. У тексті зазначається, що з часу початку війни пройшло уже шість місяців і задається два питання: Чи за ці півроку втомилася Росія? Чи ослабла за ці півроку її рішучість, її віра в перемогу, чи надломилася її душа?¹⁵ Відповідь на них звучить так: «За ці півроку чи ослабла Росія? Ні, – відповіла Державна Дума, – не тільки не ослабла, але стала сильнішою, твердіше духом, рішучіше у своєму намірі вести боротьбу до повної перемоги над ворогом. За ці півроку чи надломилася душа російського народу? Ні, – відповіла Державна Дума, – надломився ворог наш, а ми вийшли з випробувань більш загартованими і тепер з особливою наполегливістю будемо продовжувати війну»¹⁶. Подібні тези мали сформулювати у солдат думку про те, що Російська імперія є набагато сильнішою ніж її вороги, а війна – виправданою і, що перемога обов'язково буде на їхній стороні. Перебуваючи на фронті та не маючи змоги отримувати достовірну та повноцінну інформацію про події в країні та у світі, солдати змушені були довіряти подібним матеріалам і сприймати їх зміст як правду.

Отже у брошурі «Війна і Державна дума», яка була створена навесні 1915 р. і відображала позицію Державної думи, мали місце такі основні тематичні напрями: єдність усіх народів імперії навколо царського престолу, героїзм та незламність російської армії, виправданість участі Російської імперії у війні, ведення боротьби до кінцевої абсолютної перемоги. У брошурі були застосовані наступні прийоми інформаційно-психологічного впливу: перекручування термінів, спотворення історичної дійсності, «демонізація» ворогуючої сторони, пропаганда міфів тощо. Всі вони тісно взаємодіяли між собою, що в сукупності забезпечувало можливість представлення подій у вигідному образі. Тому, поширенням подібного роду інформаційних брошур на фронті, імперська влада намагалася вплинути на свідомість солдатів та створити для них переконливу мотиваційну базу, щодо потреби продовження військових дій.

¹ Кирієнко О. Ю. Військова цензура на Південно-Західному фронті // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / [Упоряд. О. П. Реєнт]. – К., 2014. – С. 234–248; Кирієнко О. Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 160–166.

² Куцька О. М. Воєнна пропаганда періоду Першої світової війни // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму (26–28 червня 2014 р., м. Львів) / [Укладачі: Ю. В. Бураков, О. С. Івахів]. – Львів, 2014. – С. 188–191.

³ Питльована Л. Інформаційно-психологічне забезпечення російської воєнної кампанії в Галичині під час Першої світової війни // Воєнна історія Галичини та Закарпаття: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (15 квітня 2010 р., м. Львів) / [Від. ред.: В. В. Карпов, В. І. Горелов, І. В. Мороз]. – К., 2010. – С. 153–158.

⁴ Волкогонов Д. А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. – М., 1983. – С. 47.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 562.

⁶ Там само. – Арк. 565.

⁷ Там само. – Арк. 562–563зв.

⁸ Там само. – Арк. 563.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – Арк. 563зв.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – Арк. 563.

¹⁶ Там само. – Арк. 563зв.

В статье проанализирована брошюра «Война и Государственная дума», как один из примеров печатного средства массовой информации, который использовался российской имперской властью в период Первой мировой войны для информационно-психологического влияния на формирование сознания солдат Юго-Западного фронта. Определена главная тематическая направленность брошюры и выяснены основные приемы, которые были использованы в ней.

Ключевые слова: средства массовой информации, Первая мировая война, Российская империя, Юго-Западный фронт.

The article analyzed the brochure «War and State Duma» as one of the print mass media examples used by Russian imperial government during First World War for information and psychological impact on the consciousness of soldiers of Southwest frontline. Defined main theme of the brochure and found out the basic methods that were used in it.

Keywords: mass media, the First World War, Russian Empire, Southwest frontline.

ПРИБУТКОВИЙ ТРАНСПОРТ У «СМУТНІ ЧАСИ»: ЗАЛІЗНИЧНА ГІЛКА КИЇВ – ВІТА-ЛИТОВСЬКА (1916–1919 рр.)

Стаття присвячена маловідомому епізоду в історії київського пасажирського транспорту – вузькоколіній приміській залізничній гілці Київ – Віта-Литовська. У 1918 році вона експлуатувалася як міське підприємство, яке стало прибутковим, на відміну від інших транспортних підприємств того періоду. Аналіз доходів і витрат підприємства дозволяє зрозуміти, яким чином вдалося досягти прибутковості.

Ключові слова: Київ, Віта-Литовська, транспорт, залізниця, підприємство

З початком Першої світової війни економіка Російської імперії стала відчувати труднощі, що постійно зростали. Економічна криза стала однією з безпосередніх причин лютневої революції 1917 року; остання, хоча й принесла політичну лібералізацію, не тільки не розв'язала економічних проблем, але лише посилила їх. У багатьох галузях господарства довоєнний «запас міцності» вичерпався до кінця 1917 року, що викликало лавиноподібні ефекти, загострення продовольчої кризи, багаторазове прискорення темпів інфляції.

Криза в повній мірі торкнулася міського господарства. До революції в Києві, як і в більшості інших міст імперії, основні складові міської інфраструктури – електрична мережа, водопровід, каналізація, а також міський транспорт – обслуговувалися приватними підприємствами, які працювали в рамках концесійних угод з міською управою. Такий стан речей був можливий перш за все тому, що ці підприємства були прибутковими. Міський транспорт станом на 1914 рік був представлений шістьма різними підприємствами. Найбільшим з них було засноване в 1891 році Товариство Київської міської залізниці (міський трамвай)¹. Відкриті в період з 1900 по 1912 рік чотири приміські трамвайні лінії – Святошинська, Кадетська, Деміївська, Дарницька (Слобідська) – обслуговувалися незалежними приватними підприємствами². Нарешті, автобусне підприємство належало місту; воно було створено в 1913 році як конкурент Товариству КМЗ, але замість прибутку швидко почало приносити збитки й було закрито наприкінці 1914 року³. Кадетський трамвай, який було муніципалізовано в 1915 році, також був збитковим⁴. Решта трамвайних підприємств до 1916 року включно були прибутковими.

Починаючи з 1917 року експлуатаційні витрати трамвайних підприємств стали різко зростати, що до 1918 року, незважаючи на значне підвищення тарифів на перевезення, зробило всі ці підприємства збитковими. Деміївський трамвай припинив роботу у вересні, Кадетський – у грудні 1918 року. На цьому загальному тлі являє інтерес аналіз діяльності маловідомого, з недовгою історією, транспортного підприємства, яке належало міській управі – вузькоколіній залізничної гілки Київ – Віта-Литовська (Чапаєвка), що відкрилася для вантажного руху в 1916 році, а для пасажирського – в червні 1918 року. Наявні дані дозволяють з достатньою впевненістю зробити висновок, що перевезення пасажирів по цій гілці протягом другої половини 1918 року приносили не збитки, а прибуток. Таким чином, даний епізод в історії київського транспорту примітний відразу з двох точок зору: по-перше, прибутковим стало міське, а не приватне підприємство; по-друге, це сталося в період, коли всі інші транспортні проекти приносили збитки.

Перша відома нам згадка про ідею будівництва залізничної колії з Києва в південному напрямку відноситься до 1898 року. Власники цегельних заводів у Пирогові, Корчуватому й Мишоловці запропонували побудувати вузькоколіїну залізницю від своїх заводів до Києва. Сумарна вартість будівництва і рухомого складу оцінювалася в 200 000 рублів⁵. Цей проект, імовірно, не був здійснений.

У 1900 році було утворено акціонерне товариство Ржищівської залізниці. Однак російсько-японська війна завадила наданню урядових гарантій та відкриттю дій товариства. До питання про з'єднання Ржищева з Києвом залізницею повернулися в 1908 році, в рамках проекту Південно-Дніпровської залізниці. Роком пізніше жителі Ржищева звернулися до київського міського голови з проханням посприяти включенню їх містечка до траси майбутньої лінії: це набагато спростило б поставку в Київ продукції цукрових, чавуноливарних та інших заводів, розташованих у Ржищеві та його околицях. У 1910 році проект Південно-Дніпровської залізниці було відхилено департаментом залізничних справ, причому зазначено, що згадані заводи «могут быть обслужены особыми ветвями, подъездными к существующим дорогам»⁶.

У 1913 році інженер Н. В. Тур звернувся до міністра внутрішніх справ з клопотанням «разрешить ему провести на собственные средства рельсовый путь с конной или моторной тягой по обочине грунтовой дороги, соединяющей Демиевку с м. Ржищевым, киевского у[езда]»⁷. Нова лінія, довжиною близько 50 верст (53 кілометрів), мала пройти через дачні місця Китаїв, Пирогів, Мишоловку, Плюти, Злодієвку (Українку), Трипілля; основний пасажиропотік передбачалося формувати за рахунок жителів цих місцевостей, за аналогією з Пуща-Водицькою і Святошинською трамвайними лініями, що вже існували й також значною мірою орієнтувалися на дачників. Проект було спрямовано міністерством київському губернатору й далі до київської повітової земської управи. Утворилася приватна компанія на чолі з Туром, яка отримала концесію на влаштування трамвайного сполучення Деміївка – Трипілля, проте проект не було реалізовано, і концесія втратила силу за закінченням терміну⁸.

Ідея будівництва вузькоколійної залізниці Київ – Віта-Литовська знову виникла наприкінці 1915 року. Основною мотивацією цього проекту було не перевезення пасажирів, а доставка дров, заготовлених у Трипільському лісництві. Восени 1915 року паливна криза в Києві набула відчутного характеру. Однією з основних проблем була доставка вже заготовлених дров у місто. У мирний час Києву необхідно було близько 125 тис. кубічних сажнів дров на рік (1 куб. сажень = 9,71 м³), проте потреба на 1915 рік, в умовах дефіциту кам'яного вугілля, оцінювалася мінімум у 175 тис. кубічних сажнів⁹. До листопада 1915 року в Трипільському лісництві було заготовлено 7 тис. куб. сажнів дров, планувалося заготовити ще 34 тис. куб. сажнів. Дрова передбачалося використовувати не тільки для опалення, але й для будівництва стратегічних мостів¹⁰. Однак за доставку цих дров гужовим способом візники заявили ціну 32 рублі за кубічну сажень (для порівняння, в листопаді 1893 року ціна самих дров у міському лісі, в Пущі-Водиці, становила 14 руб. за куб. сажень, доставка в Київ – 6 руб. 50 коп. за куб. сажень¹¹). Отже, доставка 41 тис. куб. сажнів дров обійшлася б місту приблизно в 1,3 млн рублів.

Тоді ж міська управа доручила інженеру Іллі Мочалу опрацювати питання про будівництво тимчасової вузькоколійної залізниці з Віти-Литовської до міста. З'ясувалося, що спорудження колії довжиною близько 15 верст обійдеться приблизно в 100 тис. рублів. Собівартість доставки дров залізницею була оцінена максимум у 3 руб. 50 коп. за кубічну сажень. Навіть при включенні вартості спорудження самої лінії у вартість перевезення, остання досягала всього 6 руб. за куб. сажень, проти 32 руб. при гужовому перевезенні. Таким чином, економічна ефективність спорудження такої залізниці була очевидна, навіть в разі її подальшого розібрання¹².

9–11 (22–24) листопада 1915 року міська дума дозволила будівництво лінії та асигнувала для цієї мети необхідну суму в 100 тис. рублів з кредиту на рубку лісу. Нагляд за спорудженням колії було покладено на члена міської управи Фрідріха Фальберга¹³. Відразу ж після цього до управи надійшло кілька заяв від бажаючих взяти на себе будівництво лінії: купця Хургіна, київського купця 2-ї гільдії Олександра Дульщікова та інших, а також члена правління Товариства Київської міської залізниці Еміля Дельфоржа. Вже 25 листопада (8 грудня) міська управа ухвалила: «ввиду того, что предложения, поступившие в Городскую Управу от Клемпера, Хургина и Боженко, не обеспечивают успешного выполнения постройки узкоколейной дороги, а предложение г. Дельфоржа, располагающего кадром специальных рабочих, техническим надзором и инструментами, внушает наибольшее доверие, сдать выполнение постройки узкоколейной дороги из Витты Литовской в Киев г. Дельфоржу». Самому Дельфоржу було, згідно з його проханням, призначено винагороду в 5 000 рублів. Виконавцем робіт з будівництва був призначений інженер Олександр Гаас¹⁴. Рейки та рухомий склад (5 паровозів і 30 вагонеток-платформ) для нової залізничної гілки було надано військовим відомством¹⁵.

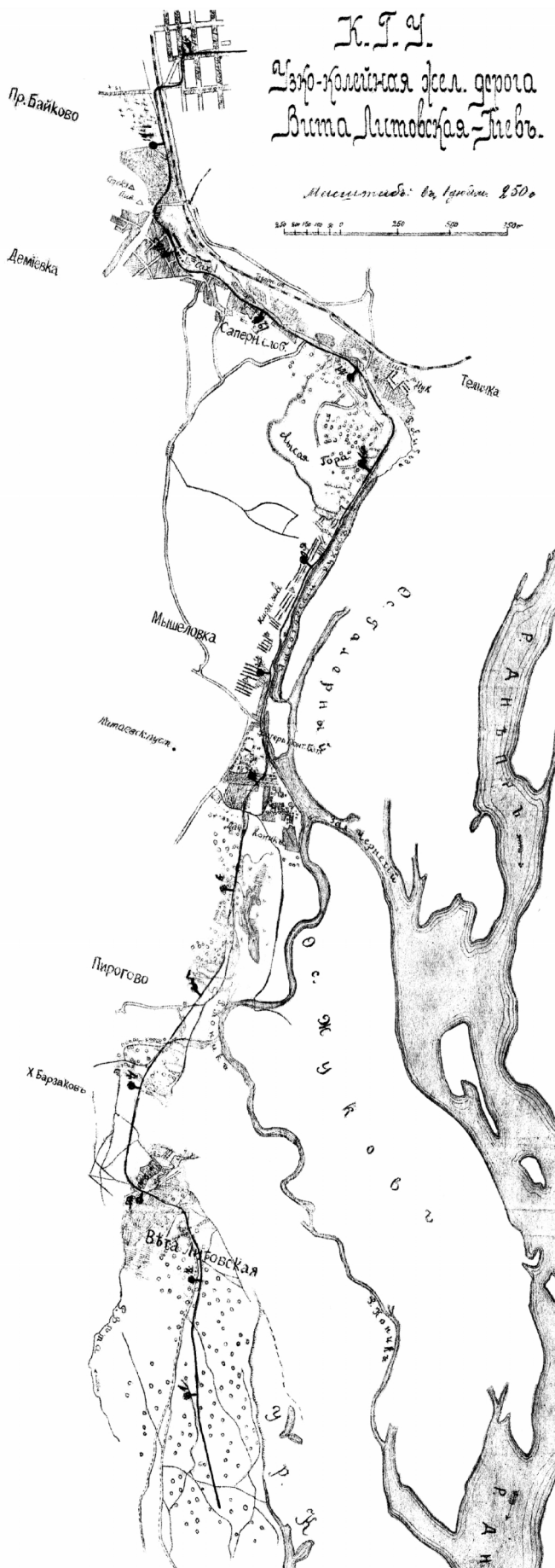

Схема залізничної гілки Київ – Віта-Литовська станом на 1916 р.²¹

Згідно з початковим проектом, лінія мала закінчуватися у Лаврських городів, у районі залізничної станції Київ II (нині Київ-Московський). Однак з ініціативи Володимира Йозефі, члена міської управи, який відповідав за забезпечення Києва паливом, було вирішено продовжити залізницю якомога ближче до центру міста – через Саперну Слобідку, Деміївку, Берлізові городи й під Байковим віадуктом до Німецької вулиці¹⁶. Це призвело до специфічного ускладнення. Єдиним можливим варіантом проведення лінії Саперною слобідкою було трасування Саперно-Слобідською вулицею, де на той час уже існувала лінія Деміївського трамвая, що належав Давиду Марголіну. Було запропоновано вшити в існуючу трамвайну колію третю рейку (ширина колії нової гілки становила 750 мм, тобто приблизно половину ширини трамвайної колії), для чого необхідна була згода Марголіна. 13 (26) січня 1916 року міський голова Іполит Дьяков і інженер Мочало звернулися з відповідним листом до Марголіна¹⁷. Останній дав принципову згоду, але за умови, що буде призначено комісію, «которая выяснила бы совместно с назначенными мною [Марголиным – С. М.] лицами вопрос о том, каким образом можно осуществить вышеизложен[ное] без ущерба для движения по Демиевскому трамваю и для эксплуатации его»¹⁸. Двома тижнями пізніше з'ясувалося, що Марголін не дає згоди на укладання третьої рейки. Це змусило товариша міського голови Федора Бурчака звернутися до Марголіна з проханням: «<...> Принимая во внимание всю ту выгоду, которая предоставлена будет населению с проложением указанного выше пути <...> и зная отзывчивость Вашу к общественным нуждам, обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой, не признаете ли Вы справедливым изменить Ваше решение и разрешить проложение пути Киев – Витта-Литовская <...>»¹⁹. Вочевидь, згоду Марголіна було негайно ж отримано, позаяк уже 30 січня (12 лютого) міський голова повідомив губернське правління, що третю рейку прокладено²⁰.

Подальше проведення гілки в напрямку до Німецької вулиці вимагало погоджень з зацікавленими сторонами. Так, частина траси пройшла територію цегельного заводу, орендованого Петром Капреловим, за що останній отримав компенсацію. Проведення

рейок через Берлізові городи, що належали Києво-Печерській Лаврі, вимагало отримання згоди Духовного собору; пропуск шляху під Байковим віадуком – згоди Південно-Західної залізниці²². Необхідні дозволи було отримано²³. Довжина залізничної гілки, що закінчувалася на Німецькій вулиці, склала близько 15,5 верст (16,5 кілометрів), з яких 1,25 версти (1,33 кілометра) припадало на відрізок, спільний з Деміївським трамваєм (див. ілюстрацію). Надалі, по мірі вирубки лісу у Віті-Литовській, лінію продовжували на південь, так що до 1918 року її загальна довжина сягнула близько 20 верст (21,3 кілометри)²⁴.

15 (28) травня 1916 року відбулося урочисте відкриття залізничної гілки, за участю представників міста та гласних міської думи. Зібравшись поблизу Володимирського базару, учасники урочистості у відкритих вагонах проїхали до Віті-Литовської²⁵. На початку червня, за результатами огляду гілки губернським інженером Володимиром Безсмертним²⁶, губернатором було ухвалено рішення про можливість відкриття руху, за умови виправлення деяких технічних упущень, а також узгодження руху поїздів з рухом трамвая на Деміївці, «чтобы в узких местах улиц, где ширина проезжей их части менее 5 саж., встречи трамвайных вагонов с поездом не происходило»²⁷. Фактичний початок руху, судячи за наявними даними, відбувся близько 10 (23) червня.

Обсяги перевезення дров по новій лінії виявилися значно меншими, ніж планувалося відпочатково. Станом на червень 1916 року у Віті-Литовській було заготовлено близько 20 тис. куб. сажнів дров; разом з тим, з 10 (23) червня по 18 червня (1 липня) на Прозоровський дров'яний склад, у київського кінця лінії, було доставлено лише 88 вагонеток, тобто близько 130 кубічних сажнів (ємність однієї вагонетки становила близько 1,5 куб. сажнів)²⁸. На 1 жовтня 1916 року по цій гілці було підвезено близько 3 тис. куб. сажнів дров. Для порівняння, за літній період (з 1 квітня по 1 жовтня) по іншим залізницям було доставлено близько 24 тис. куб. сажнів, по Дніпру – близько 50 тис. куб. сажнів. Передбачалося, що за зимовий період по Віті-Литовській гілці також буде доставлено близько 3 тис. куб. сажнів²⁹. Таким чином, за рік по цій гілці планувалося доставити лише близько 3% загального потрібного місту обсягу дров. Разом з тим, виходячи зі зробленої в 1915 році оцінки вартості перевезення (3,50 руб. за куб. сажень залізницею проти 32 руб. гужовим способом), приходимо до висновку, що навіть перевезення 6 тис. куб. сажнів дров давало економію в $6\,000 \times (32 - 3,50) \approx 170\,000$ рублів – значно більше, ніж вартість побудови лінії. Отже, вже за один сезон ця залізнична гілка більш ніж окупила себе.

Станом на травень 1918 року було перевезено близько 9 тис. вагонів (тобто 13,5 тис. куб. сажнів) дров, що, за таким самим розрахунком, означало економію в 385 тис. рублів (насправді, з урахуванням інфляції, цифра мала бути значно більше). Витрати за той же період, за оцінкою інженера Мочала, склали: 111 тис. руб. на будівництво лінії, 41 тис. руб. на обладнання, 136 тис. руб. на експлуатацію – всього 288 тис. рублів³⁰. Економічний ефект, знову-таки, очевидний.

Разом з тим, ще до початку будівництва було висловлено ідею про можливість пасажирського руху по цій лінії. У листопаді 1915 року Бюро з підготовки викупу Київської міської залізниці (трамвая) повідомляло в листі до міської управи: «Необходимо отметить, что сооружаемая дорога имеет чрезвычайно важное значение в связи с настоящим моментом и в дальнейшем для подвоза лесных материалов, кирпича, балласта, речного песка и вполне возможного пассажирского сообщения с дачными местностями Китаева»³¹.

В кінці грудня 1916 року на засіданні міської управи було порушено питання про подальше існування гілки, яка на той час перебувала в експлуатації півроку. Управі було повідомлено, що «с того момента, как перевозка дров будет закончена, ветка является как бы исполнившей свою роль». Однак тоді було знов озвучено ідею про пристосування гілки під пасажирський рух. Було відзначено, що її траса проходить через велике дачне селище Китаїв, а також поблизу іншого дачного селища – Плюти, що має хорошу перспективу, зважаючи на вдале розташування, у лісистій місцевості неподалік від Дніпра. Гілку було вирішено зберегти³².

Крім пропозиції про експлуатацію лінії для пасажирського руху, автор доповіді позначав можливу перспективу її розвитку. Основні міркування полягали в наступному: 1) Продовження траси на південь, у дачні місцевості Казино (Козин), Плюти, Столипіно (Українка), Трипілля. У разі комерційного успіху пропонувалося зробити лінію двухколісною, електрифікувати її й відкрити там постійне трамвайне сполучення; 2) Використання її для вантажного руху, крім перевезення дров (потенційними клієнтами були б цегельні заводи, Григорівський цукровий завод, Леонівська економія, Ольшанський, Кагарлицький, Вербівський маєтки); 3) Оптимізація

траси на території Києва: замість звивистого й незручного шляху через Деміївку і Берлізові городи пропонувалося продовжити лінію через віадук над залізничними коліями біля станції Київ III (приблизно на цьому місці нинішня платформа Видубичі), уздовж набережної, до церкви Різдва на Поштовій площі, що забезпечувало б безпосередній зв'язок із Подолом – центром комерційної активності. Слід зауважити, що доповідь починалася з наступної аргументації: «Уже с первых дней открытия эксплуатации узкоколейной железной дороги «Вита-Литовская – Киев» жители Китаева, Пирогова, Корчеватой и Виты Литовской возбуждали неоднократные ходатайства об открытии по линии пассажирского движения <...> В то же время жители упомянутых селений проезжали и проезжают по этой дороге нелегально, цепляясь за вагоны, взбираясь на дрова, усаживаясь в пустые вагонетки, возвращающиеся из Киева, чем создают порядок крайне нетерпимый, но с которым бороться при отсутствии милиции и невозможно и опасно с точки зрения интересов самой дороги»³³ (можливо, натяк на потенційний саботаж).

Доповідь завершувалася пропозицією про виділення вузькоколейної залізниці з 1918 року в особливе міське підприємство. Розвиваючи ідею про відкриття пасажирського руху, Мочало намітив фінансовий план майбутнього підприємства. Тариф пропонувалося встановити в розмірі:

Саперна слобідка – Китаїв	50 коп.
Саперна слобідка – Віта-Литовська	75 коп.
Китаїв – Віта-Литовська	25 коп.

Лінія мала обслуговуватися одним пасажирським поїздом з паровоза й двох вагонів, які б виконували п'ять оборотних рейсів на день. Розраховували, що повний пасажиропотік в обидва кінці складе 400 чоловік на день між Києвом і Китаєвом і 100 чоловік між Києвом і Вітою-Литовською, що давало б денну виручку в 275 рублів. Структура витрат передбачалася в наступному вигляді:

Опалення паровоза – 1/3 куб. саж. дров	75 руб.
Змащення	10 руб.
Ремонт	15 руб.
Машиністів 2 × 8 руб.	16 руб.
Помічників машиністів 2 × 6 руб.	12 руб.
Кондукторів 2 × 8 руб.	16 руб.
Контролер 1 × 8 руб.	8 руб.
Амортизація майна і будівель	10 руб.
Адміністрація та технічний нагляд	7 руб.
Квитки	1 руб.
РАЗОМ	170 руб.

Таким чином, підприємство обіцяло стати прибутковим, приносячи 105 рублів на день, або близько 3 тис. рублів на місяць чистого прибутку. Для порівняння, експлуатація міського трамвая за 1918 рік принесла в середньому 260 тис. рублів на місяць збитку³⁴. Крім фінансового аспекту й користі для населення, автор проекту розраховував на впорядкування існуючого вантажного руху, який «будет совершаться спокойнее и правильнее при отсутствии на груженных вагонах посторонней публики»³⁵.

Запропонований тариф на проїзд – 75 копійок за 16 кілометрів – за мірками того часу ніяким чином не був високим. На міському трамваї проїзд однієї тарифної ділянки (довжиною в середньому близько 2 кілометрів, тобто набагато менше відстані до Китаєва, а надто до Віти-Литовської) з червня 1918 року обходився в 30 копійок (з середини серпня до середини вересня – в 60 копійок, після чого було відновлено колишній тариф), а з середини листопада

того ж року було встановлено єдиний тариф – 75 копійок незалежно від відстані (виняток – 1 руб. 25 коп. за поїздки в Пущу-Водицю)³⁶. На Святошинському трамваї з 1 серпня 1918 року проїзд по всій лінії, довжиною близько 10 км, коштував 1 рубль³⁷.

За рахунок чого нове підприємство мало стати прибутковим, на відміну від міського трамвая? Відповідь впливає з наведеної вище таблиці: витрати було зведено до абсолютного мінімуму. Порівняймо структуру витрат з аналогічною структурою на міському трамваї за 1916 рік (останній рік, за який є докладний звіт³⁸, і останній рік, коли міський трамвай був прибутковим). Передбачуваний пасажиропотік Віта-Литовської лінії становив, як впливає з наведених вище даних, близько 15 тис. пасажирів на місяць, при середньому тарифі 55 коп. на пасажирів і витраті 34 коп. на пасажирів. Потік на міському трамваї за 1916 рік склав близько 9,1 млн пасажиро-ділянок на місяць, дохід – 4,2 коп., витрати – 2,8 коп. на пасажиро-ділянку; зважаючи на в середньому приблизно п'ятиразове зростання тарифу, в проекції на 1918 рік останні цифри склали б, відповідно, 21 коп. доходу і 14 коп. витрати. При цьому, однак, у структурі витрат Віта-Литовської лінії 65% становили технічні витрати (паливо для паровоза, змащення, ремонт і амортизація), 31% – зарплата персоналу, 4% – адміністративні витрати. У структурі витрат міського трамвая: 48% – технічні витрати (електричний струм, ремонт, утримання колії та станцій), 29% – зарплата, 23% – інші витрати (адміністрація, податки, відрахування і т. ін.). Якби в 1918 році інші витрати міського трамвая було урізано до того ж відносного рівня, що й у Віта-Литовської лінії, трамвай став би майже беззбитковим.

7 червня міська дума ухвалила доповідь управи, в якій остання рекомендувала відкрити пасажирський рух гілкою. Рух почався 23 червня 1918 року. Від Саперної вулиці виконувалося п'ять рейсів на день: о 5:00 і 19:00 до Китаєва, о 8:00, 13.00, 16.00 до Віти-Литовської через Китаїв. У святкові дні відправлялося ще два рейси до Китаєва, о 10:00 і 22:00. Спочатку передбачалося віддрукувати для нової лінії спеціальні квитки, але, оскільки рух офіційно вважався тимчасовим, вирішено було використовувати старі автобусні квитки, що залишилися після закриття автобусного руху в кінці 1914 року³⁹. (Відзначимо, що певну кількість цих квитків було взято інженером Мочалом і співробітниками з каси міської управи, з формулюванням «для пассажирского движения по УЖД «Вита-Киев», ще в грудні 1917 року⁴⁰).

Лінія відразу ж стала популярною. У доповіді в міську управу, через тиждень після початку руху, Мочало повідомляв: «Результаты движения оправдали в полной мере ожидания – при помощи двух, едва приспособленных вагонов, при крайней отдаленности отправного пункта и сопряженных с этим пересадках с городского трамвая на трамвай Демиевский – пассажирские поезда отходят переполненными с первых же дней»⁴¹. Нижченаведена таблиця показує динаміку доходу підприємства за весь час його роботи, з червня по листопад 1918 року⁴²:

Період	Виручка, руб.
23.06–30.06.1918	1834,75
01.07–15.07.1918	4794,50
16.07–31.07.1918	5762,50
01.08–15.08.1918	6882,75
16.08–31.08.1918	9391,75
01.09–15.09.1918	7556,75
16.09–30.09.1918	7040,00
01.10–15.10.1918	5222,50
16.10–31.10.1918	4801,25
01.11–15.11.1918	2976,50
16.11–22.11.1918	1224,50
РАЗОМ	57 487,75

Тариф було змінено один раз: починаючи з 1 листопада, проїзд від Китаєва до Віти-Литовської став коштувати 50 копійок (відповідно, проїзд по всій лінії – 1 рубль). Таким чином, за п'ять місяців роботи лінії денна виручка склала в середньому 375 рублів, проти очікуваних 275 рублів (під перевезень припав на під дачного сезону – другу половину серпня, коли виручка сягнула 587 рублів на день). Навіть якщо припустити, що реальна витрата вдвічі перевищила заплановану, тобто сягнула 340 рублів на день (документальні дані на цей рахунок відсутні), підприємство залишалося прибутковим.

У зазначеній доповіді Мочала в управу містилося прохання дозволити продовжити маршрут до початкового пункту вузькоколійки в Києві, на розі Великої Васильківської і Бельгійської (Німецької) вулиць, що зробило б цю лінію набагато зручнішою для міських жителів. Для цього необхідно було досягти угоди з правлінням Деміївського трамвая про пропуск по ділянці з трьома рейками, поряд з вантажними, пасажирських поїздів⁴³. Ані правління трамвая, ані управа принципово не заперечували проти такого договору, однак згадки про укладену угоду або про фактичне продовження відсутні. Найімовірніше, по спільному для залізниці і трамвая відрізка в 1918 році ходили лише вантажні поїзди.

Для відкриття тимчасового пасажирського руху було достатньо рішення міської управи, затвердженого думою. Щоб рух офіційно набув постійного характеру, необхідно було отримати санкцію вищої влади. У жовтні Тимчасова урядова комісія у справах місцевого самоврядування й господарства міста Києва звернулася до Міністерства внутрішніх справ Української Держави за таким дозволом. У цьому ж зверненні зазначався намір продовжити лінію до Трипілля і, можливо, в майбутньому електрифікувати її⁴⁴. Результат розгляду цього звернення невідомий. 7 листопада Мочало зазначив у доповіді Фальбергу, що пасажирський рух набув постійного характеру⁴⁵; можливо, це означало формальну зміну статусу. У реальності рух здійснювався до 22 листопада 1918 року включно, після чого його було припинено «в ввиду происходивших военных действий в той местности»⁴⁶ (йдеться, вочевидь, про наступ на Київ військ УНР в рамках антигетьманського повстання). Ці два факти – заява про постійний характер руху та його припинення лише в силу зовнішнього фактора – побічно свідчать на користь того, що підприємство, ймовірно, залишалося беззбитковим аж до закриття.

Згідно газетного повідомлення, пасажирський рух від Києва до Віти-Литовської було знову відкрито 21 квітня 1919 року, коли Київ був під владою більшовиків, у складі УРСР. Деміївський трамвай на той момент не працював, і початкову станцію влаштували там, де пропонувалося раніше – на Німецькій вулиці, біля Володимирського базару. Здійснювалося два відправлення на день – вранці і ввечері – в кожен бік. Лінія була розбита на три тарифних ділянок, з вартістю проїзду 1 рубль за кожен ділянку в один кінець⁴⁷. Коли припинився рух, невідомо.

У жовтні 1919 року, при владі Добровольчої армії, міська управа схвалила пропозицію про здачу гілки в оренду підприємству «Узжелдор»⁴⁸; подальші деталі також невідомі. Нарешті, у травні 1920 року, в короткий період польської влади в Києві, існували плани відновлення вантажного руху по цій гілці (на ній залишалися не евакуйованими три паровози); проте, наскільки можна судити з документів, рух розпочато не було⁴⁹. Лінія очікувано прийшла в занепад. Восени 1925 року в критичній замітці «Беспризорная Демиевка» в газеті «Киевский пролетарий» зазначалося: «<...> на подгнивших шпалах тянутся ржавые полосы рельс, трамвайных и железнодорожных. <...> Надо выяснить также вопрос о трамвайном и поездном движении на Демиевке. Нужно ли оно? Если нужно – пускайте трамвай, не нужно – уберите ржавеющие рельсы»⁵⁰.

На відновлення залізничного руху з Києва на південь уздовж Дніпра довелося чекати більше шести десятиліть. Напередодні нового 1982 року відійшов перший поїзд по новозбудованій залізничній гілці Київ – Трипілля⁵¹, траса якої в її початковій частині майже збігається з колишньою трасою лінії Київ – Віта-Литовська.

Отже, у 1918 році в Києві існувало нетипове для того часу транспортне підприємство, яке належало місту (а не приватному власнику) і при цьому приносило прибуток. Це стало можливим за рахунок радикальної мінімізації витрат. Інфраструктура залізничної гілки Київ – Віта-Литовська дісталася пасажирському підприємству «у спадок» від попередніх років, протягом яких ця гілка експлуатувалася для перевезення дров, що саме по собі давало значний економічний ефект. Не можна з достовірністю стверджувати, що підприємство могло б працювати

в такому режимі тривалий термін; проте факт його беззбиткової роботи в «смутні часи» представляє інтерес, як свого роду виняток з загальної тенденції.

- ¹ Машкевич С. Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – № 44. – С. 113–123.
- ² Машкевич С. К истории пригородных линий киевского трамвая // Збірник наукових праць міжнародної конференції «Мультинаукові дослідження як тренд розвитку сучасної науки», Київ, 13 квітня 2013. – К., 2013. – С. 100–103.
- ³ Машкевич С. До історії автобусного сполучення в дореволюційному Києві // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2013. – № 2 (115). – С. 38–41.
- ⁴ Машкевич С. Історія приміських трамвайних ліній Києва. II. Кадетська (Артилерійська) лінія // Краєзнавство. – 2014. – № 2. – С. 15–27.
- ⁵ Киевлянин. – 1 апреля 1898.
- ⁶ Державний архів м. Києва (далі – ДАК) – Ф. 163. – Оп. 44. – Спр. 29. – Арк. 1, 3, 7.
- ⁷ Киевская мысль. – 12 февраля 1913.
- ⁸ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 404. – Арк. 5.
- ⁹ Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 9. – С. 164.
- ¹⁰ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 49. – Спр. 32. – Арк. 32.
- ¹¹ Киевское слово. – 19 ноября 1893.
- ¹² ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 289. – Арк. 1–13в.
- ¹³ Там само. – Арк. 2.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 6, 9–10, 12, 18.
- ¹⁵ Там само. – Оп. 49. – Спр. 32. – Арк. 39, 49, 56.
- ¹⁶ Там само. – Оп. 54. – Спр. 404. – Арк. 3.
- ¹⁷ Там само. – Оп. 49. – Спр. 32. – Арк. 126.
- ¹⁸ Там само. – Оп. 54. – Спр. 289. – Арк. 48.
- ¹⁹ Там само. – Оп. 49. – Спр. 32. – Арк. 155.
- ²⁰ Там само. – Оп. 54. – Спр. 289. – Арк. 63.
- ²¹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 45.
- ²² Там само. – Спр. 289. – Арк. 66, 70–71, 76.
- ²³ Там само. – Оп. 49. – Спр. 32. – Арк. 222.
- ²⁴ Там само. – Оп. 54. – Спр. 404. – Арк. 3.
- ²⁵ Киев. – 16 мая 1916.
- ²⁶ Киев. – 12 июня 1916.
- ²⁷ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 49. – Спр. 32. – Арк. 367.
- ²⁸ Там само. – Арк. 335, 350.
- ²⁹ Киев. – 11 ноября 1916.
- ³⁰ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 404. – Арк. 4.
- ³¹ Там само. – Оп. 49. – Спр. 32. – Арк. 70.
- ³² Киевлянин. – 20 декабря 1916.
- ³³ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 404. – Арк. 1–6.
- ³⁴ Машкевич С. Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства Київської міської залізниці // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – № 44. – С. 121.
- ³⁵ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 404. – Арк. 1–13в.
- ³⁶ Машкевич С. До історії тарифів на громадський транспорт в Києві // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 48.
- ³⁷ Державний архів Київської області. – Ф. 1239. – Оп. 79. – Спр. 9. – Арк. 93зв.
- ³⁸ Отчет правления Общества Киевской Городской Железной Дороги за 1916 год. – К., 1917.
- ³⁹ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 404. – Арк. 9–10, 12, 15.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 406. – Арк. 20.

⁴¹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 19.

⁴² Там само. – Арк. 17–58.

⁴³ Там само. – Арк. 19–20.

⁴⁴ Там само. – Арк. 42–43.

⁴⁵ Там само. – Арк. 61.

⁴⁶ Там само. – Арк. 58.

⁴⁷ Борьба. – 19 апреля 1919.

⁴⁸ ДАК. – Ф. 163. – Оп. 8. – Спр. 104. – Арк. 10.

⁴⁹ Там само. – Оп. 54. – Спр. 457. – Арк. 1–14.

⁵⁰ Киевский пролетарий. – 11 ноября 1925.

⁵¹ Вечірній Київ. – 2 січня 1982.

Статья посвящена малоизвестному эпизоду в истории киевского пассажирского транспорта – узкоколейной пригородной железнодорожной ветке Киев – Вита-Литовская. В 1918 году она эксплуатировалась как городское предприятие, которое стало прибыльным, в отличие от других транспортных предприятий того периода. Анализ доходов и расходов предприятия позволяет понять, каким образом удалось достичь прибыльности.

Ключевые слова: Киев, Вита-Литовская, транспорт, железная дорога, предприятие

The subject of this article is a little-known episode in the history of public transportation in Kiev – a narrow-gauge suburban railway branch from Kiev to Vita-Litovskaya. During 1918, it was in service as a city-owned enterprise, which turned a profit, unlike other transportation enterprises of the time. A brief analysis of its revenue and expenses reveals how it became possible for the enterprise to become profitable.

Keywords: Kiev, Vita-Litovskaya, public transportation, railway, enterprise

РОДИНА МЕРІНГІВ: ВІДОМІ ТА МАЛОВІДОМІ ФАКТИ ПРО ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ С. С. МЕРІНГА

В статті на прикладі родини професора медицини Київського університету імені Святого Володимира Ф. Ф. Мерінга показано трагічність ситуації, пов'язаної з встановленням більшовизму в Україні. Спираючись на архівні документи досліджуються роки життя С. С. Мерінга в умовах утвердження радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: Родина Мерінгів, С. С. Мерінг, більшовицька влада, органи ДПУ, карна справа, реабілітація.

В умовах незалежності України посилюється інтерес до вивчення вітчизняної історії в персональному вимірі. Важливою складовою цього процесу стало дослідження видатних родин. Так, за останні роки в Україні у вигляді дисертацій чи монографій істориками досліджено діяльність родин Грушевських, Скоропадських, Терещенків та ін. На наш погляд, більш ґрунтовної уваги заслуговує також і діяльність в Україні родини Мерінгів.

Родина професора медицини Мерінга Фрідріха Фрідріховича (Федора Федоровича) гостро відчувала маховик соціальних потрясінь, пов'язаних із встановленням радянської влади в Україні, а згодом – з утвердженням більшовицького тоталітарного режиму. Професор все своє життя присвятив медичній науці та педагогічній діяльності у Київському університеті імені Святого Володимира. Багато зусиль і фінансів він віддав на розвиток міста Києва. Цей шлях продовжили і його діти, онуки.

Сергій Сергійович Мерінг, онук Ф. Ф. Мерінга, у 1921 р. вирішив залишитися на Батьківщині, хоча вся його родина в цей час вже проживала за кордоном, бо не хотіла миритися з існуванням більшовицької системи, яка захопила або по-більшовицькому «націоналізувала» будівлі й маєтки цієї багатой київської родини. С. С. Мерінг, приймаючи рішення залишитись в Україні, мабуть ще тоді не розумів з яким більшовицьким монстром йому прийдеться зіткнутися, не розумів, що в Країні Рад вже саме його соціальне походження – клеймо на все життя.

Один з керівників Всеросійської надзвичайної комісії кровожерливий латиш М. Лаціс, майбутній кат українського народу, писав: «Ми не ведемо війни проти окремих осіб, ми знищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалів і доказів того, що звинувачений діяв словом або справою проти Радянської влади. Перше питання, яке ви йому поставите: до якого класу він належить, якого походження, виховання, освіти або професії. Ці питання повинні визначити долю звинуваченого»¹. Як бачимо, саме в цьому полягала сутність радянського правосуддя на етапі його становлення.

Маховик червоного терору і масових репресій набрав нечувано швидких обертів. Нарком внутрішніх справ РСФРР Г. Петровський в наказі від 3 вересня 1918 року писав: «Незначна кількість суворих репресій і масових розстрілів білогвардійців і буржуазії з боку Рад свідчить, що незважаючи на постійні розмови про масовий терор проти есерів, білогвардійців і буржуазії, цього терору насправді немає. З таким становищем потрібно негайно покінчити... ні найменших хитань, ні найменшої нерішучості в застосуванні масового терору»². Г. Петровський наказав місцевим Радам негайно заарештувати всіх правих есерів, взяти велику кількість заручників буржуазії та офіцерства і при найменших спробах їх опору беззастережно застосувати масовий розстріл, виявляти при цьому найбільше ініціативи.

Отже, більшовики поставили питання про фізичне знищення цілого класу. Що ж залишалося робити його представникам: ставати на коліна, склавши руки, і чекати, коли прийдуть кати і

заженуть їм кулі в потилицю, або порубають на шматки шаблями? Ні, не всі стали на коліна, сотні тисяч не лише представників буржуазії, офіцерів, але й заможного і середнього селянства взяли за зброю. Громадянська війна, яку розв'язали більшовики, набрала жорстокого, затяжного, кровопролитного характеру, особливо в національних окраїнах. Проти інонаціоналістів, в основному селян, більшовики кинули величезні військові з'єднання – армії, корпуси, дивізії, відбірні військові частини ВНК і т. д.

В цьому бурхливому часі опинився і С. С. Мерінг, зовсім ще молода людина. Народився він у червні 1897 року в сім'ї цукровозаводчика Сергія Федоровича Мерінга у Києві. Хоча своїй дружині Ользі, жартуючи розповідав, що народився у міжнародному вагоні. Його мати Тереза Йосифівна Саммарті була іспанкою, тому родина часто їздила до Іспанії. З 11-річного віку до 1915 року Сергій навчався в Лондонському коледжі. Повернувшись до батьків у Київ, які мали будинок по вулиці Банкова, 8, юнак вступає до військового II Миколаївського училища, яке було створене за наказом імператора Росії у 1914 році. Після випуску з училища у січні 1916 року потрапляє до елітного піхотного Єгерського полку Гвардійської дивізії та їде на фронт Першої світової війни. Вже в червні 1915 року тяжко поранений С. С. Мерінг отримує групу інвалідності, їде у тил, в Київ, де майже дев'ять місяців живе у батьків. Лікується. У Києві вступає на навчання до Близькосхідного інституту, який проіснував з 1918 до 1920 року. Але всидіти дома молодий офіцер не міг. Виникли непорозуміння з батьком С. Ф. Мерінгом, який в цей час працював в уряді гетьмана П. Скоропадського. Молодий С. С. Мерінг не хоче миритися з присутністю в Києві німців та, не схвалюючи гетьманську політику, залишає рідне місто і їде в Крим, потім у Новоросійськ. Коли денікінці зайняли Київ, повертається додому, але батьки разом з сестрою Кармен та молодшим братом Борисом вже виїхали до Австрії. І це цілком зрозуміло, бо 14 грудня 1918 року гетьман П. Скоропадський зрікається влади, виїжджає до Німеччини. Разом з ним залишають Україну особи, які підтримували Українську Державу протягом семи з половиною місяців. С. С. Мерінг знову опиняється у Єгерському полку в чині штабс-капітана³. Згодом захворів тифом і був доставлений на лікування в Одесу. Щоб підлікуватися поїхав на острів Халкі біля Константинополя. Потім знову в Криму, вже у військах Врангеля. Розпочалися тяжкі бої з більшовицькою армією. Коли в середині листопада 1920 року війська південного фронту червоної армії прорвали укріплення білих в Криму, командуючий фронтом М. Фрунзе звернувся до генерала Врангеля: «Не бачачи сенсу супротиву ваших військ – говорилося в радіограмі від 11 листопада 1920 року, – яке може пролити ще більше крові, пропоную вам припинити супротив і здатися з усіма військами армії та флоту, військовим провіантом, скласти зброю». Тим, хто складе зброю обіцялась амністія, не бажаним визнавати радянську Росію пропонувалось виїхати за кордон при умові під чесне слово назавжди відмовитись від подальшої боротьби з радянською владою⁴.

Врангель не відповів на пропозицію М. Фрунзе. Ціла армада різних суден, все, що врангелівцям вдалося мобілізувати в кримських портах, везла до турецьких берегів залишки розбитого війська (за одними припущеннями тут було 126 суден. За іншими – 170⁵).

У паніці залишали військове спорядження, склади, шпиталі з пораненими, артилерію, танки. Кореспондент берлінської емігрантської газети «Руль» сповіщав, що число самогубців під час евакуації не піддається підрахунку. Учасники цього вимушеного людського мандрування згадують про це з жахом. Для багатьох перебування на кораблях стало справжнім випробуванням. «На деяких кораблях, розрахованих на 600 чоловік, знаходилося до трьох тисяч пасажирів: каюти, трюми, рятувальні човни були наповнені людьми. Шість днів багато людей повинні були провести стоячи»⁶.

Американський історик П. Кенез, написавши книгу про громадянську війну на півдні Росії, звернув увагу на те, що через відсутність єдиної ідеї білі не змогли ліквідувати перепони всередині свого табору. П. Кенез піддає сумніву те, що ці безпорадні в політичному та в ідеологічному відношеннях військові могли «на рівних змагатися з більшовицькими інтелектуалами, котрі провели роки в тюрмах, на засланні, думаючи про майбутню революцію»⁷.

Основний потік емігрантів припадає на роки громадянської війни. За п'ять днів листопада 1920 року із Криму до Константинополя прибуло 150 тисяч емігрантів, з них приблизно 70 тисяч офіцерів і солдат врангелівської армії. З Туреччини багато з них потрапляють до Балканських країн, Чехословаччини, Франції. Інший шлях білої еміграції проходив через

Польщу. Звідси емігранти їхали до Німеччини, Франції, Бельгії. У самій Польщі вони довго не затримувались. Хоча в одному із звітів Земськогородського місцевого комітету – емігрантської благодійної організації – відмічалось, що в середині 1921 року у Польщі нараховувалось до 200 тисяч росіян⁸.

Складне положення було і у штабс-капітана С. С. Мерінга, який повинен був вирішувати, що робити далі – чи їхати назавжди з України до батьків у Австрію, чи залишитися і змиритися з новою владою? У травні 1921 року радянською владою була оголошена амністія для білих. С. С. Мерінг їде до Северинівки Київської губернії, де планував зустрітися з дядьком Михайлом, старшим братом батька та колишнім директором цукрового заводу у Новій Греблі ще до революції, тобто у маєтку С. Ф. Мерінга, Дем'яном Пилиповичем Гамагою. Там пробув два місяці, познайомився з племінницею директора Ольгою Іванченко, 24-річною вдовою (її чоловік штабс-капітан Григорій Іванченко, пройшовши практично всю Першу світову війну, помер від грипу «іспанка» у 1918 році). Між молодими людьми зав'язалися стосунки, що вирішило долю Сергія Мерінга. Він одружується і відмовляється від еміграції. Про своє рішення Сергій повідомив дядька Михайла, який готувався до перетину кордону⁹. Молоді їдуть до Черкас, де поселяються у батьків дружини Головкових. Батько Ольги Олександр Микитович Головков працював інженером на залізниці. Сергій Мерінг влаштовується на роботу у різні радянські установи, викладає іноземні мови приватно. Він добре володів англійською, іспанською, німецькою мовами. Ольга Мерінг згадувала, що її чоловік Сергій Мерінг розмовляв російською з невеликим акцентом. І це зрозуміло, бо багато років він виховувався за кордоном, у Англії¹⁰.

Сергій Мерінг мріяв про спокійне сімейне життя. У протоколі допиту від 17 травня 1923 року він заявляє: «Себе не вважаю білим офіцером. Згоден з Радянською владою. Був би в чомусь винним, то міг багато разів змінити своє прізвище та виїхати за кордон»¹¹.

Та спокою С. Мерінгу нова влада не давала, хоча радянська амністія офіційно вибачала всім ворожим таборам, аби в молодій державі настав спокій, бо необхідно було будувати нове нікому ще невідоме суспільство. Вже в травні 1923 року С. Мерінг заарештований органами ДПУ, яке запідозрило його у зв'язках з контрреволюційними колами. Спочатку знаходився у черкаській тюрмі, а у серпні 1923 року його відправляють до Лук'янівської тюрми у Києві¹².

У постанові від 22 грудня 1923 року уповноважених ДПУ Левіна та Альохіна, які розглядали справу за № 448 по звинуваченню Мерінга Сергія Сергійовича за ст. 62 і 72 ч. І карного кодексу УРСР знаходимо: «Громадянин Мерінг, як видно з його показань, до революції служив офіцером імператорської армії. У 1918 році при Гетьмані виїхав з Києва до Криму, а потім у Новоросійськ, начебто для лікування. У червні 1919 року повертається до Києва, де добровільно вступає до денікінської армії у чині штабс-капітана, направляється до діючої армії в районі Гребінка – Пирятин. Звідси, через деякий час, отримавши відпустку, виїжджає до Одеси, де захворів тифом. При евакуації денікінської армії, їде до Константинополю. Підлікувавшись, знову добровільно потрапляє у Крим, вступає до врангелівської армії. Отримавши в останніх боях поранення в руку, ліг у військовий шпиталь. В арміях Денікіна і Врангеля служив в з'єднаному гвардійському полку.

За даними ДПУ УРСР громадянин Мерінг С. С. після відступу Врангеля з Криму, опинився в горах і керував бандою зелених, вбиваючи всіх комуністів та євреїв, які потрапляли йому в руки. Літом 1921 року він їде до Петрограду, але, розуміючи небезпеку для себе там, відправляється в Україну до Черкас, де і жив до свого арешту. За тими ж даними, Сергій Сергійович Мерінг, 26 років, шатен, середнього зросту, доволі некрасивої зовнішності, з нерухомою рукою (лівою) після поранення, є представником в Україні контрреволюційної української організації Сахно-Устимовича (родича Мерінга), центр якої знаходиться у Константинополі. Заарештований Мерінг С. С. підходить по всім вище вказаним ознакам.

На допитах Мерінг С. С. категорично відмовляється від вище висунутих претензій. Було встановлено, що Мерінг, проживаючи у Черкасах, мав зв'язки з особами контрреволюційних кіл.

Секретар Черкаського Окрвиконкому та секретар Окркомпомгону (т.т. Калініченко і Хабад) заявили про належність Мерінга С. С. до денікінської контррозвідки.

Виходячи з усього слідчого матеріалу видно, що Мерінг С. С. брав активну участь у контрреволюційних виступах проти диктатури пролетаріату, був офіцером в денікінській та

врангелівській арміях і стояв на чолі банди офіцерів (зелених) в Криму. В останній час Мерінг приймав активну участь у контрреволюційній організації Сахно-Устимовича в Україні.

Приймаючи до уваги той факт, що передати до суду Мерінга С. С. є неможливим із-за відсутності доказів, так як матеріал, зібраний нами на допитах Мерінг категорично відкидає, постановили: клопотати перед комісією НКВС по адміністративним висилкам при Союзному ЦК про висилку гр. Мерінга Сергія Сергійовича, 27 років, вихідця з дворян м. Києва, українського підданого до Мурманську на 3 роки»¹³.

Спробуємо з'ясувати, хто ж такі «зелені»? Зеленими називали в той час нерегулярні, в більшості селянські та козацькі озброєні формування, які протистояли іноземним інтервентам, більшовикам, білим в роки громадянської війни. Хто ж такий Сахно-Устимович? У книзі О. Рєнта «Павло Скоропадський» (К., 2003 р.) навіть є розміщена фотографія гетьмана з прем'єр-міністром Ф. Лизогубом та ад'ютантом О. Сахно-Устимовичем в Києві у 1918 році¹⁴.

У довіднику з історії України дається характеристика Устимовичу Миколі Іллічу (17.I.1886–1918 рр.) – український військовий діяч, генерал-хорунжий. Закінчив Оренбурзьку військову гімназію, офіцерські курси (екстерном) при штабі Туркестанського військового округу (1888 р.). Учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр. З 1908 року командир 1-го Заморського залізничного батальйону, підполковник. У роки Першої світової війни 1914–1918 рр. – на Південно-Західному фронті. З 1917 – старший ад'ютант штабу Київського військового округу. Після проголошення незалежності України служив у вільному козацтві. З травня 1918 р. – командувач власного конвою гетьмана П. Скоропадського (дві піші та одна кінно-кулеметна сотні, всього 588 козаків). Загинув у 1918 році¹⁵.

Також довідник характеризує Устимовича Миколу Миколайовича (Сахно-Устимович, 1863–1918 рр.) – український державний діяч за Гетьманату, за фахом – інженер-технолог. Належав до монархічної організації – Українська народна громада, яка виступала за встановлення в Україні режиму сильної особистої влади і підтримувала прихід до влади гетьмана П. Скоропадського, очолював уряд (недовго) Української Держави – Раду Міністрів. Підписав разом з П. Скоропадським «Закон про тимчасовий державний устрій України». Загинув під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р.¹⁶

Як ми бачимо є розбіжності з іменем Сахно-Устимовича, але ця політична фігура так чи інакше загинула в кінці 1918 року і у Константинополі не була. Отже, Мерінг С. С. ніяк не міг служити у банді «зелених» в Константинополі у 1918 році. І вже в ніякому разі цей Сахно-Устимович не був Мерінгу родичем, як це приписували йому більшовицькі чекісти.

Знаходячись у в'язниці, Мерінг С. С. продовжує боротися за своє звільнення, адже на волі його чекає вагітна дружина Ольга, яка повинна у січні народити дитину. У такому складному положенні Ольга залишає Черкаси та перебирається до Києва, аби бути ближче до чоловіка і хоча б морально підтримати у такий складний час¹⁷.

Ольга не тільки відвідує в'язницю, але і бореться за чоловіка, надсилаючи різним радянським юридичним установам прохання розглянути його справу. Так, у своїй заяві до прокурора адміністративного надзору вона просить про надання слідству швидкого вирішення, бо цей процес занадто затягується органами ДПУ¹⁸.

І дійсно ДПУ починає прискорюватись у справі Мерінга С. С. Якщо раніше його звинувачували у керівництві «зелених», то тепер приписували «членство «Высшего Монархического Совета» в Україні і приєднали до попередніх статей кримінального кодексу УРСР ще ст. 58¹⁹.

Уповноважений ДПУ Сискалов провів допити зі свідками по справі Мерінга С. С., у ході яких вони зізналися в тому, що помилилися щодо Мерінга, який мав хвору ліву руку, а у людини, капітана денікінської контррозвідки, її взагалі не було²⁰. Слідство зайшло у глухий кут. Знову нові допити. Мерінг С. С. тричі оголошував голодування, писав листи, заяви у різні державні інстанції. І все марно.

Народилася у подружжя донечка, яку називали Аллою, а Сергій навіть не міг її побачити, приголубити²¹. Розривалося серце молодого батька. І знову він звертається до владних структур з проханням вирішити швидше його долю.

Так, у заяві до начальника Київського відділу ДПУ Євгенєва він пише: «Ось вже одинадцятий місяць я знаходжусь під слідством – все числюсь за ДПУ. За що?! Невже за цей час не можна було вирішити мою справу? Не дивлячись на те, що я повний інвалід (не можу

самостійно вмитися, одягнутися), так як володію тільки однією рукою, тяжкі рани голови та живота роблять мене зовсім немичним. Мене обіцяли вивезти до Мурманську, але я досі у в'язниці. За що?! Маю надію, що ВЦБК у Харкові розгляне мою справу. Прошу вас швидше це зробити. Невже я винен у тому, що народився у дворянській сім'ї? Що був з 11-річного віку відправлений до Англії, де вчився до 1915 року і там весь час відчував любов до батьківщини, тому по приїзду до Києва у 1915 році, вступив до військового училища, воював, був багато разів поранений. Так, у громадянській війні я був на боці білих. Але це зрозуміло, бо зовсім не орієнтувався у політиці...²².

«Мою участь у білій армії я пояснюю тим, що: 1) я тоді був ще дуже молодим; 2) я, коли розпочалася громадянська війна, політично був недосвідченою людиною, бо довгий час жив за кордоном; 3) був проти підписання Брестського миру; 4) боявся воєнного комунізму.

Я здійснив злочин проти радянської влади в період громадянської війни. Я вважаю, що радянська влада, оголосивши всім учасникам війни 1 травня 1921 року амністію, також пробачивши Слащева і Тютюнника, не може карати мене за це, до того ж я не був активним учасником війни. Я в Росії ніколи ніякими дворянськими привілеями не користувався. Мій дід Федір Федорович Мерінг, виходець з Німеччини, отримав в Росії дворянство за те, що був професором медицини. Із нашої родини вийшов мислитель-марксист Франц Мерінг, один із засновників німецької комуністичної партії. Мої батьки зараз живуть за кордоном і кличуть до себе, але я хочу жити на батьківщині, хоча мені тут доводилося голодувати. Мені і зараз дуже тяжко із-за недовіри до мене. Я не жалкую за нашими сімейними достатками, землями. Я завжди не розумів нерівність між людьми і часто сперечався з приводу цього питання з батьком, якому говорив, що від родинних земель відмовляюсь і моя мрія – померти за батьківщину»²³.

Це були слова відчаю, але правда. Читаючи листи Мерінга С. С. хочеться йому вірити. Ця людина дійсно дуже любила свою рідну землю і не хотіла її залишати, не дивлячись, що в цей час тут господарювала нелюдська, страхітлива влада. Він вже не мав надії на прощення за те, що він дворянин, що колись його родина мала великі статки і таке інше. Але ця влада нічого не забувала. Цього разу вона звільнила Мерінга С. С., бо насправді не мала проти нього ніяких доказів провини перед молодією державою. На основі постанови ВУЦБК від 20 вересня 1923 року карну справу за № 448 по звинуваченню Мерінга С. С. припинили. Мерінга звільнили з в'язниці²⁴. Нарешті він міг обійняти молоду дружину, поцілувати донечку. Але влада продовжувала пильно стежити за ним, бо він належав до тієї верстви, якій у більшовицькій країні не було місця.

Розумів це С. С. Мерінг чи ні – невідомо. З його намірів видно, що ця втомлена, хвора людина хотіла спокою та малих людських радощів. Опинившись на волі – насолоджувався життям. Отямився тільки коли дружина Ольга вимагала розлучення, не бажаючи вибачати чоловікові зраду. Благання не допомогли. Подружжя офіційно розлучилося. Ольга з донькою Аллою повернулася до батьків у Черкаси, а С. С. Мерінг залишився у Києві. Цікаво, що батько С. С. Мерінга Сергій Федорович, мешкаючи за кордоном, продовжував листування з невісткою Ольгою і не хотів визнавати інших дружин сина, турботливо цікавився онукою, адже у Сергія Сергійовича більше дітей не було²⁵.

У грудні 1924 року С. С. Мерінг одружується з Мамишевою Марією Миколаївною, 1905 року народження. Шлюб тривав чотири роки. Далі знову розлучення і згодом третій шлюб з Єршовою Вірою Леонідівною. Мабуть це була жінка, яка своє життя присвятила коханому чоловікові, чекаючи на його повернення довгі роки, бажаючи владу сказати їй правду: «Де її чоловік?» Адже 10 років ув'язнення без права листування давно вже пройшли, а від нього нічого не чути.

1 листопада 1955 року Єршова В. Л. направляє Генеральному прокурору СРСР Руденку заяву, в якій описує арешт свого чоловіка Сергія Сергійовича Мерінга, 1897 року народження, росіянина, киянина, який 20 жовтня 1938 року був заарештований органами Всеукраїнського НКВС у себе на квартирі за адресою: місто Київ, вулиця Святославська 7, кв. 7. На той час С. С. Мерінг завідував кафедрою англійської мови у Київському лінгвістичному інституті, викладав англійську та іспанську мови у провідних київських вищих навчальних закладах. Через два місяці після його арешту у Київській військовій прокуратурі В. Єршовій сповістили про засудження чоловіка на десять років в далекі табори без права листування. Але за що? Яка стаття покарання? Відповіді не було.

У 1947 році вірна дружина знову направляє лист до вищих органів НКДБ СРСР з проханням сповістити чи живий чоловік і коли буде його звільнено, адже в 1948 році закінчується термін покарання. Органи відповіли, що чоловік Єршової В. Л. живий і продовжує свій термін ув'язнення без права листування, в 1948 році буде звільнений²⁶.

Але вже 1955 рік, а про С. С. Мерінга нічого не чути.

В країні змінювалося життя. Постійні звернення В. Єршової до урядовців дали позитивні результати. Виходячи з архівної довідки карної справи № 265145/742217/по звинуваченню Мерінга Сергія Сергійовича за ст. 54-II карного кодексу УРСР довідуємося, що 21 жовтня 1937 року НКВС УРСР він був заарештований і 20 листопада 1937 року засуджений до ВМП (до розстрілу). Звинувачення Мерінга базувалося на його зізнаннях в тому, що з 1925 року він був членом білогвардійської організації «Центр дій», в яку потрапив через сестру дружини Мамишеву Ольгу, і як учасник цієї контрреволюційної організації займався антирадянською агітацією. Але інформація Мерінга про його причетність до цієї організації не конкретна та не підтверджена. Так, засуджена в 1931 році Мамишева О. М., зізнавшись про своє членство у білогвардійській організації, про діяльність в ній Мерінга С. С. нічого в показаннях не дала. Це також стосується і зізнань Язловського Б. О., Аробожина С. М., Мамишевих Марії і Анни та інших²⁷.

Виходить, що Мерінг С. С. сам себе звинуватив. Погрозами, моральним тиском, фізичним насиллям вибивалися такі «зізнання». Ось як характеризує ситуацію в Україні 1938 року відомий історик Р. Конквест у книзі «Великий терор»: «Терор був настільки загальним і настільки «скорострільним», що законні органи влади фактично розпалися. В українському ЦК не було більше кворуму; не існувало органу, що призначав уряд. Наркоми, що призначалися нерегулярно, з'являлися у наркоматах на тижні чи навіть на дні і потім зникали. Безпрецедентний удар по політичному керівництву означав повну руйнацію української партії. Республіка стала вотчиною НКВС, де навіть формальна партійна і радянська робота практично завмерла»²⁸.

В липні 1956 року слідчий УКДБ при РМ УРСР по Чернівецькій обл. лейтенант Вишневський у протоколі допиту Буркіна Миколи Івановича, на той час вже пенсіонера, а у 1937 році слідчого по справі Мерінга С. С., на питання, чи пам'ятає він справу Мерінга, доцента Київського лінгвістичного інституту, відповів «ні». Така ж сама відповідь була і на запитання про використання ним незаконних методів ведення слідства, тобто побиття. Скільки ж крові на руках цієї людини?! Все людське вона вже давно втратила, коли була інваліда²⁹.

В постанові від 20 жовтня 1937 року помічник начальника відділу (3 відділ) УДБ НКДС УРСР М. Буркін розглянув матеріали по звинуваченню громадянина Мерінга Сергія Сергійовича в злочинах за статтями 54- в ч. I КК УРСР за підозрою шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав, постановив заарештувати звинуваченого та відправити до київської в'язниці. В постанові від 3 листопада 1937 року Буркін перекваліфіковує ст. 54- в ч. I КК УРСР на ст. 54- II КК УРСР, яка була набагато загрозливішою³⁰.

В протоколі допиту від 22 жовтня 1937 року Мерінг С. С. на питання слідчого: «Коли і за що ви заарештовувались?» відповів, що заарештовувався органами НКВС двічі. Перший раз у 1923. Просидів під арештом в місті Києві місяців 5–6. Був звільнений без пред'явлення будь-яких звинувачень. Особисто цей арешт розглядав як перевірку лояльності в минулому білого офіцера до нової радянської влади. Вдруге був заарештований 1931 року, просидів у в'язниці два місяці. Також був звільнений з того ж самого приводу. На запитання про контрреволюційну діяльність Мерінг С. С. відповів, що ніякої шпигунської роботи він не проводив. І це підтвердив його підпис у протоколі.

Протокол допиту від 9 листопада 1937 року вже зовсім інший. На всі провокаційні питання того ж самого слідчого М. Буркіна дає позитивні для слідства відповіді, звинувачує себе Мерінг С.С. у членстві контр-революційної організації «Центр дій», яка вела антирадянську агітацію та дискредитацію радянської влади. Фактично «зламана» людина підписала собі вирок³¹.

Сфабриковано було звинувачення в тому, що Мерінг С. С.:

а) з 1925 року є членом білогвардійської організації «ЦД» («Центр дій»)

б) за дорученням керівництва білогвардійської організації проводив активну контр-революційну роботу, тобто злочини за ст. 54-II КК УРСР. (39)

Невеличка довідка з написом зверху «Совершенно секретно» інформує, що Мерінг Сергій Сергійович 20 листопада 1937 року засуджений за першою категорією /протокол № 363. Вирок виконано 23 листопада 1937 року³².

Так закінчилося життя онука Фрідріха Фрідріховича Мерінга, який так багато корисного зробив для України, улюбленого Києва. Сорокарічний Сергій Сергійович Мерінг загинув від рук катів держави, яка давно хотіла його смерті тільки за те, що він виходець з дворянського середовища.

Сьогодні нам зрозуміло, що в ніякій контрреволюційній організації С. Мерінг не діяв. І це було доведено слідчими органами в період «відлиги».

Цікаву позитивну характеристику С. С. Мерінгу дають його колеги, з якими спілкувались слідчі КДБ в 1956 році, вивчаючи справу викладача. Так, громадянка Раєвська Н. М., доцент Київського державного університету, характеризуючи С. С. Мерінга, звертала увагу на його високу кваліфікацію, глибокі знання англійської та іспанської мов. Як викладач, С. С. Мерінг користувався великим авторитетом серед студентів та педагогічного колективу. Це була життєрадісна, весела людина. Ніколи антирадянських думок не висловлював. Таку саму характеристику С. С. Мерінгу дають і інші. Наприклад, Лапоногова Т. Ф., також доцент Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, підкреслювала, що навіть не уявляла собі можливості проведення будь-якої антирадянської діяльності С. С. Мерінгом, якого завжди дуже поважала. Станішевська О. В., викладач англійської мови у Київському педагогічному інституті іноземних мов, взагалі вважала, що С. С. Мерінг дуже далекий від політики³³.

В довідці з архівно-слідчої справи № 265145/742217 за звинуваченням Мерінга Сергія Сергійовича за ст. 54-II КК УРСР від 7 серпня 1956 року робиться висновок: справа Мерінга призупиняється за відсутністю складу злочину. В іншому державному документі повідомлялось, що «Постановление НКВД и Прокурора СССР от 20 ноября 1937 года в отношении Меринга Сергея Сергеевича отменить, а дело прекратить за отсутствием состава преступления»³⁴.

І все... Двадцять років викреслено із життя Єршової Віри Леонідівни, які вона присвятила очікуванню на повернення чоловіка. А його було вбито через місяць після арешту чи у підвалах Жовтневого, чи в Лук'янівській буцегарні. Це залишається таємницею і до сьогодні. Тричі більшовицька влада заарештовувала С. С. Мерінга. Двічі відпускала за відсутністю «достатніх даних для направлення слідчої справи у судові органи». Мало кому випадало тоді здолати шлях не тільки від власної оселі до в'язниці, а й у зворотньому напрямку. Найчастіше довжина дороги дорівнювала нулю, бо людина просто не поверталась. Закони арифметики та закони життя належать до різних парафій. Третього разу було достатньо, щоб поставити крапку, обірвавши короткий життєвий шлях онука Ф. Ф. Мерінга.

¹ Дзержинський Ф. Е. // Києвлянин. – 1918. – 25 грудня.

² «Реабілітовані історією». Київська область. Книга перша: Довідник. – К., 2004. – С. 26.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. I. – Спр. 4572. – Арк. 17.

⁴ Фрунзе М. В. Избранные произведения. Ч. 1. – М., 1957. – С. 418.

⁵ Шкаренков Л. Агония белой эмиграции. – М., 1987. – С. 5.

⁶ Там само. – С. 5.

⁷ Kener P. Civil War in South Russia, 1918. The First Year of the Volunteer Army. – Los Angeles, 1971. – P. 283.

⁸ Шкаренков Л. Вказ. праця. – С. 8.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. I. – Спр. 4572. – Арк. 18.

¹⁰ Спогади А. С. Гарник (Мерінг), Гарник Алла Сергіївна, 80 років (2004), народилась у м. Черкаси, проживає у м. Біла Церква Київської обл. – Арк. 2.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. I. – Спр. 4572. – Арк. 19.

¹² Там само. – Арк. 38.

¹³ Там само. – Арк. 57–58.

¹⁴ Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003. – С. 94.

¹⁵ Історія України: Довідник. – К., 2002. – С. 982.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Спогади А. С. Гарник (Мерінг), Гарник Алла Сергіївна, 80 років (2004), народилась у м. Черкаси, проживає у м. Біла Церква Київської обл. – Арк. 3.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. І. – Спр. 4572. – Арк. 38.

¹⁹ Там само. – Арк. 15.

²⁰ Там само. – Арк. 70–71.

²¹ Спогади А. С. Гарник (Мерінг), Гарник Алла Сергіївна, 80 років (2004), народилась у м. Черкаси, проживає у м. Біла Церква Київської обл. – Арк. 5.

²² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. І. – Спр. 4572. – Арк. 74–75.

²³ Там само. – Арк. 76–77.

²⁴ Там само. – Арк. 78.

²⁵ Спогади А. С. Гарник (Мерінг), Гарник Алла Сергіївна, 80 років (2004), народилась у м. Черкаси, проживає у м. Біла Церква Київської обл. – Арк. 7.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. І. – Спр. 40216. – Арк. 34–35.

²⁷ Там само. – Арк. 75–76.

²⁸ Бойко О.Д. Історія України. – К., 2002. – С. 409.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. І. – Спр. 40216. – Арк. 72–73.

³⁰ Там само. – Арк. 2–4.

³¹ Там само. – Арк. 11–25.

³² Там само. – Арк. 30–31.

³³ Там само. – Арк. 51–58.

³⁴ Там само. – Арк. 75–80.

В статье на примере семьи профессора медицины Киевского университета имени Святого Владимира Ф. Ф.Меринга показана трагичность ситуации, связанная с установлением большевизма в Украине. На основе архивных документов исследуются годы жизни С. С. Меринга в условиях утверждения советского тоталитарного режима.

Ключевые слова: семейство Мерингов, С. С.Меринг, большевистская власть, органы ГПУ, криминальное дело, реабилитация.

In the article the tragedy of the situation connected with the establishment of Bolshevism in Ukraine is shown on the example of the family of professor of medicine of Kyiv University of St. Volodymyr F. F. Mering. On the basis of archival documents life of S. S. Mehring is studied in the period of strengthening of the Soviet totalitarian regime.

Keywords: Mehring family, S. S. Mering, Bolshevik power, the GPU authorities, criminal case, rehabilitation.

ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО БЕЗПЕКИ В ЄВРОПІ У 1925–1939 рр.

У статті проаналізовано основні підходи Великої Британії до питання європейської політики безпеки у 1920–30-ті роки. Розглянуто Локарнські угоди 1925 року, пакт Бріана-Келлога. Визначено роль цих договорів у створенні нової європейської системи безпеки. Проаналізовано особливості політики «умиротворення» в Європі протягом 1920–30-х років.

Ключові слова: система безпеки, баланс сил, Локарнські угоди, пакт Бріана-Келлога, політика «умиротворення»

У 20–30-ті роки ХХ століття питання безпеки було надзвичайно актуальним та важливим для європейського суспільства. Відбувався процес пошуку шляхів вирішення існуючих проблем та протиріч між передовими європейськими країнами. Європа потребувала створення нової системи «рівноваги сил», в основі якої мали бути мирні договори, що, у свою чергу, гарантувало б дієздатність такої системи. Необхідно було попередити зростання військової небезпеки та не допустити розв'язання нової війни.

Велика Британія відіграла особливу роль у процесі формування нової системи європейської безпеки після Першої світової війни. Це пояснюється значним політичним впливом держави на європейську політику, адже Велика Британія, на той час, була найпотужнішою країною Європи. Необхідно наголосити, що у міжвоєнний період Велика Британія стає складовою частиною європейської системи і політика ізоляції, якої вона раніше дотримувалася у відносинах з іншими державами, тепер стає безперспективною. У даному контексті постає необхідність наукового дослідження зміни політичного курсу та шляхів практичної реалізації політики Великої Британії стосовно інших європейських країн у 20–30-х роках ХХ століття. Це стосувалося, у першу чергу, Франції, Німеччини, Радянського Союзу. Не менш важливим є британський досвід пошуку компромісів та захисту власних інтересів у вирішенні європейських конфліктів.

У статті охоплено період з 1925 року до 1939 року. Нижня хронологічна межа обумовлена тим, що у 1925 році відбулася Локарнська конференція, яка стала завершальним етапом у створенні повоєнної рівноваги сил в Європі. Саме тоді були закладені основи нової системи європейської безпеки, де одну з головних ролей відігравала Велика Британія, ставши гарантом безпеки. Верхня хронологічна межа пояснюється тим, що у 1939 році ця система зазнала повного краху. У вказані роки відбувалося зростання військової небезпеки, загострення протиріч, у зв'язку з чим виникає загроза розв'язання нової світової війни. Саме тоді Велика Британія змінює свої пріоритети в європейській політиці безпеки та головні напрями у зовнішньополітичній діяльності.

Дослідження з історії зовнішньої політики Великої Британії та її ролі у формуванні європейської безпеки у період з 1925 по 1939-ті роки має міцну історіографічну традицію. Це питання і сьогодні викликає ряд суперечностей, що зумовлює зростання інтересу сучасних дослідників до подальшого вивчення особливостей британської зовнішньої політики протягом 20–30-х років ХХ століття. У своїх працях вчені розкривають цілі, завдання, мотиви, якими керувалися тогочасні урядові кола Великої Британії, прорахунки, яких вони припустилися, можливі альтернативи тогочасній політиці, обґрунтовують правильність або ж хибність прийнятих рішень. У зарубіжній історіографії це питання є найбільш висвітленим та розробленим, що обумовлено відкритим доступом до архівних матеріалів, наявністю значної кількості джерел. Різні аспекти даної проблематики вже знайшли своє відображення в роботах як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників¹. Разом тим, у вітчизняній історіографії, на погляд автора, ще недостатньо вивчено питання спроби розбудови європейської системи безпеки у 1920–30-х роках.

Важливим кроком у побудові системи безпеки в Європі, без сумніву, стали Локарнські договори 1925 року. Історія Локарнського гарантійного пакту бере свій початок ще з Версальської мирної конференції, де Франція поставила перед Великою Британією та США питання гарантії своїх кордонів, але тільки 5 жовтня 1925 року, коли відкрилася конференція в Локарно, це питання знайшло своє вирішення. В обговоренні гарантійного пакту взяли участь Велика Британія, Франція, Бельгія, Італія, Чехословаччина, Польща і Німеччина. Сполучені Штати Америки формально участі в Локарно не брали, але вони уважно сліdkували за ходом роботи конференції². Америка хотіла бачити стабільну Європу, яка зможе повернути їй борг, що складав разом з відсотками більше 20 мільярдів доларів³.

Основні питання порядку денного в Локарно стосувалися східних кордонів Німеччини та її вступу до Ліги Націй. Головні протиріччя на конференції виникли з приводу відмови Англії та Італії від гарантій східних кордонів Німеччини. Міністр закордонних справ Франції А. Бріан погрожував взагалі відмовитися від договору, якщо одночасно з гарантією німецько-французького кордону не будуть гарантовані кордони Німеччини зі східними державами – союзниками Франції⁴. Але під тиском Великої Британії Франція змушена була погодитися на попередні умови договору. Локарнські угоди були прийняті 16 жовтня 1925 року. Договір був ратифікований у Лондоні 1 грудня 1925 року⁵.

У заключному акті зазначалося, що метою Локарнських угод є «спільними зусиллями відшукати способи захисту своїх народів від страждань війни та вжити заходи для мирного врегулювання будь-якого роду конфліктів, які б могли у майбутньому виникнути між деякими з них»⁶.

Таким чином, Локарнські угоди склалися з двох частин – договорів, що стосувалися Рейнського кордону та договорів, що регулювали взаємовідносини на сході Європи. Ці документи були прийняті одночасно та перебували у взаємному зв'язку, але не утворювали єдиного цілого. Німеччина, Франція, Бельгія зобов'язувалися не здійснювати нападу одна на одну, усі спірні питання, що не могли бути вирішені дипломатичним шляхом, мали вирішуватися шляхом арбітражу. Велика Британія та Італія виступали гарантами західних кордонів та демілітаризованої Рейнської зони. Гарантійні угоди між Францією та Польщею, а також між Францією та Чехословаччиною передбачали надання взаємної допомоги у випадку порушення Німеччиною її зобов'язань по арбітражним договорам.

Після підписання Локарнського договору багато говорилося про підняття «авторитету Європи», про те, що вона має знову зайняти своє втрачене місце у світовій політиці. Важливо, що на відміну від Версальського договору, Локарнські угоди були підписані з Німеччиною, як з рівноправною стороною: Німеччину запросили до Ліги Націй, з наданням постійного місця у Раді Ліги Націй. Відтепер для німецької дипломатії відкривалася широка міжнародна арена. Включення Німеччини до європейського концерту знаменувало, що Європа стає на шлях рівноваги сил. Локарнський пакт фактично був продовженням та завершенням Версаль. Крім того, Локарно підвело підсумок цілому ряду економічних та дипломатичних заходів, що були спрямовані на стабілізацію відносин в Європі.

Слід наголосити, що Велика Британія на шляху до Локарно протягом семи років боролася проти французької гегемонії в Європі, і, нарешті, Локарно поклало край її хвилюванням. Саме Англія наполягла, щоб Німеччину прийняли до Ліги Націй. Це було зроблено з метою створити протипагу Франції у Лізі Націй⁷. Таким чином, Велика Британія, по-перше, урівноважила європейський концерт, а, по-друге, максимально задовольнила власні інтереси. Локарнський договір реально зробив Англію суперарбітром в європейських справах і головною політичною силою в Європі.

Те, про що було домовлено в Локарно сприймалося європейськими країнами, як початок нового світового порядку, тому і не дивно, що три міністри закордонних справ – Остін Чемберлен, Арістид Бріан, Густав Штрєземан – отримали Нобелівську премію миру. Разом з тим ніхто не помітив, що згадані державні діячі відійшли у бік від справжніх проблем: Локарно було не стільки умиротворенням Європи, скільки визначенням поля нових битв⁸.

Почалася боротьба за так звані «наслідки Локарно». Це ті питання, з яких не було винесено писемних угод, але вони обговорювалися в усній формі між країнами (вимога Німеччини про передчасне виведення військ Ліги Націй з Рейнської зони, повернення Гданського, польського коридору, вимога Франції щодо гарантії кордонів Німеччини зі східними державами)⁹.

Локарнський договір був укладений в умовах, коли Німеччина вже зробила певні зусилля по відродженню колишньої могутності, але ще залишалася досить слабкою, щоб здійснити агресію проти Франції. З точки зору основного принципу англійської політики в Європі цей договір мав сприяти балансу сил на континенті за посередництва Великої Британії. Саме в цей час був сформований основний підхід англійців у взаєминах з Німеччиною, який залишався домінуючим майже до самого початку Другої світової війни. Англійська зовнішня політика була орієнтована на певні поступки Німеччини. Не дивно, що термін «умиротворення» виник саме в цей період і вперше був ужитий одним з провідних британських політиків лордом А. Дж. Бальфуром у зв'язку з інтерпретацією Локарнських угод¹⁰. Однак, слід зазначити, що «умиротворення» часів Локарно не було тотожним «умиротворенню», яке пізніше практикуватимуть С. Болдуїн і Н. Чемберлен у 1935–1938-х роках. У 1920-ті роки поступки Німеччині, на наш погляд, переслідували мету підвести міжнародно-правові норми під Версальську повоєнну систему. Британські політики вважали необхідним інтегрувати німецьку економіку у повоєнну Європу. У середині 20-х років XX століття політика «умиротворення» ще не представляла небезпеки для переможців. Існувала думка, що Німеччині потрібно мінімум 50 років для проведення програми переозброєння¹¹. Крім того, соціальна спрямованість політики поступок Німеччині полягала у прагненні утримати її в рамках капіталістичної системи, перетворити її в бар'єр на шляху більшовизації Європи.

Таким чином, на думку автора, Локарно знаменувало собою обрання Великою Британією більш консервативної позиції по відношенню до проблеми територіальних змін в Європі. Це підтверджують слова О. Чемберлена, який невдовзі після підписання Локарнських угод заявив: «Я впевнений, що, які б не були наміри, яка б не була мета тих, хто тепер піднімає питання про кордони і породжує в розумах націй хвилювання, вони не служать інтересам миру або відродженню добробуту в Європі»¹². Політика Великої Британії в 20-ті роки XX століття полягала в тому, щоб ні в якому разі не порушувати питання про перегляд кордонів.

Автор схиляється до думки, що Локарнські угоди виконали своє головне завдання частково. Вони підтвердили прагнення провідних західних країн до колективної безпеки та рівноваги на європейському континенті, заклали фундамент для покращення дипломатичних відносин у Західній Європі протягом другої половини 20-х років XX століття. Разом з тим, Локарно стало початком кінця встановленого Версалем міжнародного порядку. Рівновага, що була створена завдяки Локарнським угодам не могла бути міцною та стабільною від самого початку, оскільки договори, у своїй основі, закладали передумови для прискорення процесу розпаду та ліквідації існуючого порядку в Європі.

У період 1925–1929 років провідні європейські країни продовжували вірити у могутність колективної безпеки. Проте, у цей час відбулося загострення відносин між Великою Британією та Францією. Уряд Великої Британії майже не рахувався з французькими вимогами стосовно Німеччини. Хоча О. Чемберлен зазначав у своїх виступах незмінність дружби з Францією, але одночасно він заявляв, що тепер немає більше союзників, цей військовий термін потрібно викреслити з політичного лексикону¹³.

Підходи до діяльності Ліги Націй в Лондоні та Парижі були настільки різні, що можна говорити про свого роду «англійсько-французьку дуель» у цій міжнародній організації. Англійська дипломатія всіляко протистояла реалізації французьких планів у Лізі Націй у вигляді організації міжнародних збройних сил. Це неминуче посилювало б позиції Франції, яка на той час володіла найсильнішою сухопутною армією на європейському континенті. Така позиція Великої Британії викликала зростаюче незадоволення у Франції і у протидію британській політиці співробітництва з Німеччиною французька дипломатія, також, встала на шлях зближення з Німеччиною. До цього її штовхало і прагнення звільнитися від англійської опіки. Одночасно Лондон почав надавати підтримку італійській політиці, оскільки остання була спрямована проти Франції. Англійсько-італійське зближення стало серйозним фактором міжнародної політики вже під час Локарно, а з другої половини 1920-х років відносини між країнами стали розвиватися у напрямку тіснішого співробітництва. На наш погляд, політика конфронтації Великої Британії з Францією та намагання британської дипломатії створити протидію французькій за рахунок співробітництва з Італією підірвали принципи колективної безпеки, закладеної Локарнськими угодами.

Важливою складовою англійської зовнішньополітичної лінії щодо європейської безпеки була боротьба з поширенням «більшовицької загрози». Лондон вважав, що при виконанні вимог французів стосовно Німеччини, її більшовизація неминуча, і Європа вступить у нову, більш глибоку фазу соціальних потрясінь. Такий підхід впливав на саму суть англійсько-французьких протиріч і навіть став однією з причин протистояння цих країн. Усе це призвело до розпаду Антанти, до зростання взаємної недовіри і підозрілості. На той час європейська безпека постала перед новими викликами та загрозами.

Позиція Великої Британії, її глибинні основи, штовхали Францію на самостійні пошуки шляхів зміцнення європейського миру на базі Версальської договірної системи. Для нормалізації відносин з Францією і для врегулювання французько-німецьких протиріч англійські правлячі кола охоче використовували пацифістську ідеологію, яка була дуже популярною після Першої світової війни в країнах Західної Європи. Англійська проурядова преса друкувала статті про незмінність дружби між Великою Британією та Францією, про прагнення англійської дипломатії врегулювати протиріччя між Францією та Німеччиною. Разом з тим, політика тилкових союзів, у будівництві яких французька дипломатія досягла значного успіху у другій половині 1920-х років, сприймалася Лондоном лише як створення «санітарного кордону» проти СРСР. Уряд Болдуїна намагався проводити жорстку політику по відношенню до Радянського Союзу. 27 травня 1927 року були розірвані дипломатичні відносини між Великою Британією та Радянським Союзом. Цей факт говорить про те, що Лондон прагнув повністю ізолювати себе від більшовицької загрози.

Протягом 1926–1927 років загострюються протиріччя між європейськими країнами, що значно підривало «рівновагу сил» в Європі і призводило до міждержавних конфліктів, які потребували швидкого та ефективного вирішення. На цьому фоні набирає обертів пацифістський рух, кульмінаційним досягненням якого був так званий пакт Бріана – Келлога «Про відмову від війни, як засобу національної політики». Ініціатива пропозиції нового пакту належала міністру закордонних справ Франції А. Бріану. У процесі розвитку цього питання було розроблено два проекти пакту: французький – Бріана та американський – Келлога (керівника державного департаменту закордонних справ США).

Слід підкреслити, що британська дипломатія відіграла значну роль у підписанні пакту Бріана-Келлога. Лондон був занепокоєний активністю США, тому було вирішено зміцнити англійсько-французькі відносини. Нота О. Чемберлена від 19 травня 1928 року підкреслювала відсутність суттєвих протиріч між обома проектами пакту, але Британія була солідарна з французьким проектом¹⁴. Варто відзначити, що британський уряд зберігав за собою право особливого трактування зобов'язань пакту стосовно тих держав, де у Великобританії були «особисті інтереси». Думка Великої Британії стала вирішальною, був прийнятий французький проект пакту. Американський уряд змушений був піти на поступки. Проект був змінений відповідно до найважливіших вимог Англії та Франції, які зводилися до того, що війни дозволялися в інтересах захисту держав. На той час американська дипломатія була ще не спроможна протистояти англійському впливу у вирішенні європейських питань.

23 червня 1928 року уряд США розіслав текст договору про відмову від війни як засобу міжнародної політики всім учасникам Локарнських угод та британським домініонам. Церемонія підписання пакту була проведена 27 серпня 1928 року у Парижі за участі представників Великої Британії, Бельгії, Німеччини, Італії, Польщі, Франції, Чехословаччини та Японії. До пакту приєдналися 69 держав, в тому числі 9 держав – не членів Ліги Націй: СРСР, США, Туреччина тощо. «Пакт загальної відмови від війни» складався з преамбули й двох статей, де мова йшла про те, що «договірні сторони заявляють, що вони засуджують використання війни для вирішення міжнародних суперечок і відмовляються від неї, як від інструмента державної політики в їхніх взаєминах», крім того, «договірні сторони визнають, що для врегулювання всіх суперечок чи конфліктів, які можуть виникнути між ними, незалежно від їхнього характеру чи причин, вони будуть прагнути використовувати тільки мирні засоби»¹⁵.

Цей документ знаменував собою апогей у боротьбі за безпеку в Європі. Громадськість зустріла цей документ з великим ентузіазмом. Пакт Бріана-Келлога мав на меті забезпечити мирне врегулювання конфліктів між країнами, але він реально не зміг зупинити загострення політичної та військової ситуації в Європі.

На наш погляд, укладення пакту Бріана-Келлога зіграло позитивну роль, оскільки засудження агресивної політики і відмова від застосування сили в міжнародних відносинах були зафіксовані в якості найважливіших принципів міжнародного права. У той же час, документ носив досить формальний характер, апелюючи в основному до світової громадської думки і не усуваючи глибоких протиріч, що існували між провідними світовими державами на міжнародній арені. Тому і не дивно, що протягом 1927–1930-х років продовжувалася боротьба між європейськими країнами за «сфери впливу», за нові зовнішні ринки, за джерела сировини, а до цієї боротьби активно долучилися держави, що були не задоволені версальським переділом світу, – Німеччина, Італія та Японія.

Важливими з точки зору європейської безпеки, були питання про евакуацію Рейнської зони та репарації. Уряд Німеччини зазначав, що готовий виконувати свої фінансові зобов'язання за «планом Дауеса», але цьому заважає окупація Рейнської зони, що викликає загрозливе зростання незадоволення у Німеччині. Франція, у свою чергу, відповідала, що вона не може піти на евакуацію Рейнської області, оскільки це послабить гарантії її безпеки. Велика Британія зазначала, що не може евакуювати свої війська, доки у Рейнській зоні знаходяться війська інших союзників. Тим не менш, Велика Британія підкреслила, що підтримує прагнення Німеччини досягти спільної згоди з цього питання¹⁶. Така позиція обумовлена прагненням Лондона дотримуватися балансу сил на європейському континенті.

У питанні про дострокову евакуацію Рейнської області європейські країни змогли досягти згоди. Відповідно до Версальського договору третю зону передбачалося евакуювати лише в 1935 році, проте англійська делегація, на протигагу французам, заявила, що має намір закінчити евакуацію Рейнської області наприкінці 1929 року. Франція виявилася у складному становищі, вона змушена була пожертвувати окупацією задля прийняття «плану Юнга». У результаті строк евакуації Рейнської зони був призначений на середину 1930 року. 31 серпня 1929 року учасники Гаазької конференції підписали протокол, який остаточно затвердив «план Юнга». Це було новим ударом по Версальській системі. З цього часу Німеччина отримала, хоча і таємно, можливість здійснювати свою військову підготовку. «План Юнга» викликав, як не дивно, гостре незадоволення і в Німеччині. У країні в цей час зростала хвиля реваншизму, відбувалося загострення напруженості у відносинах з країнами-опонентами. Справа не обмежилася агресивними виступами німецьких націоналістів. Відбувалося посилення озброєння Німеччини. Не дивлячись на обмеження Версальського договору, асигнування на військові цілі з загального бюджету країни зростали щорічно. У 1925 році витрати Німеччини на армію й флот складали 490, 9 млн. марок, а на 1929 рік вони досягли суми 827 млн. марок¹⁷. Це не могло не викликати занепокоєння в політичних та державних колах Великої Британії.

Отже, у 1929–1930-х роках відбувся провал мирних ініціатив, а нехтування статтями Версальського мирного договору призвело до краху встановленого режиму миру. Тепер уся Європа чудово розуміла, що відбувається стрімка підготовка до нової війни, яка могла розпочатися вже зовсім скоро.

Почалася гонка озброєння, яка викликала занепокоєння світової громадськості, але дипломати провідних європейських країн намагалися відвернути увагу від військових заходів своїх урядів за допомогою дискусій про роззброєння та пропаганду пацифізму. Обговорення у Лізі Націй питання про скорочення та обмеження озброєння відбувалося протягом кількох років, починаючи з 1925 року, але це не принесло бажаних результатів.

Основним змістом англійської зовнішньої політики в Європі на початку 1930-х років, під час світової економічної кризи, стала тенденція до умиротворення Німеччини. І лейбористський уряд Д. Макдональда, і консервативний уряд С. Болдуїна, що по черзі змінювали в цей час один одного, хотіли в такий спосіб зберегти мир або хоча б відтермінувати війну. При цьому англійській дипломатії в даному питанні не доводилося зустрічати такого сильного, як раніше, опору з боку Франції.

Великі надії щодо розбудови європейської безпеки покладалися на Всесвітню конференцію по роззброєнню, яка розпочала свою роботу 2 лютого 1932 року і продовжувалася до 1934 року. Конференція базувалася на статті 8 Статуту Ліги Націй, яка встановлювала, що Рада Ліги має право складати плани зменшення національного озброєння до рівня необхідного в цілях національної безпеки і схваленого загальним актом міжнародних зобов'язань. У 1930 році

чорновий варіант договору був розроблений, він залишав озброєння Німеччини на рівні, встановленому Локарнським мирним договором, але це було відкинуто Німеччиною, яка вимагала рівності в озброєннях. Тому 24 січня 1931 року Рада Ліги націй оголосила про скликання Конференції для перегляду і обмеження кількості озброєнь. Конференцією керував англійський дипломат А. Гендерсон, зібралися представники 50 держав. Англійці виступали за якісне обмеження і скорочення озброєнь за категоріями, а не за кількістю, з урахуванням наступальних і оборонних озброєнь, особливо наполягаючи на обмеженні бомбардувальної авіації. Це зробило неможливим досягнення згоди про створення контролюючої організації, на чому особливо наполягали французькі представники, стурбовані слабкістю і падінням престижу Ліги Націй. Німеччина, у свою чергу, продовжувала наполягати на військовому паритеті і її рівність було визнано Декларацією великих держав від 1 грудня 1932 року.

16 березня 1933 року англійський прем'єр-міністр Д. Макдональд представив попередній варіант угоди з 96 статей, що забезпечувала значне роззброєння і підтримку конвенції частини V Версальського договору, а 14 жовтня 1933 року А. Гітлер відкликав німецьких представників з конференції і це підтвердило неможливість об'єднати вимогу Німеччини про рівність в озброєннях з бажанням Франції забезпечити свою безпеку. У такій ситуації Велика Британія схильна була визнати вимоги Німеччини справедливими, до того ж залишити за собою право зберегти кілька ескадрилій бомбардувальників¹⁸. Все це дало поштовх для подальшого розвитку гонки озброєнь і загострення міжнародної ситуації. Слід наголосити, що англійська зовнішньополітична лінія на «умиротворення» Німеччини зустрічала все більше розуміння та підтримку Франції, яка не здатна була чинити опір Великій Британії. У середині 1930-х років англійські лідери не залишали ідею рівноваги сил, яку розраховували реалізувати з підписанням «пакту чотирьох держав». Ініціатором підписання документу виступав уряд Р. Макдональда. Проект пакту був підтриманий фашистським диктатором Італії Б. Муссоліні. Англійське і французьке керівництва на той момент вважали, що важливим кроком на шляху стабілізації європейської міжнародної ситуації може бути поліпшення відносин з фашистською Італією. Це, на їх думку, могло б завадити створенню німецько-італійського союзу.

Аналізуючи формування британської політики у відношенні до інших європейських країн, треба враховувати три найважливіших фактори, що визначали зовнішньополітичну лінію країни:

1. Захист Британської імперії. На той момент Велика Британія володіла Єгиптом, Індією, Малайзією, Австралією, Новою Зеландією і ще багатьма іншими колоніями. Єдиним способом взаємодії Великої Британії зі своїми колоніям був флот, який виконував функції як зв'язку, так і охорони територій. Цим пояснюється необхідність пошуку способів зниження сили німецького флоту.

2. Уразливість Британських островів для атак бомбардувальної авіації з континенту. До 1937 року у військовому плануванні панувала «доктрина стримування». Вважалося, що необхідно мати бомбардувальний флот, здатний нанести невідворотний і рівний по силі удар у відповідь по противнику. Німеччина почала розглядатися реальним і небезпечним супротивником з 1935 року, коли А. Гітлер заявив, що ВПС Німеччини по силі рівні ВПС Великої Британії¹⁹.

3. Стан фінансів Великої Британії. Англійський уряд не бажав витратити гроші на переозброєння, прагнучи спочатку подолати наслідки кризи 1929–1931 років. Н. Чемберлен розглядав оборонні позики для збільшення військового бюджету як «пряму дорогу до катастрофи». До того ж, проблема, з якою зіткнулося англійське керівництво в цей період, полягала не у перерозподілі коштів з цивільного у військовий сектор економіки. Більш серйозним завданням виявилось досягнення позитивного сальдо у зовнішній торгівлі. Велика Британія майже повністю залежала від ввезення сировини і продовольства, ці витрати покривалися за рахунок вивезення англійських товарів.

На питання, чому відбувся розпад системи європейської безпеки і чому Європі знову загрожувала військова небезпека, можна дати наступні відповіді. Перш за все, держави-переможниці самі порушили зобов'язання, які вони дали при підписанні міжнародних договорів. Вони відмовилися виконати урочисту обіцянку, яку дали Німеччині – як тільки вона роззброїться, наслідувати її приклад. По-друге, у всіх випадках агресії проти слабких держав, що були членами Ліги Націй, великі країни відмовилися прийти їм на допомогу та надати опір агресору. По-

третє, зобов'язання поважати права національних меншин, що входили у мирні договори та були їх складовою, ганебно ігнорувалися. І, нарешті, по-четверте, ігнорувалися положення, які передбачали можливість перегляду договорів²⁰.

Отже, ефективність заходів, які проводила Велика Британія у напрямку побудови європейської системи безпеки, не може бути оцінена однозначно. З одного боку, політика британського уряду була досить результативною та сприяла підтримці миру в Європі. З іншого боку, усі дії офіційного Лондона були побудовані, виходячи з власних інтересів, що призводило до загострення протиріч між європейськими країнами. Подібна політика держав щодо європейської системи безпеки призвела до наростання військової загрози, яка згодом переросла у Другу світову війну.

¹ Gooch G. British foreign policy 1919–1939. – London, 1940. – 287 p.; Northedge F. The Troubled Giant: Britain among the Great Powers, 1916–1939. – London, 1966. – 657 p.; Medlicott W. British Foreign Policy since Versailles, 1919–1963. – London, 1968. – 316 p.; Gaines P. Dilemmas of Appeasement: British Deterrence and Defense, 1934–1937. – Ithaca, 1993. – 363 p.; Aster S. Appeasement: Before and After Revisionism // Diplomacy & Statecraft. – 2008. – № 19. – P. 443–480; Джордан В. М. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918–1939 гг.: анализ англо-французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора. – М., 1945. – 330 с.; Демидов С. В. Европейская политика и дипломатия Великобритании в 1933–1939 гг. – СПб., 2001. – 224 с.; Павленко В., Крутько С. Британська історіографія політики умиротворення // Вісник Київського національного університету. Серія Історія. – 2012. – № 112. – С. 40–43.

² Mowat C. The New Cambridge Modern History: Volume 12, The Shifting Balance of World Forces, 1898–1945. – London, 1968. – P. 311.

³ Ibid. – P. 314.

⁴ Jacobson J. Locarno Diplomacy. Germany and the West 1925–1929. – Princeton, 1972. – P. 83.

⁵ The Locarno Treaties of 1925. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/themes/treaties-pactsaxes.htm#The%20Locarno%20Treaties%20of%201925>

⁶ The Locarno Treaties of 1925. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/themes/treaties-pactsaxes.htm#The%20Locarno%20Treaties%20of%201925>

⁷ Newman W. J. The Balance of Power in the Interwar Years, 1919–1939. – N.Y., 1968. – P. 168.

⁸ Киссинджер Г. Дипломатия / пер. с англ. В. Львов. – М., 1997. – С. 245.

⁹ Турок В. Локарно. – М., 1949. – С. 230–231.

¹⁰ Glasgow G. From Dawes to Locarno. Being a critical record of an important achievement in European diplomacy. – London, 1926. – P. 162.

¹¹ Medlicott W. British Foreign Policy since Versailles. – London, 1940. – P. 285.

¹² Джордан В. Великобритания, Франция и германская проблема в 1918–1939 гг. – М., 1945. – С. 284.

¹³ Chamberlain A. Peace in Our Time. Addresses on Europe and the Empire. – London, 1928. – P. 156.

¹⁴ Ibid. – P. 178.

¹⁵ The Kellogg-Briand Pact. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/themes/treaties-pacts-axes.htm#The%20KelloggBriand%20Pact>

¹⁶ Mowat C. L. The New Cambridge Modern History: Volume 12, The Shifting Balance of World Forces, 1898–1945. – London, 1968. – P. 253.

¹⁷ Mowat Ch. L. Britain between the wars, 1918–1940. – Chicago, 1955. – P. 259.

¹⁸ Churchill W. The Second World War. Volume 1: The Gathering Storm. – NY., 1986. – P.87.

¹⁹ Neilson K. Britain, Soviet Russia and the Collapse of the Versailles Order, 1919–1939. – London, 2006. – P. 122.

²⁰ Ллойд Д. Д. Правда о мирных договорах: в 2 т. Пер. с англ. Т. 2 / под ред. Ф. Д. Волкова. – М., 1957. – С. 502–503.

В статье проанализированы основные подходы Великой Британии в вопросах европейской политики безопасности в 1920–30-е годы. Рассмотрены Локарнские соглашения 1925 года, пакт Бриана-Келлога. Определена роль этих договоров в создании новой европейской системы безопасности. Проанализированы особенности политики «умиротворения» в Европе на протяжении 1920–30-х годов.

Ключевые слова: система безопасности, «баланс сил», Локарнские соглашения, пакт Бриана-Келлога, политика «умиротворения».

The article studies the main approaches of Great Britain in the question of European security policy in 1920–30-ies. The analysis is also focused on the Locarno agreement of 1925 and the Pact of Briang-Kellogg. The role of these treaties in the creation of a new European security system is defined. The article analyses the specificities of the policy of «appeasement» in Europe during the 1920's and 30's.

Keywords: security system, «balance of power», the Locarno agreement, the Pact Briang-Kellogg, «appeasement».

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ ЯК ВИПРОБУВАННЯ МЕЖ ТРАДИЦІЙНОЇ ЖІНОЧОСТІ: ЖІНОЧИЙ ДОСВІД У НАЦІОНАЛЬНОМУ ПІДПІЛЛІ 1940–1950-х РОКІВ

Участь і внески українських жінок у національно-визвольний рух на західно-українських землях у 1940–1950-х рр. вивчені недостатньо. На основі аналізу численних особистих (письмових та усних) спогадів колишніх підпільниць ця стаття розкриває різноманітні функції та ролі жінок у діяльності підпільних організацій. Особлива увага приділена гендерним аспектам підпілля. Жіночий досвід участі в ОУН та УПА суттєво підважив традиційні уявлення про жіночність, осердям якої вважалося материнство та сімейні обов'язки. Хоча жіночий вклад у боротьбу зазвичай розглядають як малозначущий і допоміжний, різноманітний досвід, набутий жінками в умовах збройного протистояння, суттєво трансформував їхню дієздатність у національно-державному проекті.

Ключові слова: національно-визвольні змагання, гендерні аспекти підпілля, жіночий досвід, жіноча історія, жіноча дієздатність, фемінізм.

Участь українських жінок у націєтворчих процесах ХХ ст. залишається одним з мало-дослідженим питань новітньої української історії. Такі знання набувають особливої актуальності в контексті нинішніх політичних подій в Україні, адже своєю масовою активною участю у Революції Гідності та у захисті незалежності і територіальної цілісності України в межах АТО жінки вкотре засвідчують свою готовність і здатність бути повноцінними учасницями процесу творення модерної української політичної нації та демократичної держави. Саме тому вивчення гендерних аспектів національно-визвольних змагань у середині ХХ ст. вимагає пильної уваги дослідників.

Дослідники, що вивчають взаємини жінки і нації, доводять, що у процесах націєтворення у різних культурно-історичних контекстах жінкам зазвичай відводиться подвійна роль: з одного боку, їх вважають насамперед відповідальними за (природне та культурне) відтворення нації, з іншого – жінка постає як метафора самої Нації, її символічна репрезентація. У національних проектах жінок вкрай рідко сприймають як активних учасниць націєтворчого процесу, натомість наголошуючи їхній материнській функції та ролі хранительок традицій¹.

Таке бачення ролі жінки простежується в ідеології українського націоналізму, що засвідчують деякі пропагандистські матеріали часів національно-визвольних змагань середини ХХ ст.². Так, у тексті «До питання призначення української жінки» М. Рак закликає жінок до активної участі у національних змаганнях, проте звертає увагу на демографічні втрати українців за радянської влади та в контексті Другої світової війни і наголошує: «*Та це ще не значить, що воєнізація є основним призначенням жіноцтва. Воно надалі не сміє забувати про свій обов'язок стати мамою і основою здорової української родини. Це тим більше, що ми мусимо мати здорове, сильне тілом та духом поповнення, зміну, що гідно пішла би слідами своїх великих пращів (...)* Ми дійшли до основних питань призначення українського жіноцтва, це: а) дати якнайбільше й якнайздоровіше молоде покоління та б) підготуватися до зриву й державного будівництва»³.

Повноцінні дослідження з новітньої української історії неможливі без урахування гендерних аспектів минулого. Спираючись на українські наукові традиції історичних досліджень та оперуючи теоретико-методологічним доробком гендерних студій і сучасної світової історичної науки⁴, варто дослідити й особливий досвід українського жіноцтва у національно-визвольних змаганнях 1940–1950-х років на теренах Західної України. У цій статті буде проаналізовано,

якою мірою ідеологічні настанови українського націоналізму щодо ролі жінок у національному проекті реалізувалися на практиці під час боротьби за незалежність України в середині ХХ ст. Простеживши, у яких сферах та в який спосіб жінки були заангажовані у підпільну діяльність, можна буде зрозуміти, як такий досвід співвідносився з традиційними уявленнями про жіночність. Важливо з'ясувати, як через практику особистої участі у національному русі жінки підтримували та використовували панівні гендерні стереотипи, розширювали межі нормативної жіночності чи навіть підважували чи руйнували тогочасні уявлення про фемінність.

Перші спроби відрефлексувати досвід жіноцтва у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських теренах з'явилися вже незабаром після придушення руху опору радянською владою⁵. Однак з того часу здобутки істориків у цій царині доволі скромні⁶: тривалий час публікації про діяльність ОУН та УПА фактично оминали мовчанням участь та внески жіноцтва, і лише в останні роки з'явилася низка видань (біографічні довідники, збірки біографічних нарисів, біографічні повісті, мемуари, спогади), що частково розкривають ролі та функції жінок у цих організаціях. Серед дослідників, які вивчають жіночий досвід національного підпілля – Леся Онишко, Олена Петренко, Марта Гавришко, Тетяна Антонова, Марія Мандрик.

Надзвичайно цінним джерелом для вивчення жіночої участі у підпіллі є особисті спогади колишніх членок ОУН та УПА⁷: вони містять унікальні відомості про щоденне життя повстанців, описи їх підпільної діяльності та побуту, характеристики взаємин поміж партизанами, мотивацію дій та вчинків, тощо. Важливо, що такі спогади часто зосереджуються на особливостях саме жіночого досвіду підпільної боротьби: інформують про специфіку жіночих функцій та обов'язків в структурі та діяльності ОУН та УПА, повідомляють про відповідні ризики та зусилля, містять роздуми підпільниць про вплив того досвіду на їхній світогляд, поведінку, і на ціле подальше життя. Фактично, існуючі джерела дозволять частково реконструювати формат та масштаби участі жінок у національно-визвольній боротьбі на Західно-Українських теренах у 1940–1950-х роках та проаналізувати її гендерні особливості.

Формат участі жінок у підпіллі

Від самих початків свого існування ОУН залучала до своїх лав дівчат та жінок, створюючи можливості для їх теоретичної підготовки та практичного вишколу. Першим кроком на шляху до членства в ОУН був вступ до «Юнацтва» – підпільної молодіжної організації при ОУН, яка об'єднувала молодь віком 15–18 років. На підставі статуту ОУН у 1929–1941 рр. «Юнацтво» стало кузницею підготовки свідомого поповнення лав ОУН⁸. Від «юнаків» та «юначок» вимагалось дотримання трьох кодексів чеснот українського націоналіста: «Декалогу» (заповідей українського націоналіста), 12 прикмет характеру та 44 правил життя⁹. Структурно організація складалася з гуртків по 4–5 осіб, де кожен мав власні вузькі чітко визначені функції: ідеологічний вишкіл, правила конспірації і розвідки, пропаганда, фінансово-господарські питання, медицина і т. п. Настя Петреній пояснює будову проводу «Юнацтва»: станична юнацтва, підрайонна юнацтва, яка включала 3–4 села, районна юначка вже мала 10–18 сіл, далі повітова або надрайонна¹⁰.

Юнок рекрутували насамперед серед учениць гімназій та старшокласниць: ретельно підбирали розумних, національно свідомих дівчат із сильним характером, організаторським хистом¹¹. Під час таємних зібрань дівчата не лише вивчали історію та географію України, знайомилися з ідеологічними засадами націоналізму, принципами діяльності ОУН та дискутували на політичні теми¹², але й на практиці вчилися застосовувати основні прийоми конспірації та надання медичної допомоги, розповсюджували листівки, збирали інформацію тощо. В такий спосіб відбувалася цілеспрямована, методична та ґрунтовна (теоретична і практична) підготовка дівчат до повноцінної і різнобічної участі в підпіллі.

Чи не у кожній своїй розповіді жінки з різних теренів, пояснюючи витоки своїх політичних переконань та готовність до боротьби за незалежну українську державу, згадують про дитинство: національну свідомість у них змалку виховували як у сім'ї, так і в молодіжних організаціях національно-патріотичного спрямування («Сокира», «Пласт», «Луг» та ін.). Сільські читальні, осередки «Просвіти», недільні школи сприяли вивченню і поширенню української писемності

та заохочували селян до знайомства з національною літературою, що давала знання про українську історію та формувала любов до рідної культури¹³.

Як свідчать біографічні дані сотень жінок-учасниць визвольних змагань та архівні документи, членками ОУН вона ставали ще до повноліття – деякі навіть у 15–17 років¹⁴, і вже у 19–20 років на них нерідко покладали відповідальність за виконання керівних функцій різного рівня (повітові, районні, станичні тощо) у тій чи іншій ділянці роботи ОУН та УПА. Фактично, напередодні Другої світової війни дівчата становили чи не найбільш освічену та найкраще підготовану частину жіночої частини ОУН¹⁵.

Участь жіноцтва у національному підпіллі досягла свого апогею та набула виняткового значення після вигнання нацистських загарбників з теренів Західної України влітку 1944 р. Тоді керівництво ОУН та УПА прийняло низку рішень про розширене залучення жінок¹⁶. Дж. Бурдс звернув увагу на важливий факт: якщо до лютого 1945 р. у спеціальних звітах спецорганів серед страчених, вбитих чи арештованих західно-українських повстанців не згадано жодної жінки, то у пізніших звітах про втрати підпільників частка жінок постійно зростає¹⁷. Дослідник вважає процес «фемінізації українського підпілля» вимушеним заходом, необхідністю в ситуації, коли чоловіки більше не мали змоги безпечно перебувати на легальному становищі та повноцінно виконувати покладені на них досі функції¹⁸.

Важливим фактором, що визначав формат участі та функції жінок у повстанській боротьбі була гендерна сегрегація, яка передбачала існування окремої «жіночої сітки» – відносно самостійної підструктури ОУН, що об'єднувала виключно жінок та дівчат та мала чітко окреслені функції інформаційно-розвідувального, просвітницько-пропагандистського, санітарно-медичного, постачально-побутового характеру. Невійськовий характер цієї структури засвідчує той факт, що жодна із жінок, залучених у її діяльність на низовому рівні не мала у своєму розпорядженні зброї та не залучалась до бойових дій чи диверсійно-підривних акцій. Ієрархічно-централізована структура «жіночої сітки» вибудовувалась за територіальним та виробничим принципом та значною мірою повторювала структуру ОУН, забезпечуючи при цьому максимальну конфіденційність членства та конспірацію. У спілкуванні членки послуговувались псевдо і часто не знали справжніх імен своїх товаришок; здебільшого знайомі були лише з учасницями своєї низової ланки та її провідницею, тоді як особи інших учасниць та керівниць підрозділів «мережі» залишалися для загалу невідомими. Такі застереження мінімізували загрози для організації загалом та звужували коло тих, хто міг бути потенційно зрадженим у разі арешту однієї чи кількох членок.

Щодо формату залучення жінок до співпраці з повстанським рухом, то теоретично таку участь можна було б розділити на кілька рівнів (хоча на практиці часто межі між ними були доволі гнучкі):

1. повноцінна всебічна участь через партійне членство в ОУН, що передбачало виконання відповідних досвідів функцій та повноважень в організації (створення первинних осередків «жіночої сітки», координація роботи підрозділів «жіночої сітки» у підрайоновому, районному, станиці масштабі, забезпечення виконання завдань провідників ОУН та УПА); членкиню ОУН могли залучити до будь-якої роботи на користь організації, за наказом зверхників могла бути переведена на нелегальний (підпільний) стан, перекинута на іншу територію чи за кордон, тощо;

2. часткова активна участь в окремих заходах ОУН-УПА без формального членства – зв'язкові, провідниці, розвідниці, постачальниці припасів; до такої діяльності часто залучали навіть дітей та підлітків віком 10–15 років; діяли за місцем основного проживання та в околицях, при загрозі викриття та арешту найчастіше переховувались на власний розсуд;

3. періодична принагідна підтримка повстанців та логістика – виконання функцій «тилу» для бойових одиниць УПА, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності повстанських угруповань, а саме: постачання їжі, одягу, медикаментів та інших предметів першої необхідності, прання і ремонт одягу, надання власного житла для відпочинку, гігієни та лікування вояків, переховування пропагандистської літератури, зброї, стратегічних запасів, створення міні-кришок на території власних обійсть, тощо.

Спогади про жінок-учасниць повстанської боротьби засвідчують, що на практиці найчастіше їм доводилося поєднувати виконання цілої низки різних за своєю природою функцій та завдань: дівчата виконували обов'язки зв'язкових, медсестер, розвідниць, кур'єрок, розповсюджували

пропагандистські матеріали, а крім того дбали про повсякденні потреби повстанців (їжу, одяг, тощо)¹⁹. Втім, нерідко автори біографічних нарисів та й самі колишні підпільники у своїх письмових спогадах обмежуються простим переліком цих функцій, не розкиваючи їх практичний зміст, умови та обставини виконання, або й взагалі зводять усе до тези «виконувала різні важливі/відповідальні завдання чи доручення»²⁰. За таких обставин реконструювати роль жінок та оцінити значущість їхньої участі у контексті національно-визвольного руху вкрай складно. Тут належить відзначити, що матеріали жіночих спогадів, які були записані дослідниками у форматі усної історії (навіть за умови їх літературно-редакційної обробки), є значно більш інформативними щодо внеску жінок в ОУН та УПА, кола обов'язків та способів їх виконання, обставин та контекстів їхньої участі, є цінним джерелом для вивчення гендерної специфіки суто жіночої складової повстанського руху.

Медична допомога та функції «тилу»: розширення меж нормативної жіночності

Оскільки жінок у підпіллі сприймали насамперед крізь призму їхніх традиційно-жіночих родинних функцій (опіки і турботи), одним з найважливіших обов'язків, які було покладено майже виключно на дівчат та молодих жінок, було надання першої медичної допомоги, догляд та поточне лікування поранених та хворих повстанців. Медично-санітарна служба УПА мала доволі струнку організацію та розгалужену мережу. Первісно для цієї потреби було використано структуру Українського Червоного Хреста (що його було відновлено у Львові у 1941 р.), який після його офіційної ліквідації в 1942 р. продовжував існувати підпільно як медично-харитативна референтура при УПА²¹. Його діяльність значною мірою базувалася на використанні людських ресурсів «жіночої сітки» ОУН²².

За умови браку фахових лікарів, для створення і забезпечення сталої роботи УЧХ було масово залучено членок жіночої мережі ОУН. У спогадах багатьох жінок знаходимо інформацію про те, що свого часу їх було скеровано на спеціальні медичні курси²³. Там дівчата протягом кількох тижнів під керівництвом фахових лікарів здобували базові знання з медицини (надання невідкладної медичної допомоги при пораненнях, знезараження і перев'язування ран, зупинка кровотечі тощо), фітотерапії (лікування травмами та іншими народними засобами), а також навчалися запобігати епідеміям (здійснювати санітарний нагляд у військових підрозділах, робити щеплення бійцям та населенню) та лікувати найпоширеніші хвороби, що дошкуляли підпільникам у лісах та селянам у часи військової скрути (кишкові інфекції, простудні захворювання, тощо).

Нерідко дівчата, які пройшли такий медичний вишкіл, змушені були переходити на нелегальне становище, щоб у таємних лічницях різного рівня цілковито присвятити себе медичному догляду повстанців. Спогади жінок засвідчують, що умови життя та лікування у таких «шпиталиках», які розташовувались у віддалених місцях або й у підземних криївках, були надзвичайно складними: бракувало не лише медичних засобів, але й найнеобхіднішого – чистого одягу, їжі, води, часом навіть повітря. В умовах постійних облав та каральних операцій, коли постачання переривалося, пацієнти та персонал нерідко потерпали від голоду, спраги, тисняви, не кажучи вже про брак медикаментів. Попри усі ці очевидні ризики та труднощі, колишні підпільники з величезною гордістю згадують про той свій досвід. «Мене попросили доглянути хворого на тиф [офіцера] СБ «Карпатського» (...) Яка я була горда, що мені довірили доглядати легендарного провідника! Як я зраділа, що знаходжусь серед повстанців! (...) Через деякий час виникла потреба знайти молоду дівчину, яка б виконувала службу секретної зв'язкової в селах і таборах (...) Я все виконую із задоволенням і безмежно горда тим», – пригадувала Ганна Плечій²⁴.

В умовах підпілля і суворої конспірації придбання та постачання ліків та медичних засобів було вкрай складною справою. Фармацевтичний відділ УЧХ дбав про те, аби через лояльних до ОУН-УПА лікарів та аптекарів та на чорному ринку отримувати для повстанців найнеобхідніші медпрепарати, однак їх доставка до місця, нагромадження запасів та створення фармацевтичних схованок найчастіше покладалася на самих дівчат. Настя Петреній пригадує, як взимку 1945 р. за дорученням провідниці УЧХ поїхала у містечко по ліки та потрапила під облаву, через що тривалий час втікала селами від переслідувачів, переховуючись у випадкових

людей, і врешті була таки арештована²⁵. Крім того, дівчата повинні були самі виготовляти матеріали для перев'язок з домашнього полотна, а також заготовляти лікарські трави²⁶.

Далеко не завжди існувала можливість доправити пораненого на стаціонарне лікування до «шпиталика» (чи то через його критичний стан, чи то через загрозу арешту). У такому випадку хворого доводилося утримувати та лікувати у приватній садибі (безпосередньо в оселі, на стриху, у господарській споруді чи у спеціально обладнаній міні-криївці). Догляд поранених ускладнювався тим, що медсестра-підпільниця мала потайки навідувати по кілька таких пацієнтів щодня, наражаючи на ризик власне життя. Спогади Катерина Обух дозволяють скласти доволі виразне уявлення про це:

«Коли почалися всі ті бої, багато ранених було, то то вже було роботи – на цілий день. Якби то тільки в нашому селі, а то треба було і на другі села ходити. Насамперед був поранений ... один партизан. Він цілий рік лежав ранений... дуже погано гоїлося. Я до него находилася – по два рази вдень... На другім Наконечнім було дві криївки для ранених. Ті криївки робили в хаті, ставили другу стіну, між тими стінами ставили ліжко, залазилося зверху»²⁷.

У разі, коли поранений потребував більш фахової лікарської допомоги, та ж медсестра сама ходила по лікаря:

«Я два рази ходила до Бунова за доктором. Я все ходила, бо то так: хлопці підуть – попадуть на засідку, і вже всьо. Мене випроваджали, казали: «Іди, ти приведеш». Я все його вдень переводила. Лікарі прийдуть, запишуть, що тим раненим робити, і далі собі йдуть (...) Я все йшла вперед з мотикою або граблями. А ми вже домовилися, що я чи два рази кашельну, чи три, якби в випадку чогось, щоби вони знали, щоби втікали в ліс. Вони все мали коло себе зброю»²⁸.

Коли поранених вояків, що переховувались у селі, необхідно було доправити у більш безпечне місце, робили це найчастіше також дівчата (для маскування використовували будь-що – збіжжя чи навіть гній)²⁹. Вочевидь, такі завдання були пов'язані з ризиком арешту, то ж вимагали чималої відваги, обережності і самоконтролю.

Більшість сільських дівчат та жінок в той чи інший спосіб були залучені до забезпечення їжею збройних формувань, що крилися у лісах. Йшлося не лише про періодичний збір продуктів для потреб УПА серед селян, але й про щоденне фактичне приготування гарячих страв та їх доставку до місць таборування підрозділів. Олена Лабай дуже докладно пригадує всі аспекти забезпечення повстанців харчами:

«Станична дала нашим дівчатам завдання збирати по людях молоко. Тоді в селі було багато молока, і його ніхто не шкодував (...) В селі була молочарня. То молоко ми пропускали через центрифугу, зі сметани робили масло, яке потім топили і заливали у фляжки, а з молока робили сир і закладали в маленькі бочки. В млині нам давали муки, бо знали, що то для партизанів, ми пекли тістечка, а також місили макарони, потім порозстеляли на шкільному подвір'ї білі простирадла і на них сушили на сонці той макарон (...) А в школі був п'єц, і в тому п'єцу ми пекли. Всі ті продукти складали в ящики і забирали. Говорили, що частину їх складували в наших лісах по криївках, а частину відсилали в Карпати, бо там на вишколах було багато людей»³⁰.

Попри позірну тривіальність цієї справи, її практична реалізація вимагала не стільки кулінарного вміння, скільки знань та навиків конспірації. Зважаючи на значні об'єми страв (розрахованих часом на кількадесят вояків), слід було так продумати час та місце їх приготування, щоб це не привернуло уваги ворога та не викликало підозри³¹. Катерина Гула підкреслювала:

«В ті часи варили їсти партизанам (...) то все робилося скрито, один день варили в нас, в інші дні – в інших хатах, і тоді потаємно носили партизанам в ліс чи в криївку»³².

Те саме стосувалося зберігання продовольчих запасів та доставки їжі до лісу. Розповіді жінок засвідчують, що дівчата виявляли неабияку винахідливість у масуванні своєї діяльності, щоразу наражаючи себе на ризик.

Одяг партизанів, що більшість часу проводили у лісі, швидко нищився та бруднівся. Саме на жіночу мережу було покладено головну відповідальність за забезпечення вояків УПА одягом. Ремонт та прання одягу були цілковитою відповідальністю місцевих жінок та дівчат. Спогади

Катерини Вітко-Стах дозволяють скласти уявлення про те, наскільки фізично важкою та ризикованою ставала ця, здавалося б, повсякденна жіноча праця:

«Така проста справа, як прання білизни, в той час була дуже небезпечною і вимагала чимало відваги. Отримавши кілька мішків білизни, треба було розподілити їх між жінками. Треба було не тільки випрати, але й виварити, а не було ні порошків, ні мила, ні навіть відповідних умов для цього. А як непомітно висушити таку кількість прання? Жінки прали на дерев'яних дошках. Це була тяжка і небезпечна праця. В кожну хвилину могло надїхати військо і куди тоді з такою кількістю білизни? Наші жінки ніколи не відмовлялися, бо хто ж це зробить, як не вони?»³³.

Важливо не забувати, що у селі життя кожного є повсякчас на видноті, то ж загроза викриття та покарання за допомогу повстанцям тяжіла над жінками та їхніми родинами щомиті. Це означало, що кожній з них повсякчас слід було виказувати надзвичайну обережність і пильність, тримати свою працю у цілковитій таємниці. Фактично, жінки мали підпорядкувати своє повсякденне життя цілій низці обмежень і застережень. Відчуття постійної загрози мало б формувало постійне емоційно-психологічне напруження, неспокій та стрес, і ця сторона жіночого досвіду співпраці з підпіллям ще очікує свого вивчення.

Виконуючи традиційно-жіночі ролі опіки та догляду, жінки суттєво змінили їхній смисл: догляд хворих, приготування їжі, прання білизни в контексті підпілля більше не були суто побутовими справами. Працюючи для повстанців, жінки вийшли за межі приватної сфери і їхні традиційні заняття набули нового – військово-політичного – значення, адже їхня ефективність впливала на фактичну боєздатність УПА. Як слушно зауважила Лінда Кербер: «Це правда, що приготування їжі, прання та догляд вважалися «жіночими» навичками і у воєнних обставинах жінки робили те саме, що зазвичай робили в домашніх умовах. Однак нам не слід нехтувати цими послугами. Жінки виконували завдання найвищої необхідності, від яких залежало подальше функціонування війська»³⁴.

Така праця давала жінкам відчуття причетності до справи національного визволення, підносила їхню самооцінку та впевненість у собі. Окрім ефективного виконання звичних для себе справ (хоч і в значно більших обсягах), жінки мали також набути нових навичок та знань (у ділянці конспірації і маскуванню, медицини, гігієни, командної роботи). У них також з'являлася нагода відкрити у собі, проявити і застосувати такі риси особистості, на які навряд чи був запит у буденному житті звичайної селянки (відвага, обережність, самоконтроль, емоційна стриманість, лідерство тощо).

Зв'язок та пропаганда: вихід за межі традиційної жіночності

Основним завданням дівчат різного віку було забезпечення зв'язку між осередками, підрозділами та керівниками ОУН і УПА, що перебували у підпіллі чи за кордоном. Зв'язковим належало виконувати функції кур'єрів, таємно доправляючи повідомлення (відомі під назвою «штафети» та «грипси») від одного населеного пункту до іншого. При цьому зміст повідомлень (які до того ж часто були зашифрованими) зв'язковим був невідомий. У разі затримання чи при явній загрозі арешту таке повідомлення належало фізично знищити (часом навіть з'їсти). Спогади Олени Лабай дають доволі повне уявлення про те, як саме усе відбувалося:

«В кожному з тих сіл була зв'язкова хата. Зв'язкові мали різні завдання. Найчастіше ми носили штафети. Штафета – то був невеличкий аркушик паперу (...), який складався у маленький квадратик. Той папір був дуже тоненький, папіросний. Нам вже подавали готові, заповнені і складені штафети. Ми не мали права їх розкривати і читати, і я ніколи так і не бачила, як на тій штафеті писалося. Ті штафети деколи запечатували, клали на той складений на квадратик папірець троха воску, а по тім воску прикладали як печатку з годинника коліщатко, яке робило знак. Ту штафету найкраще було носити в руках, то був найкращий випадок, коли попадешся в руки москалям (...) тоді можна було непомітно покласти до рота і ликнути. В разі, якби була велика облава, то штафету можна було передати на другий або ж на третій день. Але були штафети, на яких писали «алярм», то означало терміново, відразу в той самий день нести її в призначене місце (...) Я тих штафет

переносила дуже багато, не раз на день могла нести навіть три штафети. Вдома через то навіть мама нарікала, що їй нема кому помагати. Дуже часто ми мали чекати на відповідь. Було таке, що штафета мала іти ще далі, в інше село, і треба було чекати, поки аж звідтам приїде відповідь»³⁵.

У своїх спогадах колишні зв'язкові відзначають, що виконання таких доручень вимагало від них чималої фізичної витривалості та міцної психіки, оскільки «штафети» доводилося доправляти незалежно від пори року чи часу доби, часто на значні відстані, бездоріжжям чи навіть лісом, повсякчас наражаючись на смертельну небезпеку. Колишні зв'язкові Парасковія Вінтоняк та Лариса Запорожан згадують:

«Ми розносимо повідомлення, навіть у різні області. Уночі, пішки, через ліси»³⁶; «Почали шукати надійну людину, яка могла б доставити вчасно «грипси», тобто важливі записки. Терміново. (...) Я дуже важко добиралася, йшла болотами, скрізь перестрілки. Добиралася»³⁷.

Про ризикованість та складність завдань, які доводилось виконувати дівчатам, свідчить хоча б випадок, що трапився з Марією Трач. Виконуючи доручення керівників місцевого проводу ОУН, вона на Благовіщення 1941 р. вплавав перебралася через ріку Сян зі сторони німецької зони окупації на більшовицьку та доручила пакет документів керівникам тамтешнього підпілля, а відтак повернулася назад, вдруге вплавав подолавши крижану ріку³⁸.

Жінки та дівчата активно використовували гендерний ресурс в інтересах конспірації. Безліч жіночих розповідей засвідчують, до якої кмітливості, хитрощів та артистизму вдавалися дівчата-зв'язкові, щоб виплутатися із загрозливих ситуацій, у яких вони нерідко опинялися. Вигадуючи правдоподібні «легенди» про себе та мету своєї подорожі, вдаючи дурненьких селянок чи фліртувати з ворожими вояками, їм вдавалося пробиратися крізь найщільніші збройні заслони. Ольга Скірка-Іванська розповіла такий випадок:

«Це було влітку. Іду з поштою з Корманичів на Перемишль. Мене затримують два солдати-калмики. «Девушка, ти не боїшся бандеровцев?» – «Боюся». – «Подвезьом тебе», – кажуть і пропонують сісти на фіру. Я сіла, їдемо. Вони веселі. Довкола повно більшовиків. Питають, кого ти везуть. «Она с нами работала в поле», – брешуть. І так провезли мене. Злізла з воза, подякувала, а навколо чаїлося ще стільки небезпеки...»³⁹.

Дівчата і жінки часто виявляли чималу винахідливість у тому, як непомітно пробратися до бійців, які потребували допомоги, як доправити повстанців (часто – поранених) у безпечне місце, замаскувати їх у власній оселі чи за її межами, як відвернути увагу карателів та змусити їх піти геть. Ольга Шимків-Пущала розповідала, як їй вдалося втекти під час облоги:

«Я додому не пішла. Сусідка переодягнула мене на стару бабу, намазали лице попелом, голову зав'язала в хустину. Вдаючи кульгаву стару жінку, я пішла з відром по воду. Вдалося перейти через подвір'я до бічної вулиці. Там зустріла Ксеню. Вона (...) запропонувала мені йти до її дому (...) а коли до хати вдерлися енкаведисти, то побачили дітей зі старшою жінкою (це була я). Так я уникнула арешту...»⁴⁰.

Настя Петреній також вдавалася до подібного маскуванню:

«Я зброї не мала, але себе маскувала. Брала стару хустку, ще була стара капа з квітками, дуже стара, дуже рвана, облізла. І я носила її, маскувалася, ніби старша жінка. Питали, де йдеш – до міста. Щось в кошик покладу і так ходжу. За мною довго шукали, рідні не знали, де я. А я ходила, і не знала, де заночую, в кого опинюся»⁴¹.

Характерно, що маскуванню під стару німкеню жінку застосовували й молоді німкені під час радянської окупації частини Німеччини наприкінці Другої світової війни, цілком логічно розраховуючи, що бабуся навряд чи викличе підозру чи сексуальний інтерес ворожих вояків⁴².

Завдяки тому, що до певного часу владні силові структури (польські, німецькі, радянські) ставилися до дівчат з меншою підозрою, ті могли порівняно легко проникнути у будь-яку місцевість, розвідати дорогу, не привертаючи уваги. Патріархальні гендерні стереотипи (зокрема, впевненість, що жінки тримаються осторонь війни) полегшували жінкам пересування по території, але вони не гарантували їм жодного імунітету у разі арешту. І хоча дівчата були цілком свідомі небезпеки з боку каральних органів, вони продовжували виконувати функції кур'єрів для підпілля, доставляючи за призначенням фальшиві документи (довідки, посвідчення, паспорти тощо) для підпільників, а також медикаменти, канцелярське приладдя, радіоприймачі, батареї, одяг, зброю тощо⁴³. Настя Петреній розповіла про випадок, який стався у 1943 р.:

«Мені дали гроші на поїзд від Ямниці до Станіслава, від Станіслава аж за Коломию до села Матіївця і дали завдання їхати. Дали мені велику сумку, а що в тій сумці було, я не знаю. Мні сказали, де зійти, розказали, яка там буде дорога через луг, яка там буде хата голубенько побілена. У хаті мене чекав хлопець, якому я мала сказати пароль. Коли отримала відповідь, то зрозуміла, що то наш зв'язковий. Звідти він передав мені теж повну сумку, очевидно, літературу. Я йшла вже до поїзда. Зайшла до залу, щоб купити квиток у касі, дивлюся, а там повно гестапо з собаками. Когось вони шукали. А я з сумкою! Але ж треба якось вийти, тримати себе! В мене і тепер мороз по шкірі, як згадаю. А тоді якось зібралася і повз ті собаки, гестапівці, підходжу до каси і беру квиток. Я мала тоді всього 16 років, але не думала нічого, окрім того, що маю виконати наказ»⁴⁴.

Паралельно із забезпеченням зв'язку поміж підрозділами повстанців, дівчата також виконували функції розвідниць, повідомляючи своїх провідників про пересування каральних загонів, арешти товаришів, доповідали про зради чи провокації, застерігали про загрози викриття чи наближення ворожих військ⁴⁵.

Місцевих дівчат часто використовували у якості провідниць, що допомагали окремим повстанцям, групам та загонам УПА таємно і відносно безпечно пройти невідомими їм територіями під час бойових походів та рейдів. Зазвичай, дівчина-провідниця йшла на кількадесят метрів попереду групи повстанців, розвідуючи дорогу та сигналізуючи їм, коли шлях був вільний. Наскільки ризикованою була така робота, свідчить випадок, що якось стався з Параскою Процак:

«При необхідності переводила сотні незагрозеними теренами. Було надзвичайно важко, звідусіль чигала небезпека. Під час одного такого переходу я мало не загинула. Після сильного дощу вода переповнила річку, надворі ніч – нічого не видно. Як завжди, я йшла попереду, за мною 4 хлопці, за ними сотня вояків. Ступила вперед – вона накрила з головою, ледь не втопилася»⁴⁶.

Усі дівчата, які долучалася до діяльності ОУН та УПА, проходили освітньо-ідеологічний вишкіл під керівництвом своєї провідниці: вони вивчали історію та географію України, знайомилися з ідеологічною платформою та політичною програмою ОУН. Відтак кожна з них сама була зобов'язана постійно вести просвітницьку та пропагандистську роботу серед населення, поєднуючи її з іншими завданнями. Саме так чинила Марійка Батринчук на псевдо «Казка», яка була надрайоною провідницею з пропаганди. Вона часто бесідувала з учнями шкіл, вчителями, пастухами на пасовищах, селянами на полях, у вечірні години – по хатах⁴⁷. Дівчат часто залучали до поширення пропагандистської та націоналістичної літератури, антирадянських листівок, відозв, про що раз-по-раз згадують колишні підпільниці у своїх спогадах⁴⁸. Анна Карванська-Байляк пригадувала про власний досвід роботи з місцевим населенням, серед якого мала рекрутувати нових членів підпілля:

«Потрібних Організації людей вирішила я шукати не в хатах, а в полі. Тому й оцих кілька-надцять кілометрів, які стелилися переді мною, намагалася я подолати якнайшвидше, ще до заходу сонця, поки господарі не зійшли з поля (...). І так день у день битими дорогами, польовими стежинами, борознами і міжзагонними межами, в погоду й негоду йшла, бігла я від села до села, щоб знайти, щоб встигнути до моїх людей, моїх новобранців. Я себе не впізнавала. Фізично змарніла, невиспана приходила до села, але водночас відчувала, що внутрішньо твердну, що міцніє в мені рішучість, детермінація»⁴⁹.

Деяких дівчат спрямовували на курси машинопису, після яких вони працювали у підпільних друкарнях, виготовляючи на друкарських машинках самвидавчі підручники для підпільників, тиражуючи інші інформаційні матеріали. Марія Ткач, наприклад, працювала в редакції підпільної газети «Лісовик»⁵⁰. «У темних, вогких, холодних підземних бункерах і криївках, на примітивному друкарському обладнанні, при скупому освітленні, без елементарних життєвих зручностей, вони продукували щоденно сотні листівок та інших антикомуністичних матеріалів. Місяцями, в час масових облав, не виходили на свіже повітря. А коли їх виявляли вороги – підривалися гранатами, стрілялися з пістоля чи вмирили в муках від прийнятої отрути», – так змальовує самовіддане служіння дівчат у таємних друкарнях Б. Савка⁵¹. Втім, самі вони не завжди сприймали свою працю так похмуро. Лариса Запорожан розповідала:

«Я працювала друкаркою, приносили мені матеріали, а я друкувала. Криївка гарна, надійна була, господарі надійні. Там стояв верстатик, столик. Господиня ткала, а я друкувала. День, два дні, вночі доводилося, якщо терміново»⁵².

У пропагандистській роботі спостерігався певний гендерний розподіл праці: найважливіші тексти з ідеології національної боротьби та аналізу поточної політичної ситуації зазвичай писали лідери-чоловіки, тоді як жінкам доводилося виконувати завдання більш технічного характеру (редагування, коректура, тиражування та розповсюдження матеріалів). Лише кілька жінок (серед яких – Людмила Фоя, Богдана Світлик, Галина Голояд, Катерина Зарицька) були дописувачками та редакторками підпільних періодичних видань та бюлетенів: у переліку 69 авторів публікацій ОУН і УПА лише дев'ять жінок⁵³. Чи не єдиним винятком стала Катерина Зарицька, яка опублікувала кілька солідних текстів на теми теоретичних та практичних аспектів національно-визвольної боротьби під псевдонімом Кужіль. Її статтю «Шляхи російського імперіалізму» було включено до переліку текстів, обов'язкових для вивчення під час політичного вишколу підпільників⁵⁴.

Ця ситуація показує, що провід ОУН та УПА не повною мірою використовували інтелектуальний потенціал підпільниць. Думка про те, що жінки менше за чоловіків підходять для політичного керівництва та військового командування була настільки поширеною серед повстанців, що її до певної міри засвоїли й самі жінки. Дарія Ребет, одна з найвизначніших жінок у проводі ОУН у своїй праці, присвяченій природі жінки та її суспільній місії, наголошувала:

«[Жінка не повинна] намагатися за всяку ціну виконувати все те, що роблять мужчины (...) задля самої нездорової амбіції добиватися становища, де ліпше і певніше вив'яжеться мужчина; бо там, де треба рішати про великі і відповідальні справи, де обставини комплікуються, треба бути безпощадним супроти себе й інших і де для об'єктивних рішень треба увільнитися від власних почувань і наказати серцю мовчати – жінки часто заводять, причому певну роль відіграє часом також нервова система і фізична структура жінки»⁵⁵.

Фактично, жоден з пропагандистських чи організаційно-настановчих текстів підпільників не заохочував жінок до політичного лідерства: перелік сфер, де жінки мали б реалізувати свою громадську активність, зазвичай охоплював культурно-освітню діяльність, доброчинність, соціальну сферу, та підвищення ефективності домогосподарств⁵⁶. При тому, що чимало підпільниць (особливо з передвоєнного періоду) мали кращу освіту, за своїх побратимів. Різниця освітнього рівня часом викликала заздрість і певне напруження серед повстанців, про що згадує у своїх спогадах Марія Савчин:

«Жінок було багато менше, їх добір у підпілля був селективніший. Дівчата, які працювали в осередках, де сповняли канцелярійну роботу, звичайно мали ґрунтовнішу освіту за багатьох повстанців. Ті ж, загартовані в боях вояки, не терпіли, коли жінка давала їм відчуття своєї переваги над ними, хоч би й у ділянці формальної освіти (...) Інколи навіть, здавалося, невинний спогад з минулого, якій вказував на вищий статус жінки, от хоч би пригоди з гімназійних часів, повстанці сприймали як самохвальство»⁵⁷.

Виконуючи функції зв'язкових, розвідниць і пропагандисток підпільниці активно використовували панівні гендерні стереотипи на свою користь. Водночас вони переходили межі усталених гендерних сценаріїв, оскільки їхні завдання насправді включали небезпечні і фізично-важкі справи, далекі подорожі, політичні знання. Такі завдання вимагали від дівчини особливих рис та навичок, зокрема кмітливості, відваги, фізичної сили, витривалості, здатності орієнтуватися на місцевості, комунікативних навичок, самодисципліни, емоційної витримки тощо. Саме ці риси систематично культивували у підпільниць, хоча їх складно назвати частиною традиційного канону жіночності.

Жінки у збройних підрозділах: традиційна жіночність обмежена і підважена

Спогадів жінок, що безпосередньо брали участь у збройних сутичках чи воєнних операціях ОУН-УПА вкрай мало⁵⁸. З одного боку, це зумовлено насамперед порівняно незначною кількістю жінок, яких залучали до збройних формувань. З іншого боку, вірогідно, більшість жінок-вояків загинула у боях чи були страчені після ув'язнення. Тому цілісно реконструювати формат жіночої участі у бойових діях доволі складно. Однак маємо деякі розрізнені свідчення, які дозволяють скласти певне уявлення з цього приводу.

З окремих коротких згадок стає відомо, що інколи дівчата ставали особистими охоронцями провідників ОУН та УПА⁵⁹, парашутистками⁶⁰, навіть вояками та учасницями бойових дій УПА⁶¹. Напівлегендарна історія героїчної смерті Людмили Фої на полі бою є прикладом того, що жінки таки брали участь у боях і збройних сутичках⁶². Спогади чоловіків-підпільників засвідчують, що серед повстанців таки були жінки⁶³.

Ідея мобілізації жінок до війська і образ «жінки зі зброєю» зустріли сильний спротив чи не у всіх країнах-учасницях Другої світової війни (окрім СРСР), що призвело до заборони жінкам користуватися зброєю⁶⁴. Чи існувало таке упередження серед повстанців? З розповідей колишніх підпільниць стає зрозуміло, що, на відміну від чоловіків-повстанців, жінки (за винятком провідниць вищого рангу) рідко мали у своєму розпорядженні вогнепальну зброю для самооборони, попри те, що ризикували власним життям щоденно. Вважалося, що при затриманні та загрозі арешту беззбройній дівчині легше буде виплутатися, вигадавши якусь правдоподібну легенду. Розповідь Ганни Обух-Булавки про участь у поході засвідчує, що жінки не обов'язково мали зброю чи виконували функції вояків:

«В сорок семім році я з партизанами ходила за границю (...) прийшов до мене чоловік мій і каже: «Вирушаєму за границю». Йшла нас ціла група, і було нас там дві жінки: я і провідника Влодка Кунанця, жінка з двома дітьми, двома дівчатами (...) Було нас всіх двацять двоє (...) Йшли-мо разом, але то так було, що оден за другого дуже не знав, ніхто нікому про себе не розказував, і ніхто нікого не розпитував. Переважно всі мовчали, іно що командир «Довбуш» сказав, то було закон, то мали виконувати»⁶⁵.

Навіть ті, що володіли зброєю, рідко використовували її за призначенням. Схоже, дівчата поклалися не стільки на зброю, скільки на власний кмітливості і здатність перехитрити ворога. Колишня зв'язкова Параска Процак у своїх спогадах описує такий випадок:

«Підходжу я до тої хати. Закрито. Кругом більшовики. Бачу помітили мене. Що робити? Не маю права потрапити в руки ворога. В лацканах одягу, в підгинах плаття заховані штафети, в кишені пістоль «шістка». Погляд падає на туалет, що стояв за хатою. Забігаю туди. Закриваюся, швиденько реу підкладку, всі дрібно порвані записки летять вниз – звідти ніхто не дістане. В останню мить викинула пістолет, про що пізніше дуже жаліла»⁶⁶.

Зрештою, пістолет розраховували використати не стільки проти ворога, скільки як останню можливість уникнути арешту та неминучих катувань. При цьому навіть зв'язкові, які не мали зброї, доправляючи особливо важливі повідомлення, отримували ампулу зі смертельною отрутою, яку слід було вжити у разі неминучого арешту⁶⁷. Маємо непоодинокі свідчення того, що опинившись у безвиході, щоб запобігти можливій мимовільній зраді під тортурами, підпільниці свідомо чинили самогубство⁶⁸. Також є свідчення, що жінки, які були секретарями в командирів УПА, гинули від рук своїх зверхників у бункерах, які були оточені НКВС з тією ж метою – щоб вони не потрапили живими до рук ворога⁶⁹.

Така практика показує, що в УПА не сприймали підпільниць як жінок у традиційному сенсі цього слова: замість захищати жінок як тих, хто забезпечує відтворення нації і за всяку ціну зберегти їхнє життя, повстанці вважали за можливе пожертвувати ними заради безпеки організації. Вочевидь, вступаючи до лав збройного підпілля, жінки мали відмовитися від значної частини своєї жіночності. Таким чином, їхній досвід самозреченої збройної боротьби та героїчної смерті за волю України підривав проголошувані націоналістами ідеали жіночності.

За деякими свідченнями, дівчата взагалі не схильні були застосовувати зброю як засіб вбивства людини, навіть коли йшлося про ворога. Колишня медсестра Катерина Обух розповіла: *«Прийшли вони і кажуть: «Може би ти [зрадника] Ванька застрелила. Треба його знищити» (...) Кажуть хлопці: «Ми тобі пістоль дамо, поїдеш і його застрілиш». А я мала зброю, «шістку» таку, для себе, я все в кишені носила, бо у випадку чого щоби собі життя відняти, щоби живою не здатися. Я кажу: «Ви знаєте, хлопці, я все вам зроблю, но стріляти я не можу. Не можу»⁷⁰.*

Колишня медсестра Ярослава Крижанівська-Гасюк, пригадує, як безуспішно намагалася опанувати зброю, необхідну їй під час небезпечних переїздів до поранених вояків: *«Деколи сотенний «Бурлака» давав мені (...) жіночу зброю – маленький пістолет для самооборони. Правду кажучи, я була не дуже вправним стрільцем і вистрілила тільки один раз для практики»⁷¹.*

Такі розповіді різко дисонують з численними світлинами того часу, на яких підпільниці позують з вогнепальною зброєю⁷². Причиною цих розбіжностей між візуальними і наративними джерелами може бути те, що підпільниці, чиїми спогадами ми оперуємо, особисто не були залучені у збройні підрозділи, тоді як жінки, зображені на тих фото, вірогідно загинули, не залишивши спогадів.

І чоловіки, і жінки зазнавали значних труднощів, перебуваючи у глибокому підпіллі, коли їм доводилося проводити по кілька місяців у підземних криївках: вони постійно потерпали від браку санітарних умов, нестачі денного світла та поганої вентиляції. Важкі побутові умови та погане харчування призводили до серйозних розладів здоров'я та захворювань (погіршення зору, туберкульоз, атрофія м'язів, виразка шлунка тощо). Водночас у своїх спогадах підпільниці звертають увагу на особливі, суто жіночі незручності і труднощі, зумовлені фізіологією та гігієною жіночого тіла, адже у більшості бункерів не було окремих кімнат для жінок⁷³.

Під час військових рейдів жінки зазвичай носили чоловічі однострої, які були зручнішими для таємних маршів. У підпіллі жінки не мали можливості утримувати великий гардероб і змушені були обмежуватися мінімальним набором речей, відмовившись від більшої частини аксесуарів та атрибутів жіночого вбрання. Проте деякі жінки намагалися зберегти бодай елементи своєї жіночності, одягаючи жіночі речі у криївці. Інколи жінкам вдавалося розжитися якоюсь косметикою та/чи парфумерією, які були справжнім скарбом у тих умовах. Навіть у лісових таборах деяким жінкам вдавалося підтримувати жіночний вигляд, використовуючи кожен нагоду щоб причепуритися.

«Як тільки вернулася до бункеру, Катерина цілковито перемінилася. Викупавшись, зразу змінила штани на спідничку, чоботи на мешти з високими заkabлуками, шкарпетки на нейлонові панчішки, підпудрилася, запахла одєколоном і не тільки що не подобала на вояка, але взагалі не вкладалася в інтер'єр бункеру. Була дуже охайна не лиш біля себе, але й в усьому, що робила. Раз якось сказала: якщо смерть зустріне мене в бункері, я переодягнусь у все чисте»⁷⁴.

Марія Савчин, чиї роздуми про гендерні аспекти підпілля є унікальними для цього жанру, пригадувала особисту дилему, перед якою постала після того, як її посестри-підпільниці подарували їй деякі жіночі дрібнички (крем для лиця, панчохи і парфуми). Вона мусила приховувати їх від усіх, щоб уникнути висміювання з боку свого чоловіка та бойових побратимів⁷⁵. Жінки раз-по-раз згадують, як у підпіллі їм бракувало якісного чистого одягу⁷⁶. Характерно, що описи речей, вилучених у підпільниць під час арештів, зазвичай обмежувався мінімальним набором одягу та дрібних речей особистого вжитку. Один з головних проявів традиційної жіночності у звичайних умовах – чепурний зовнішній вигляд – в умовах глибокого підпілля фактично був знівельований.

Буремні часи, війна та підпільна боротьба не зупинили плину життя з усіма його суто людськими проявами. Навіть у польових умовах, у часи переслідувань і конспірації молоді люди продовжували закохуватися і навіть одружуватися⁷⁷. Жіночі спогади рясніють згадками про романтичні стосунки та одруження поміж підпільниками⁷⁸. Так сталося і з Марією Курочкою, яка стала членкою ОУН у 17 років, а вже у 20 вийшла заміж за іншого підпільника. Уже за місяць по одруженні обоє вступили до лав УПА, та невдовзі чоловік загинув у бою⁷⁹. Подібна доля спіткала й іншу сім'ю – 29-річного Василя Сарчука (псевдонім «Яків») та 27-річної Ліди Зубрицької («Оля»). Доля цієї пари віддзеркалює долю багатьох подружжів підпільників: за кілька місяців після одруження чоловік загинув у бою, а дружину, яка встигла народити сина, у грудні 1951 р. схопили та засудили до 10 років таборів⁸⁰.

Хоча одруження було порівняно поширеним у підпіллі, повстанець, який хотів одружитися, мав отримати на це дозвіл свого зверхника⁸¹. Особливо прискіпливо розглядали запити на одруження, якщо дівчина не була у глибокому підпіллі, а жила в селі: зважали на те, чи вона не є потенційною агенткою, чи не відволікатиме бійця від боротьби тощо⁸². З причин конспірації, підпільники вкрай рідко документально закріплювали свої стосунки: збереглося лише кілька саморобних свідоцтв про одруження⁸³. Одруження із жінками-однотимцями, які фактично були їхніми товаришками по боротьбі, часто спостерігалось і серед провідників ОУН та УПА різного рівня, однак їхня роль все ж сприймалася як допоміжна та дорадча⁸⁴.

Назагал, командири не заохочували жіночу присутність у збройних підрозділах та винятково

прискіпливо стежили за їхньою мораллю⁸⁵. Оскільки частка жінок серед підпільників була невелика, лише небагатьом з них вдавалося одружитися та мати змогу задовольняти свої сексуальні потреби. Через це підпільницям доводилося постійно стежити за власною поведінкою, вибудовуючи рівні товариські стосунки з усіма побратимами по зброї. Справді, конкуренція за жінку могла спричинити заздрощі та ревності поміж підпільників, відповідно поставити під загрозу бойовий дух та боєздатність підрозділу.

З іншого боку, як видно зі спогадів, жіноча присутність у криївці мала свої позитивні сторони: це створювало певну ілюзію нормального життя, у якому жінки виконували звичні ролі – опікувалися побутом повстанців та дбали про позитивний психологічний клімат в надзвичайно стресових обставинах⁸⁶. Таке неоднозначне ставлення до жінок-учасниць збройних конфліктів не є суто українським явищем. Дослідники, які вивчали жіночий досвід участі в арміях та інших військових формуваннях часів Першої та Другої світових воєн, зауважили, що на додачу до суто військових функцій жінки на фронті продовжували виконувати традиційні жіночі ролі⁸⁷. Амбівалентність становища жінок у війську полягала в тому, що «задля їх прийняття, визнання їхньої компетентності та здатності слугувати прикладом патріотизму самі жінки-воєнки та чоловіки, які їх підтримували, повинні були одночасно і наголошувати на жіночих чеснотах жінок у війську, і заперечувати їхню жіночність»⁸⁸. Фактично, участь жінок у збройній боротьбі означала для них, з одного боку, відмову від значної частини щоденних традиційно-жіночих практик і атрибутів, та набуття низки маскулінних рис у зовнішності і поведінці, а з іншого боку – від жінок очікували і вимагали продовження виконання низки функцій, які зазвичай покладають саме на жінок у повсякденному житті.

У спогадах жінок-учасниць національно-визвольних змагань раз у раз зринає тема материнства. Зазвичай оминаючи мовчанням обставини зачаття (бажаність чи небажаність вагітності, доступність контрацептивів, можливість переривання вагітності тощо), жінки розповідають про неймовірні труднощі, яких довелося досвідчити їм та їхнім посестрам по зброї протягом вагітності, під час та після пологів⁸⁹. Фактично, ефективно поєднати роль матері і роль підпільниці були неможливо: вагітність та/чи немовля вимагали особливих умов для побуту, суттєво зменшували мобільність жінки, вилучали її з повноцінної участі у завданнях, збільшували ризик викриття підпільного осередку та арештів. Материнські обов'язки та загалом родинні почуття жінок робили жінок уразливими, перетворювали їх на слабку ланку і тягар для організації, ставлячи під удар безпеку інших повстанців. Фундаментальна, з погляду ідеології українського націоналізму, материнська роль виявилася несумісною з роллю підпільниці, материнство унеможливлювало чи суттєво ускладнювало подальшу активну участь у боротьбі і фактично виштовхувало жінку з організації. В умовах партизанської війни жінкаматір опинялася перед вкрай складною дилемою: або материнство, або підпілля. Зі спогадів колишніх повстанок бачимо, що піднесення національної свідомості українських жінок в умовах збройного протистояння зумовило серйозні зміни в ієрархії їхніх цінностей: нерідко жінки свідомо жертвували своїми материнськими почуттями і обов'язками на користь національної ідеї⁹⁰.

Щоб запобігти перспективі такого важкого вибору, дівчата часом свідомо відмовлялися від будь-яких романтичних (і відповідно статевих) стосунків на час війни та відкладати свої сімейні плани на пізніший більш відповідний для створення родини час. Наприклад, Богдана Пилипчук, пояснювала свою самотність так: «Один мені говорив, каже чо я заміж не виходжу, то я сказала: «Буде Україна [вільна] – вийду заміж!»⁹¹. Інша колишня підпільниця Ярослава Саламаха була навіть більш категорична у своїх поглядах: «Дівчина, яка була в УПА, повинна була мати свою сильну позицію, і всякі любовні справи не повинні бути на першому місці. Як ти вже рішаєшся йти і боротися – то має бути дисципліна, військова дисципліна, і люди, які не можуть її дотримуватися – не можуть бути в підпільній праці. То не є місце на супружжя, то не є місце на всякі любовні справи...»⁹². Ярослава Саламаха засвідчила, що при зустрічах із дівчатами-підпільницями, які були в її підпорядкуванні, вона постійно наголошувала на пріоритетності боротьби і необхідності стримувати свої романтичні пориви, то ж серед її підлеглих випадків одруження і народження дітей не було. На те саме націлювали молодих підпільниць і деякі командири⁹³.

Співпраця з повстанцями вимагала від жінок значно більших психологічних зусиль, аніж від чоловіків. Якщо останні чітко позиціонували себе супроти чинної влади (польської, німецької,

радянської), перебуваючи з нею у стані відкритого протистояння (партизанської війни), то жінкам часто доводилося вести «подвійне життя», живучи на легальному становищі і вдаючи свою лояльність до панівного режиму, з одного боку, та всебічно підтримувати тих, хто намагався його зруйнувати, з іншого. Марта Гай згадує про одну з таких жінок – вчительку Анну Коцур:

«З початку вчительської праці робила Нуся кроки на двох дорогах. Одна – офіційна, в школі, друга – потайна, серед симпатиків ОУН-УПА. Вчити доводилося і тих, і тих. А були ще ночі і зустрічі з підпільниками, були конспіративні завдання і посвист ворожих куль над дівочою головою...»⁹⁴.

Фактично, надзвичайна обережність та вміння дотримуватися конспірації у кожній справі були найважливішими навиками для дівчини, яка співпрацювала з підпіллям. Саме конспірації першочергово навчали юнок, пригадує Богдана Пилипчук:

«В першу чергу вимагали конспірацію. Нам не велено було фотографуватися, нам велено було вивчити всі фабрики, ціле місто ми мусили вивчити, ми мусіли вивчити всі переходи. Ми мусіли знати всі перехідні брами. Дуже часто, коли нас слідили, то ми заходили в перехідну браму, а виходили в другу. Виходимо на другу вулицю і вже губимо слід. То треба було вивчити в місті: хто де працює, всі заводи»⁹⁵.

Надія Мудра, наголошуючи у своїх спогадах на винятковому значенні конспірації для безпеки повстанців, з прикрістю констатує, що саме ця практика стала чи не головною перешкодою для написання всебічної і повної історії підпільної діяльності жінок в ОУН та УПА⁹⁶. Постійна загроза переслідувань, арештів і (довільної чи мимовільної) зради, а відтак ризик жорстокого покарання від СБ УПА⁹⁷ тримали повстанців у постійному психологічному напруженні, виховували у них недовіру та підозріливість не лише до чужинців, але й у власному середовищі. Це поступово роз'їдало і розмивало й родинні зв'язки, дружні та сусідські стосунки. Конспірація руйнувала традиційні соціальні мережі, у підтриманні яких роль жінок завжди була визначальною. Жінки-підпільниці не лише не виконували покладеної на них традицією функції консолідації родини, але й навпаки – часто спричинялися до руйнування сімейних зв'язків та ставили під загрозу переслідувань членів своєї родин.

Безпосередня участь жінок у національному підпіллі змусила їх переглянути власні уявлення та практики жіночності: їм довелося опанувати чоловічі моделі поведінки, навчитися обходитися без комфорту, відмовитися від низки звичних жіночих атрибутів та звичок, встановити товариські партнерські стосунки з побратимами по боротьбі тощо. Водночас, від жінок очікувати виконання деяких традиційно-жіночих функцій, а їхня сексуальна поведінка перебувала під пильним наглядом. Навіть материнство, яке становило осердя традиційної жіночності, постало перед викликами війни і нерідко було принесене у жертву інтересам національної боротьби. Загальне піднесення національної свідомості та активна участь жіноцтва у національно-визвольних змаганнях мали значний вплив на систему цінностей підпільниць, що призвело до підпорядкування їхніх сімейних ролей та особистих стосунків інтересам національної справи.

Висновки

Аналіз особистих спогадів колишніх підпільниць дозволяє виявити гендерні особливості та суперечливий характер жіночої участі у національно-визвольних змаганнях середини ХХ ст. Гендерний чинник відігравав вирішальну роль у визначенні форм та способів залучення жінок до повстанського руху: чи не усі функції та завдання жінок в ОУН і УПА були гендерно-детермінованими. Провідники ОУН та командири УПА використовували гендерно-специфічні знання, уміння, навички та інші ресурси жіноцтва. Утім, підпільниці не мали змоги повністю реалізувати свої інтелектуальні, організаційні та лідерські здібності повною мірою, оскільки їхня участь у найвищому проводі ОУН та командуванні УПА була вкрай обмежена. Патріархальні гендерні стереотипи діяли як на користь жінкам (каральні органи рідше підозрювали жінок в антидержавній діяльності), так і на шкоду (жінок не допускали до прийняття найважливіших рішень у підпіллі).

Масова участь жіноцтва у націоналістичному підпіллі дозволила жінкам розширити і переглянути усталені уявлення про нормативну жіночність, підважити і порушити деякі з її

фундаментальних засад, нерідко – вийти за межі традиційних гендерних сценаріїв життя жінки. Попри те, що ідеологічно ОУН підтримувала традиційний розподіл гендерних ролей (з особливим наголосом на материнсько-виховних і сімейно-господарських функціях жінки), практика масового залучення дівчат і жінок до участі у визвольній боротьбі фактично підірвала такий гендерний уклад. Для тисяч українок гасло «Нація понад усе!» стало справжнім життєвим кредо, що докорінно змінило їхній світогляд та систему цінностей, відсунувши на другий план навіть сімейні цінності та материнство. Здобувши нові знання (з історії, географії, національної ідеології, конспірації, медицини тощо) та досвід політичної участі, жінки відчували себе громадянками, чий внесок у загальнонаціональну справу виходить за межі традиційних гендерних ролей (матері, дружини, господині).

Більше того, величезна кількість сільських дівчат у підпіллі здобули освіту, яка була для них навряд чи недоступна у звичайних обставинах. Вони також отримали унікальний для сільських жінок досвід подорожей, в тому числі в інші регіони, що дозволило їм розширити кругозір. Деяким вдалося проявити і застосувати свої організаційні і лідерські здібності на низовому і середньому рівні керівництва підрозділами ОУН. Та що найважливіше – жінки набули практичного досвіду безпосередньої політичної участі і довели свою готовність і здатність бути повноцінними членками національної спільноти. Їхні внески у боротьбу за національну незалежність (хоч і марковані як типово-жіночі) вийшли за межі суто приватної сфери та традиційних гендерних ролей. Жіноча дієздатність у підпільному русі суттєво відрізнялася від чоловічої, бо не мала стосунку ani до стратегічних планів, ani до політичних рішень, не була пов'язана з легендарними перемогами чи не менш легендарними поразками на полі бою. Натомість вона проявлялася головню на рівні щоденної праці з забезпечення базових потреб підпілля, а тому була малопомітною і неналежно оціненою. Однак без постійних самовідданих зусиль тисяч звичайних жінок життєдіяльність та боєздатність підпілля була б під питанням.

Вочевидь, рішення проводу ОУН і УПА про ширше залучення жінок до співпраці з підпіллям мало практично-інструментальний характер, і не було спрямоване на емансипацію жінок, проте саме масова участь жінок у збройній боротьбі за незалежність України мала саме такий ефект і значною мірою підірвала гендерні упередження щодо місця і ролі жінок у воєнних конфліктах.

Після такого досвіду активної громадянської дії годі було б уявити українських жінок у ролі пасивних об'єктів чи байдужих спостерігачок драматичних історичних змін, що насувалися. Проте після остаточного розгрому національно-визвольного руху наприкінці 1950-х рр., коли більшість підпільниць загинули, були арештовані і засуджені до тривалих строків ув'язнення у таборах або ж емігрували, українські жінки не мали нагоди використати здобутий досвід безпосередньої політичної участі. Місцеве населення змушене було десятиліттями мовчати про ті події, то ж тривалий час нам не було відомо майже нічого про жіночий досвід у національно-визвольних змаганнях. Утім таке знання є винятково важливе саме сьогодні. Дослідження спогадів колишніх підпільниць допоможе сучасним українкам утвердитися у своїх прагненнях активної політичної участі та рівного права бути дієвими учасницями процесів нації- та державотворення. Нещодавні події Революції Гідності та війна з Росією на Сході України дали українкам можливість продемонструвати власну дієздатність у боротьбі за національну незалежність і демократію. Вивчення жіночої історії національного підпілля і порівняння його з сучасними внесками жінок у самоствердження української нації посеред інших демократичних держав дозволяє українкам обґрунтовано вимагати належного місця і в національній історії, і в сучасній політиці.

¹ Anthias F., Yuval-Davis N. Women and the Nation State / Floya Anthias, Nira Yuval-Davis // Nationalism: The Reader / ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. – Oxford: Oxford UP, 1994. – P. 312–316.

² Матеріали і документи ОУН по женскому вопросу, и жизни и творчестве украинских писателей Тараса Шевченко и Леси Украинки, о празднике моря и др. В одном томе // Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 48. – 441 арк.

³ Рак М. До питання призначення української жінки // Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 48. – Арк. 1, 3.

- ⁴ Докладніше про теоретичні засади жіночої історії та гендерний підхід в історичних дослідженнях, див.: Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 159–172; Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. – СПб., 2007. – 496 с.
- ⁵ Марта Н. Жінка в українському визвольному русі (з власних спостережень) // Українська Повстанська Армія: Збірка документів за 1942–1950 роки. – Ч. 1. – Мюнхен, 1957.
- ⁶ Стислий огляд наукових та медійних публікацій про жіночий досвід участі у національному підпіллі див.: Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західно-українських землях у 1940–1950-х роках // Народознавчі Зошити. – 2013. – № 4. – С. 591–599.
- ⁷ Серед них: Віра, Надія, Любов: спогади жінок / під ред. М. Паньків. – Т. 1–2. – Варшава: Український архів, 2001, 2005; Усна жіноча історія: повернення / під ред. Г. Дацюк. – К., 2003; Історія однієї фоторафії: спроба саморепрезентації / під ред. Г. Дацюк. – К., 2007; Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Є. Луцько. – Т. 1. – Наконечне Перше. Наконечне Друге. – Львів, 2005 та ін.
- ⁸ Докладніше див.: Зброжко О. Молодіжні осередки руху опору в Західній Україні в 40–50 роках ХХ ст. у світлі документів Державного архіву у Львівській області // Український визвольний рух. – 2015. – №20. – С. 43–55.
- ⁹ Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина. – Львів, 2002. – С. 23.
- ¹⁰ Історія однієї фоторафії... – С. 19.
- ¹¹ Зброжко О. Молодіжні осередки руху опору. – С. 47–48; Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина. – С. 24; Petrenko O. In-Between: Women in the Ukrainian Armed Underground, 1942–1954. – Paper presented at the Danyliw Research Seminar, University of Ottawa, 29–31 October 2009 (manuscript). – Р. 3.
- ¹² Історія однієї фоторафії... – С. 14–16; Коханська Г. З Україною у серці: Спомини. – Торонто-Львів, 2008. – С. 28.
- ¹³ Усна жіноча історія: повернення ... – С. 245–249; Дацюк Г. Тема визвольних змагань у контексті усної історії. Жіночий досвід // Наукові записки з української історії. Зб. наук. ст. – Вип. 19. – П.-Хмельницький ДПУ ім. Сковороди. – Тернопіль, 2007. – С. 476–477.
- ¹⁴ Див. біографічні матеріали: Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950: біографічний довідник / Упор. Н. Мудра. – Т. 1–3. – Львів, 2004, 2006, 2009; Зброжко О. Молодіжні осередки руху опору. – С. 47–48.
- ¹⁵ Коханська Г. С. З Україною у серці... – С. 26–27.
- ¹⁶ Про що свідчать спеціальні інструкції проводу ОУН, які зберігаються в Державному архіві Російської Федерації – див.: Бурдс Дж. «Москальки»: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944–1948 // Социальная История. Ежегодник'2004. – М., 2004. – С. 310.
- ¹⁷ Бурдс Дж. «Москальки»... – С. 314.
- ¹⁸ Усіх осіб чоловічої статі віком 17–50 років примусово рекрутували до лав Червоної Армії, і щоб уникнути цього вони змушені були масово йти у глибоке підпілля.
- ¹⁹ Савка Б. «А смерть їх безсмертям зустріла». Нариси спогади документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля... в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА. – Тернопіль, 2003. – С. 51, 53, 55, 70, 95, 99, 105, 110, 152, 161, 168, 185–186.
- ²⁰ Там само. – С. 118, 147, 162, 195.
- ²¹ Докладний опис структури та діяльності медичної служби УПА див.: Медична опіка в УПА / під. ред. Модеста Ріпецького // Літопис УПА. – Т. 23. – Торонто: Літопис УПА, 1992; Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 34–46.
- ²² Докладніше про структуру та організацію діяльності УЧХ див.: Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина... – С. 60–66
- ²³ Непохитні / Ред. Б.Гордасевич. – Львів, 2005. – С. 72, 105; Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 47, 93; Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 88, 151, 483.
- ²⁴ Плечій Г. Маківкою покликані... – С. 16–17.
- ²⁵ Історія однієї фоторафії... – С. 21–25.
- ²⁶ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 44.
- ²⁷ Там само. – С. 152–153.
- ²⁸ Там само. – С. 153.

- ²⁹ Там само. – С. 155–156; Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 113.
- ³⁰ Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 93.
- ³¹ Там само. – С. 202.
- ³² Там само. – С. 400, а також. С 94.
- ³³ Віра, Надія, Любов: спогади жінок... – Т. 1. – С. 22.
- ³⁴ Kerber L.K. «May all Our Citizens be Soldiers and all Our Soldiers Citizens»: The Ambiguities of Female Citizenship in the New Nation // Women, Militarism, and War: Essays in History, Politics, and Social Theory / ed. by Jean Bethke Elshtain and Sheila Tobias. – Rowman & Littlefield Publishers, 1990. – С. 96–97.
- ³⁵ Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 93–94.
- ³⁶ Усна жіноча історія: повернення... – С. 218.
- ³⁷ Там само. – С. 295.
- ³⁸ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 162.
- ³⁹ Віра, Надія, Любов: спогади жінок. – Т. 2. – С. 255.
- ⁴⁰ Там само. – С. 268–269.
- ⁴¹ Історія однієї фотографії... – С. 20–21.
- ⁴² Бурдс Дж. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: 36. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – К., 2015. – С. 298.
- ⁴³ Непохитні... – С. 70, 86.
- ⁴⁴ Історія однієї фоторафії... – С. 16.
- ⁴⁵ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 54.
- ⁴⁶ Процак П. На перехрестях життя (спогади). – Ів.-Франківськ, 2003. – С. 16.
- ⁴⁷ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 55–56.
- ⁴⁸ Непохитні... – С. 32–33, 105; Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 53, 140, 168.
- ⁴⁹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям). – Варшава, 2000. – С. 60.
- ⁵⁰ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 162.
- ⁵¹ Там само. – С. 45.
- ⁵² Усна жіноча історія: повернення... – С. 296.
- ⁵³ Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1953 рр.). – Львів, 2006. – С. 375–376; Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР у 1944–1954 рр. // Літопис УПА. – Серія «Події і люди». – Т. 20. – Торонто, 2012. – С. 27–30.
- ⁵⁴ Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Український визвольний рух. – 2004. – № 3. – С. 35.
- ⁵⁵ Ребет Д. Суспільна роль жінки // Галузевий Державний Архів СБУ. – Ф. 13. – Сп. 367. – Т. 28. – 1943. – Арк. 8.
- ⁵⁶ Українська жінка у сучасній дійсності (Додаток до Вісника УЦК. – Ч. 5/43, з дня 1/V/43). Відділ культурної праці УЦК. Головна жіноча секція // Галузевий державний архів СБУ. – Ф.13. – Спр. 367. – Т. 28. – Арк. 1–8; Ребет Д. Суспільна роль жінки... – Арк. 21а.
- ⁵⁷ Савчин М. Тисяча доріг (Спогади) // Літопис УПА. – Т. 28. – Торонто; Львів, 1995. – С. 174.
- ⁵⁸ Про це свідчать також матеріали біографічного довідника «Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950».
- ⁵⁹ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 54.
- ⁶⁰ Там само. – С. 79; Непохитні... – С. 33.
- ⁶¹ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 94–95, 142–143, 156, 162.
- ⁶² Petrenko O. In-Between: Women in the Ukrainian Armed Underground...
- ⁶³ Антонова Т. Жінка, її мирні, напівмирні і воєнні ролі у боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух. – 2007. – № 9. – С. 138–146.
- ⁶⁴ Campbell A. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // The Journal of Military History. – 1993. – № 57(2). – P. 301–323.
- ⁶⁵ Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 189.
- ⁶⁶ Процак П. На перехрестях життя... – С. 17.

- ⁶⁷ Petrenko O. In-between: Women in the Ukrainian Armed Underground ... – P. 11.
- ⁶⁸ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX ст.: ідеологія і практика. – Львів, 2003. – С. 275, 276, 303 та ін.; Б. Савка також описує 14 таких випадків.
- ⁶⁹ Petrenko O. In-between: Women in the Ukrainian Armed Underground ... – P. 12.
- ⁷⁰ Яворівщина у повстанській боротьбі... – С. 157.
- ⁷¹ Непохитні... – С. 109.
- ⁷² Численні зразки були представлені в межах пересувної виставки «Українська повстанська армія: історія нескорених». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article%3Bjsessionid=1410BCBFD357F68E97A3DCF2DE4B733E?art_id=89327&cat_id=89350
- ⁷³ Віра, Надія, Любов: спогади жінок... – Т. 2. – С. 207–210.
- ⁷⁴ Савчин М. Тисяча доріг... – С. 291–292.
- ⁷⁵ Там само. – С. 319.
- ⁷⁶ Віра, Надія, Любов: спогади жінок... – Т. 2. – С. 207–210.
- ⁷⁷ Докладніше про це: Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – К., 2015. – С. 123–141.
- ⁷⁸ Віра, Надія, Любов: спогади жінок... – Т. 2. – С. 260–261, 269; див. також: Савчин М. Тисяча доріг...; Карванська-Байляк А. Во ім'я твоє...
- ⁷⁹ Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла... – С. 101.
- ⁸⁰ Ковальчук В. Шлюб по-бандерівськи // Історична правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/634/
- ⁸¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я твоє... – С. 120.
- ⁸² Інтерв'ю з Марією Савчин-Пискір, записане у м. Вауватоса (США) 4–5 травня 2010 р. // Приватний архів О. Кісь. – Арк. 15–16.
- ⁸³ Кісь О. Між особистим і політичним: ґендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на Західно-Українських землях у 1940–1950-их роках // Народознавчі Зошити. – 2013. – № 4 – С. 593–594.
- ⁸⁴ Кальба М. Дружини Українських Націоналістів. – Детройт: Видання Дружин Українських Націоналістів, 1992.
- ⁸⁵ Petrenko O. In-Between: Women in the Ukrainian Armed Underground... – P. 6.
- ⁸⁶ Інтерв'ю з Марією Савчин-Пискір.
- ⁸⁷ Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: Зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. – К., 2015. – С. 25–26.
- ⁸⁸ Stockdale M.K. «My Death for the Motherland Is Happiness»: Women, Patriotism, and Soldiering in Russia's Great War, 1914–1917 // The American Historical Review, Vol. 109 (1), 2004. – P. 102–104.
- ⁸⁹ Докладніше про цей аспект жіночого досвіду підпілля див.: Кісь О. Між особистим і політичним: ґендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на Західно-Українських землях у 1940–1950-их роках // Народознавчі Зошити. – 2013. – № 4 – С. 593–594.
- ⁹⁰ Кісь О. Між особистим і політичним...
- ⁹¹ Інтерв'ю з Богданою Пилипчук (1922 р. н.). Записала Оксана Кісь 28 вересня 2007 р. у Львові. // Приватний архів О. Кісь.
- ⁹² Інтерв'ю з Ярославом Саламахою (1924 р. н.). Записала Оксана Кісь 12 березня 2012 р. у м. Ньюарку (США) // Приватний архів О. Кісь.
- ⁹³ Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950-х роках // Український визвольний рух. – 2015. – № 20. – С. 202.
- ⁹⁴ Непохитні... – С. 157.
- ⁹⁵ Усна жіноча історія: повернення... – С. 259.
- ⁹⁶ Мудра Н. Якою була наша молодість // Непохитні / Ред. Б.Гордасевич. – Львів, 2005. – С. 10.
- ⁹⁷ Про каральні акції СБ УПА проти жінок, яких підозрювали у зраді, див.: Бурдс Дж. «Москальки»... – С. 323–329.

Участие и вклад украинских женщин в национально-освободительное движение на западно-украинских землях в 1940-1950-х гг. изучены недостаточно. На основе анализа многочисленных личных (письменных и устных) воспоминаний бывших подпольщиц в статье раскрывается разнообразие функций и ролей женщин в деятельности подпольных организаций. Особое внимание уделено гендерным аспектам подполья. Женский опыт участия в ОУН и УПА существенно повлиял на традиционные представления о женственности, ядром которой считали материнство и семейные обязанности. Хотя женский вклад в борьбу обычно рассматривают как малозначимый и вспомогательный, разнообразный опыт, приобретенный женщинами в условия вооруженного противостояния, существенно трансформировал их дееспособность в национально-государственном проекте.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, гендерные аспекты подполья, женский опыт, женская история, женская дееспособность, феминность.

Ukrainian women's participation in and contribution to the underground national liberation movement on west-Ukrainian territories in the 1940–50s remains understudied. Based on the analysis of numerous women's personal memoirs (oral and written) of former female partisans this article explores the variety of women's functions and roles in the clandestine organizations' activities. Gender peculiarities of the guerilla are in the focus of discussion. Ukrainian women's experiences in the OUN and the UPA undermined considerably the traditional notion of femininity as rooted primarily in the realms of family and motherhood. Although women's contribution to the guerilla war is often seen as minor and auxiliary, the variety of experiences women have gained at that time has challenged and transformed considerably the way Ukrainian women imagine their agency in the nation-state building.

Keywords: national liberation struggle, gender aspects of guerrilla war, women's experience, women's history, woman's agency, femininity.

УКРАЇНЦІ В ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1944–1945 рр.)

В статті йдеться про діяльність партизанських угруповань, надісланих Українським штабом партизанського руху на території країн Центрально-Східної Європи. Акцентовано увагу на чисельності та національному складі партизанських формувань.

Ключові слова: Центрально-Східна Європа, партизанський рух, Український штаб партизанського руху, чисельність, національність.

На завершальному етапі Другої світової війни радянське керівництво прагнуло поширити свій вплив на сусідні європейські країни. Саме з цією метою Український штаб партизанського руху (далі – УШПР) отримав завдання надіслати оперативні групи для створення і розгортання комуністичного руху опору в Польщі, Чехословаччині, Угорщині та Румунії.

В сучасній історіографії ця проблема залишається малодослідженою. Найповніше вона відображена в книзі «Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.)»¹. В ній констатується, що радянські партизани активно діяли не лише на території СРСР, а й на територіях країн Центрально-Східної Європи. Найбільшу увагу дослідниками приділено висвітленню партизанського руху в Польщі. Про його результативність свідчать численні документи. Так, у березні – липні 1944 р. діяло 15 партизанських формувань чисельністю 4,4 тис. осіб. Очолювали загони та з'єднання Г. В. Ковальов, М. Я. Наделін, С. О. Санкова, В. П. Чепіга, В. А. Яремчук та ін.². В березні – травні 1944 р. ці партизани пустили під укіс 53 залізничних ешелони, 4 бронепотяги, підірвали 12 залізниць і 14 шосейних мостів, 20 різних складів, 149 автомашин, підбили та підпалили 38 танків і бронемашин³. Саме за наказом ЦК КП(б)У було сформовано 1-у Польську партизанську бригаду імені Костюшка. Вона складалася із загонів і груп, які входили в з'єднання Сабурова, Бегми та Шитова⁴. 15 березня 1944 р. ЦК КП(б)У сформував 2-у польську партизанську бригаду «Грюнвальд», яка складалася з польських добровольців чисельністю 500 осіб. УШПР зобов'язувався видати бригаді 200 автоматів, 400 гвинтівок, 30 ручних кулеметів та іншу зброю⁵. 8 квітня 1944 р. новоствореному Польському штабу партизанського руху (далі – ПШПР) було передано польські партизанські загони, які були сформовані або діяли в Україні, а саме: бригаду імені Костюшка під командуванням Сатановського (690 осіб), бригаду «Грювальд» під командуванням Собесяка (500 осіб), бригаду імені Ванди Василевської під командуванням Шелеста (320 осіб), загін під командуванням Лукашевича (500 осіб)⁶.

Крім цього, разом з особовим складом було передано ПШПР 11 ліній зв'язку, 58 одиниць автотранспорту, 100 тонн вибухівки⁷. Ще одним напрямком діяльності УШПР стала допомога у вихованні партизанських кадрів Польщі. Наприклад, у школі УШПР надавалося 50 місць для підготовки радистів і 50 для підготовки інструкторів-мінерів⁸. ЦК КП(б)У направило до польських загонів своїх спеціалістів. Так, для допомоги в підготовці польських партизан-диверсантів була відряджена група інструкторів з чотирьох осіб зі Школи особливого призначення УШПР⁹. Улітку 1944 р. на територію Польщі були відправлені з'єднання спеціального призначення під командуванням Карасєва і Прокопюка, а також партизанські загони А. П. Святогорова, В. А. Хондошка і В. П. Яромова. Статистичні дані свідчать, що в 1944 р. на території Польщі діяло близько 12 тис. радянських партизанів¹⁰.

За подібним сценарієм здійснювалося закидання радянських партизанських груп і на територію Чехословаччини (особливо у Словаччину – О. М.). Так, у звіті Оперативного відділу УШПР вказано, що штабом на територію Чехословаччини було відправлено 18 загонів

чисельністю 308 осіб, а представниками 1-го, 2-го та 3-го Українських фронтів – 12 загонів чисельністю 192 особи¹¹. УШПР підготував також 50 осіб мінно-підривної справи¹². Ці партизанські загоны тісно взаємодіяли зі словацькими військовими частинами. Під час початку окупації Словаччини німецькими військами в серпні 1944 р. 20 українських і словацьких партизанських загонів чисельністю близько 3 тис. осіб допомагали словакам боротися проти нацистів. Партизани надали населенню 85 кулеметів та 1120 гвинтівок¹³. Станом на 1 вересня 1944 р. в Словаччині діяло 42 партизанських загонів чисельністю 4600 осіб, з них: в районі Ружоберок, Попрад, Банської Бистриці – 2 бригади і 5 окремих загонів, 2200 осіб, в районі Прешіва – 1 з'єднання і 7 загонів, 2000 осіб, в районі Ужгород – Мукачеве (фактично цей регіон належав Угорщині – О. М.) – 1 з'єднання, 415 осіб. У процитованому документі вказано, що німці і угорці захопили значні території. УШПР мав у своєму розпорядженні лише два транспортних літака «С-47», що було недостатньо¹⁴. Тому не варто перебільшувати діяльність радянських партизан. Партизанські формування змушені були відійти в гірські райони під час окупації Словаччини нацистами¹⁵. Більш вагомими були досягнення радянських партизан в жовтні 1944 р. Лише за жовтень 1944 р. вбито 9315 солдат і офіцерів противника, знищено 20 потягів, 209 вагонів та платформ, знищено 18 танків, 11 бронемашин, літак, 207 автомашин, 11 мотоциклів, завод, електростанцію потужністю 6 тис. кВт, 5 шахт¹⁶.

Всього з липня 1944 р. по травень 1945 р. партизани підірвали 250 ворожих ешелонів, зруйнували 180 мостів, знищили 45 літаків, 60 танків, майже 800 автотранспортних засобів¹⁷.

Важливим є питання про національний склад партизанських формувань. Наприклад, десантована організаторсько-розвідувальна група з 11 осіб під керівництвом П. О. Величка стала основою для формування 1-ї Чехословацької партизанської бригади імені М. Штефаника. Станом на 1 лютого 1945 р. у бригаді було 319 партизанів, з них – 178 словаків, 51 українець, 78 росіян¹⁸. 1-а партизанська бригада ім. Й. В. Сталіна діяла на території Середньої та Південної Словаччини, в гірських районах. Станом на 1 березня 1945 р. в ній було 1,1 тис. осіб (437 словаків, 172 українці, 135 росіян та представники інших національностей¹⁹). Існувала і 1-ша Моравська партизанська бригада ім. Я. Жижки, яка на момент розформування мала 927 чехів і словаків, 185 росіян і 44 українці²⁰. В Чехословацькому з'єднанні партизанських загонів ім. О. В. Суворова було чехів і словаків – 270, українців – 83, росіян – 39, інших національностей – 46²¹.

Аналіз джерел дозволяє нам констатувати, що радянський партизанський рух у Румунії та Угорщині був невдалим. В Угорщину УШПР відправив 8 партизанських загонів (150 осіб). Натомість у Румунію УШПР надіслав 1 загін чисельністю 14 осіб, а через свої представництва при військових радах 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів станом на жовтень 1944 р. закинули 10 загонів (123 особи)²². У м. Рівне в Школі особливого призначення за один місяць мали навчити 100 угорців та 50 румунів²³. У Румунії групи десантників швидко виявлялися владою. Втриматися партизанам в Угорщині не вдалося, адже більшість загонів була розбита. Лише в Закарпатській Україні дії партизан були більш успішні і там діяло 1 партизанське з'єднання та 8 загонів (611 осіб)²⁴. Натомість в самій Угорщині станом на 16 вересня 1944 р. діяло 1 партизанське з'єднання і 3 загоны чисельністю 496 бійців: з'єднання Тканко (415 осіб), загін Усти (48 осіб), загін Прищепи (12 осіб) та загін Кузнеця (21 особа)²⁵. З'єднання імені М. Ракоші, яке діяло на території Угорщини, станом на 19 вересня 1944 р. складалося з 583 осіб, серед яких угорців – 250, словаків – 237, українців – 36, росіян – 46 та представники інших національностей²⁶. За липень – серпень 1944 р. партизани на території Чехословаччини, Угорщини та Румунії знищили 6,2 тис. солдат і офіцерів, пустили під укіс 44 ешелони, знищили 31 потяг, 652 вагони, 17 танків, 125 автомашин, 5 бронемашин, 10 мотоциклів, збили 9 літаків, знищили 14 дзотів і 4 з військовим майном та продовольством²⁷. До 1 жовтня 1944 р., тобто за три місяці бойових дій, партизани УШПР на території Чехословаччини, Угорщини та Румунії знищили 10 050 солдат і офіцерів противника, взяли в полон 138 осіб, підірвали 42 ешелони, 1 бронепоезд, розбили 32 потяги, 550 вагонів та платформ, знищили 55 танків та бронемашин, 52 мотоцикли, 9 літаків, 11 гармат, 24 міномети, 34 кулемети, 2 склади²⁸.

Отже, українці зробили вагомий внесок в боротьбу проти нацизму на території країн Центрально-Східної Європи, хоча в партизанських формуваннях кількісно переважали представники титульних націй. Громадяни УРСР переважно ставали активними організаторами Руху Опору. З другого боку, вони, на жаль, також сприяли посиленню впливу комуністичних сил в цих

країнах. Подальші дослідження діяльності партизан УШПР на території Польщі, Чехії, Словаччини та Румунії безперечно розширять наші знання про роль українців в боротьбі з нацизмом.

¹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.: Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., 2001. – 319 с.

² Там само. – С. 19.

³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне советского народа. Том 3. – К., 1975. – С. 311.

⁴ Из постановления ЦК КП(б) Украины о сформировании 1-й Польской партизанской бригады имени Костюшко // Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 504.

⁵ Постановления ЦК КП(б) Украины о сформировании 2-й Польской партизанской бригады «Грюнвальд» // Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 504.

⁶ Постановления ЦК КП(б) Украины о передаче польских партизанских отрядов и соединений Польскому штабу партизанского движения // Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 507.

⁷ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.: Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., 2001. – С. 19.

⁸ Постановления ЦК КП(б) Украины о подготовке радистов и инструкторов минеров для польских партизанских отрядов // Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 508.

⁹ Постановления ЦК КП(б) Украины об оказании помощи в подготовке польских партизан-диверсантов // Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 506.

¹⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне советского народа. Том 3. – К., 1975. – С. 311.

¹¹ Из отчета оперативного отдела УШПД об оказании помощи в организации партизанского движения в Чехословакии, Венгрии, Руминии // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны, 1944–1945 гг. – К., 1985. – С. 214.

¹² Постановления ЦК КП(б) Украины о подготовке организаторов и инструкторов минно-подрывного дела для венгерских, румынских и чехословацких партизанских отрядов // Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 510.

¹³ Донесения начальника Украинского штаба партизанского движения начальнику Генерального штаба Красной армии о действиях партизанского движения партизанских отрядов на территории Словакии совместно со словацкими воинскими частями // Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 574.

¹⁴ Донесения начальника Украинского штаба партизанского движения начальнику Генерального штаба Красной армии о положении в Словакии // Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 575.

¹⁵ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.: Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., 2001. – С. 20.

¹⁶ Из отчета УШПД о боевых действиях партизан на территории Чехословакии // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны, 1944–1945 гг. – К., 1985. – С. 191.

¹⁷ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.: Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., 2001. – С. 20.

¹⁸ Там само. – С. 135.

¹⁹ Там само. – С. 137.

²⁰ Там само. – С. 139.

²¹ Там само. – С. 157.

²² Из отчета оперативного отдела УШПД об оказании помощи в организации партизанского движения в Чехословакии, Венгрии, Румынии // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны, 1944–1945 гг. – К., 1985. – С. 214.

²³ Постановления ЦК КП(б) Украины о подготовке организаторов и инструкторов минно-подрывного дела для венгерских, румынских и чехословацких партизанских отрядов // Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М., 1999. – С. 510.

²⁴ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.: Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., 2001. – С. 21.

²⁵ Спецповідомлення УШПР про заходи щодо розвитку партизанського руху і дії партизанських формувань на території Чехословаччини, Угорщини і Румунії // Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.: Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., 2001. – С. 299.

²⁶ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.: Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., 2001. – С. 148.

²⁷ Спецповідомлення УШПР про заходи щодо розвитку партизанського руху і дії партизанських формувань на території Чехословаччини, Угорщини і Румунії // Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упорядн.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.: Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., 2001. – С. 299–300.

²⁸ Из отчета оперативного отдела УШПД об оказании помощи в организации партизанского движения в Чехословакии, Венгрии, Румынии // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны, 1944–1945 гг. – К., 1985. – С. 214–215.

В статье освещена деятельность партизанских группировок, посланных Украинским штабом партизанского движения на территорию стран Центрально-Восточной Европы. Рассмотрены численность и национальный состав партизанских формирований.

Ключевые слова: Центрально-Восточная Европа, партизанское движение, Украинский штаб партизанского движения, численность, национальность

The article deals with the activities of partisan groups sent by Ukrainian Partisan Movement Headquarters to the Central and Eastern European countries. The strength and national staff of partisan formations were studied.

Keywords: Central and Eastern Europe, partisan movement, Ukrainian Partisan Movement Headquarters.

СТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ ТА ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЦИНИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ У 1945–1955 рр.

У статті висвітлено стан і особливості матеріально-технічного та фінансового забезпечення системи охорони здоров'я у Тернопільській області протягом 1945–1955 рр. Також проаналізовано здобутки та прорахунки радянської влади у даній сфері.

Ключові слова: Тернопільська область, радянська влада, медицина, матеріально-технічне забезпечення, фінанси.

Останнім часом в українській історичній науці проявляється зростання інтересу до регіональної історії. При цьому варто підкреслити, що означений напрям історичних досліджень сьогодні сприймається якісно по-новому, істотно позбуваючись політичного контексту.

На перший план у сучасній історичній регіоналістиці виходить насамперед антропологічний компонент, неодмінною складовою якого є дослідження соціально-побутових умов життя місцевого населення, зокрема особливостей функціонування медичної та освітньої систем на місцевому рівні, а також їхнього безпосереднього впливу на соціально-побутові та культурні умови, у яких проживало місцеве населення.

Інтерес до історії розвитку соціальної сфери у перші повоєнні роки пояснюється також стурбованістю сучасного українського суспільства загостренням багатьох проблем соціальної сфери під час фактичного перебування України в стані війни.

Об'єктом дослідження є процес відбудови системи охорони здоров'я на Тернопільщині у 1945–1955 рр.

Предметом публікації є матеріально-технічне та фінансове забезпечення системи охорони здоров'я області протягом означеного періоду.

Метою публікації є виокремлення та аналіз особливостей матеріально-технічного та фінансового забезпечення медичної сфери Тернопільської області у розглядуваний період.

Завдання, які ставить перед собою автор, продиктовані метою і полягають у наступному:

- висвітлити стан та особливості функціонування матеріально-технічного і фінансового забезпечення системи охорони здоров'я області після звільнення регіону від німецької окупації;
- проаналізувати основні тенденції та напрями у сфері матеріально-технічного і фінансового забезпечення системи охорони здоров'я області протягом 1945–1955 рр.;
- з'ясувати здобутки та прорахунки радянської влади, що мали місце при матеріально-технічному і фінансовому забезпеченні системи охорони здоров'я у розглядуваний період.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що автором введено у науковий обіг маловідомі архівні джерела, завдяки чому сформовано цілісну картину становища матеріально-технічної та фінансової бази медичної сфери області. Також на основі статистичних даних проаналізовано основні здобутки та прорахунки радянської влади, які мали місце при вирішенні конкретних завдань у системі забезпечення медичної сфери у 1945–1955 рр.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від закінчення німецько-радянської війни (травень 1945 р.) до кінця 1955 р., який ознаменувався завершенням повоєнної відбудови соціальної сфери регіону.

Незважаючи на значну актуальність теми, дослідники історії розвитку системи охорони здоров'я у регіоні досить мало акцентували увагу на кадровому аспекті досліджуваної проблеми. Зокрема, окремі складові фінансової політики у медичній галузі області в повоєнний час розглядав А. Щорович¹.

Надзвичайно важливою у даному контексті є праця Г. Конопелька, в якій проаналізовано процес становлення системи охорони здоров'я в регіоні, висвітлено окремі проблеми матеріального забезпечення медичної галузі області². Особливої уваги заслуговує дослідження О. Рябишенка. Автор акцентував увагу на розвитку основних складових медицини Тернопільщини у повоєнні роки, в тому числі і на матеріально-технічному забезпеченні³.

Джерельна база цієї проблеми є вельми значною. Процес відбудови медицини регіону у повоєнний час знайшов широке відображення у архівних документах Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО), зокрема у фонді № 2366 «Обласний відділ охорони здоров'я». Даний фонд налічує декілька тисяч справ, які зосереджені у п'яти описах. У вказаних матеріалах висвітлено діяльність органів управління системи охорони здоров'я на Тернопільщині впродовж 1944–1980 рр. Автором публікації було введено у науковий обіг понад сорок архівних джерел.

Питання фінансового та матеріально-технічного забезпечення завжди було надзвичайно важливим у формуванні і розвитку системи охорони здоров'я в області. Значна увага приділялася цьому питанню і у 1945–1955 рр. В цей час радянська система охорони здоров'я переживала ряд якісних та кількісних змін, що проявлялися у певній її децентралізації, збільшенні обсягів фінансування, тісній взаємодії місцевих та центральних органів влади, посиленому контролю з боку державних органів влади, фінансових витрат лікарських закладів.

Належну увагу цьому приділяли і центральні органи влади. Так, за поданням Міністерства охорони здоров'я УРСР 5 січня 1946 р. уряд затвердив програму покращення матеріально-технічного стану закладів охорони здоров'я. Особлива увага у даному документі відводилася західним областям УРСР⁴.

Зокрема, прийнята програма передбачала збільшення у 1946 р. фінансування матеріально-технічної бази лікарень регіону на 20%. Також передбачалося виділення значних коштів на закупівлю транспорту, медичного та немедичного обладнання для лікарень⁵.

Бюджет медицини Тернопільської області також проходив кожного року урядове затвердження. Як правило, бюджет формувався не пізніше вересня, а з урахуванням внесених поправок уряд остаточно затверджував його наприкінці листопада. Виняток був зроблений тільки у 1948 р., коли трапилися прорахунки в обсязі коштів, виділених на районні терапевтичні відділення. Це спонукало до внесення певних змін до бюджету⁶.

Логічним продовженням цього процесу стало розпорядження Міністра охорони здоров'я УРСР Кононенка від 2 вересня 1947 р., яким передбачалася можливість коригувати бюджет медичної галузі на нижчих управлінських ланках. Начальник Тернопільського обласного відділу охорони здоров'я О. Рябишенко своїм розпорядженням від 4 вересня 1947 р. дав доручення очільникам районних відділів охорони здоров'я у тижневий термін скласти коригувальні листи із пропозиціями щодо зміни структури та обсягів фінансування медичних закладів, які розташовувалися у районах області. Дане розпорядження було оперативно виконано, за винятком начальника Теребовлянського райвідділу охорони здоров'я Рязанова, за що він отримав сувору догану⁷.

Разом із тим Міністерство охорони здоров'я УРСР дозволило своїм указом від 4 серпня 1947 р. залучати для формування матеріального фонду медицини області добровільні внески працівників у регіоні, збір яких могла ініціювати місцева влада за попереднім погодженням із обласним відділом охорони здоров'я.

Варто зауважити, що влада, міняючи у певній мірі бюрократичні процедури формування, наповнення та освоєння бюджету медичної галузі області у 1944–1946 рр. залишала структуру його видаткової частини аналогічною. Близько 60% коштів було виділено на будівництво лікарень та інших закладів охорони здоров'я області, 10% – на заробітну плату, решта коштів – на матеріально-технічне забезпечення.

В бюджет закладів охорони здоров'я області у 1949 р. було виділено суму в 10833 тис. крб, з якої частка зарплати становила 4869 тис. крб. В подальшому вона збільшилася до 1/11 від обсягу кошторису⁸.

При цьому 3757 тис. крб було виділено на оплату праці лікарів у сільській місцевості, які складали більшість медичного персоналу області. Із фонду оплати праці було виділено 1841 тис. крб для нарахування зарплати лікарям, які працювали в поліклініках та 4304 тис. крб для

фельдшерів⁹. Для медперсоналу спеціальних лікувальних закладів, таких як туберкульозні, онкологічні та венерологічні диспансери, виділялися значно менші суми, що становили від 343 до 590 тис. крб. При цьому зарплата працівників спеціальних лікарських установ була на 30% вищою, ніж зарплата звичайних лікарів¹⁰.

Та все ж лівова частка коштів бюджету спецдиспансерів у розмірі 6900 тис. крб була виділена для зведення нових корпусів лікарень. Зокрема, по 200 тис. крб було виділено для будівництва нових лікарняних корпусів онкодиспансеру у Тернополі та тубдиспансеру в Березовиці. Значна сума у розмірі 500 тис. крб була виділена на потреби обласної лікарні. Більше 2 млн крб було асигновано на будівництво корпусів районних лікарень у Глибочку, Дедеркалах, Шумську, Копичинцях, Золотому Потоці, Струмилові. Решту коштів було спрямовано для зведення фельдшерсько-акушерських пунктів у районах області.

Будівництво медустанов в області протягом 1947–1953 рр. обійшлося державі майже в 50 млн крб. Значна частина коштів, як свідчать фінансові документи, була виділена за рахунок бюджетів центральних регіонів країни, де ситуація у медицині була дещо кращою. Близько 40 млн асигнувань було надано для зведення будівель, решта – на внутрішні роботи. Фінанси на закупівлю необхідного устаткування для нових корпусів протягом 1956–1957 рр. було виділено в обсязі близько 10 млн крб¹¹.

Особлива увага у процесі будівництва та облаштування лікарень приділялася лікувальним закладам обласного значення. Так, у розбудову Тернопільської обласної лікарні протягом 1947–1954 рр. було вкладено значну суму у розмірі 2 млн крб. Більше 60% названих коштів було витрачено на будівництво двох нових корпусів обласної лікарні, зокрема і хірургічного¹². Кожний із них налічував по 150 ліжко-місць. Головний лікар Василенко у своєму листі від 8 червня 1950 р. просив додатково збудувати корпус на 200 ліжко-місць, однак йому було відмовлено через нестачу коштів.

У 1949 р. було розпочато зведення нової будівлі венерологічного диспансеру і рішенням Міністра охорони здоров'я Кононенка та обласного відділу охорони здоров'я було перенаправлено із резервного фонду близько 269 тис. крб на будівництво в Тернополі його приміщення. Також сума у понад 350 тис. крб була асигнована на побудову спеціальних венерологічних відділень у ряді районів області, у тому числі в Бережанах і Чорткові¹³.

Зауважмо, що влада завжди приділяла значну увагу проблемам функціонування туберкульозних та венерологічних диспансерів. На їхнє функціонування, починаючи із 1947 р., почали виділяти не менше 10% від загальної суми бюджету області, що в абсолютному відношенні складало від 8 до 12 млн крб. При цьому на заробітну плату виділялося близько 40% від загальної суми, тоді як у лікарських закладах загального призначення ця сума складала 10–20%.

Заробітна плата працівника обласного тубдиспансеру та обласної лікарні відрізнялася на 25–30%. Крім того, чисельність лікарського штату у диспансерах була вищою на 30–40%¹⁴. Така кількість лікарського персоналу зумовлювалася характером захворювань, які лікували в диспансерах, оскільки штатне загальноприйняте число лікарів в таких умовах не могло надати адекватну медичну допомогу хворим.

Підвищена увага до спеціалізованих лікувальних закладів була цілком закономірною і природною у повоєнні роки, оскільки в області була епідемія туберкульозу та венерологічних хвороб. Дана проблема мала місце в усіх визволених регіонах, а на її усунення виділялися значні кошти і скеровувалася велика кількість медичних кадрів з інших регіонів СРСР¹⁵.

Особлива увага приділялася матеріальному забезпеченню дитячих лікувальних закладів. Протягом 1946–1955 рр. на них припадало до 20% грошових асигнувань, які були призначені для медицини області, що в абсолютних цифрах складало від 15 до 25 млн крб. Близько 60% цих коштів йшло на зведення будівель, 25% – на матеріально-технічне забезпечення, решта – на зарплату¹⁶.

Фінансування дитячих лікарень характеризувалося нестабільністю. Як свідчать періодичні звіти начальника фінансового відділу обласного управління охорони здоров'я Ткачова за 1947–1952 рр., майже щорічна несистематичність фінансових впливів загрожувала зривом функціонування закладів. Для прикладу, із 8 млн крб, які було виділено на систему дитячих закладів на Тернопільщині у 1950 р., у січні було асигновано 3 млн крб, у липні – 800 тис. крб, а у вересні – 2,5 млн крб.

Не менше проблем було і в районних лікувальних закладах. Так, спеціальною комісією було встановлено, що окремі будівлі Козівської, Заліщицької та Бучацької районних лікарень перебувають у аварійному стані. Для їх капітального ремонту потрібно більше 3 млн крб і зважаючи на цю суму було вирішено розпочати будівництво нових приміщень для лікарень на протязі 1,5 року.

Тому значна увага приділялася будівництву приміщень районних лікарень. Зокрема, протягом 1947–1955 рр. на їх зведення було виділено близько 3,5 млн крб. У цей час в усіх районних центрах області велося будівництво лікарень або їх окремих корпусів. Найбільш масштабні будівництва мали місце у Борщові та Заліщиках, оскільки зведення приміщень лікарень у цих районах коштувало державі більше 300 тис. крб¹⁷.

Попри значні масштабні зведення лікарських будівель, у двох районах області, а саме Підволочиському та Хоростківському станом на 1955 рр. не було завершено будівництво нових районних лікарень. Зауважимо, що установи продовжували залишатися недобудованими і протягом наступних двох років.

Основна причина затримки – нездатність місцевих районних відділів охорони здоров'я освоїти асигновані кошти. Фінансування капітальних ремонтів будівель та зведення нових у інших районах області було менш вартісним і становило 100–150 тис. крб¹⁸.

У деяких районних центрах мала місце практика купівлі під приміщення лікарень будинків мешканців, які були розташовані недалеко від основних корпусів лікарських установ. Так, Чортківській районній лікарні у 1951 році для цих цілей було асигновано близько 90 тис. крб, ще по 70 тис. крб – Великодедєркальській та Збаразькій лікарням.

У повоєнні роки велике значення приділялося будівництву фельдшерсько-акушерських пунктів. У 1947 р. було зведено 70 фельдшерських пунктів, а до 1955 р. у сільській місцевості було додатково побудовано ще 210 медичних закладів різного призначення. Видатки бюджету на їх будівництво склали близько 5 млн крб¹⁹.

Слід врахувати той факт, що близько 1 млн крб щороку виділялося для ремонту фельдшерських пунктів у селах. Водночас заступник начальника обласного відділу охорони здоров'я Лебедєв у звітах зазначав, що 20% цих коштів використовували неефективно. Головною причиною збитків була часто неправильна та нераціональна організація ремонтних робіт і відсутність кваліфікованих спеціалістів.

Важливою складовою матеріально-технічного забезпечення було оснащення лікарських закладів матеріальним інструментарієм. У 1947 р. в області була проведена генеральна ревізія медичного устаткування. Аналіз умов функціонування закладів охорони здоров'я проводився за такими параметрами: забезпеченість приміщеннями та їх якість, наявність палива, твердого і м'якого інвентаря, медичним інструментарієм і медикаментами; готовністю до роботи в зимових умовах²⁰.

В ході ревізії з'ясувалося, що лікарні області мали на своєму балансі не більше 40% від необхідного медичного інструментарію. У перші повоєнні роки від 15 до 20 млн крб щороку виділялися на закупівлю потрібного обладнання. Пріоритет надавався рентгенівським апаратам, обладнанню для медичних лабораторій, хірургічним наборам, автоклавам, різноманітній апаратурі для проведення медичних маніпуляцій.

Найкраще медичним інструментарієм були забезпечені обласна лікарня та спеціальні лікувальні диспансери. Левову частку надходжень у ці заклади становило високотехнологічне і нове обладнання, яке пройшло неодноразову перевірку. Для закупівлі нового устаткування було виділено 15% від загальної суми річного фінансування обласної лікарні та диспансерів, у той час як в інших лікувальних закладах ця частка складала не більше 10%.

Ряд наступних інспекцій лікарні, які були проведені у 1948 р., виявили усунення вищезазначених порушень. Як результат цього та ряду подібних випадків, значно збільшилася кількість перевірок медичних закладів обласного значення. Для прикладу, якщо у 1952 р. обласний тубдиспансер відвідало 6 інспекцій, то у 1954 р. їх було вже 10. Схожа тенденція спостерігалася у районних лікарнях. Так, Чортківську районну лікарню у 1950 р. перевіряли 4 рази, а у 1955 р. – 7 разів. Фельдшерські пункти перевіряли набагато рідше – не більше 1–2 разів на рік²¹.

Для покращення ситуації було значно збільшено фінансування лікарень. Зокрема, у період 1947–1955 рр. на обладнання обласної лікарні було виділено 700 тис. крб, ще 200 тис. крб

спрямовано на потреби диспансерів, що було на 20% більше від запланованого. Значна частина цих коштів (до 70%) була виділена на придбання кількох комплектів дорогого інструментарію, у той час як в районних лікарнях аналогічний відсоток складав не більше 50%²².

Заступник начальника відділу охорони здоров'я Лебедев неодноразово звертався до начальника відділу фінансового планування Міністерства охорони здоров'я Орлова із пропозицією збільшити асигнування коштів на роздрібне медичне обладнання загального користування, але отримав відмову у зв'язку із нестачею коштів.

Близько 500 тис. крб протягом 1947–1955 рр. щорічно виділялося на закупівлю необхідного інструментарію для медичних закладів, які функціонували у сільській місцевості. Як свідчить статистика, медичний інструментарій не був дорогим і призначався в основному для надання первинної та екстреної медичної допомоги. В середньому вартість медичного інструментарію, який був необхідним для одного фельдшерського пункту складала 10–12 тис. крб²³.

Однозначним недоліком забезпечення фельдшерських пунктів області медичним інструментарієм було те, що згідно звітів районних відділів охорони здоров'я в 1953 р. медичні заклади у селах не мали у наявності 40% необхідного інструментарію на суму близько 150 тис. крб, що значно погіршувало якість медичних послуг. Так, у 1952 р. в Заліщицькому районі двоє людей ледь не померли від втрати крові через те, що у фельдшерських пунктах не було в наявності хірургічних інструментів для зшивання вен; схожий випадок мав місце в 1953 р. і у Зборівському районі.

Для виправлення ситуації обласний відділ охорони здоров'я своїм спеціальним розпорядженням від 7 червня 1953 р. дав право фельдшерам безпосередньо самим складати списки необхідного медичного обладнання, оскільки раніше це входило до компетенції районних відділів охорони здоров'я. Результатом рішення стало припинення прикрих випадків нестачі медичних інструментів та збільшення фінансування сільської медицини на 50–70 тис. крб на рік²⁴.

Варто зазначити, що близько 30% медичного інструментарію у фельдшерських пунктах протягом року ставало непридатним, в основному через часте використання лікарями під час медичних маніпуляцій. Крім того, спеціальні комісії у 1949 і 1952 рр. неодноразово встановлювали, що не менше 40% інструментарію у сільських медичних пунктах виходило з ладу через їх неналежну і неправильну експлуатацію.

У зв'язку із цим Міністерство охорони здоров'я УРСР рекомендувало обласному відділу охорони здоров'я провести додаткові інструктажі із працівниками фельдшерських пунктів щодо питань використання обладнання. Міністр охорони УРСР Кононенко неодноразово звертався до начальника обласного відділу охорони здоров'я Рябишенка із вимогою особисто контролювати проведення курсів інструктажу²⁵.

Важливе значення у системі охорони здоров'я області відводилося медикаментозному забезпеченню. На території краю було відсутнє виготовлення будь-яких медикаментів, тому вони централізовано завозилися з інших регіонів держави. Відповідно до директив Міністерства охорони здоров'я УРСР від 10 листопада 1949 р. та 12 березня 1950 р. планувалося налагодити виробництво деяких медичних препаратів у Чорткові та Тернополі, але оскільки реалізація даного проекту потребувала близько 2 млн крб, його було згорнуто через брак коштів.

Окрім того, Міністерство охорони здоров'я УРСР вважало, що відсутність підприємств із виготовлення препаратів не є суттєвою проблемою для області, оскільки транспортування медикаментів із сусідніх регіонів не було затратним з фінансової точки зору. Більше того, оскільки 60% медикаментів постачалися із Київської, Вінницької, Черкаської та Сталінської областей²⁶.

Кожного року не менше 20% обласного бюджету системи охорони здоров'я припадало на забезпечення області препаратами; у абсолютних вимірах ця цифра коливалася у межах 3–5 млн крб. Начальник фінансового відділу Міністерства охорони здоров'я Виноградов пропонував збільшити цю частку до 22–25% коштів від загального бюджету області. Варто відзначити, що пропозицію Виноградова підтримав також очільник Тернопільського обласного відділу охорони здоров'я Рябишенко. Їхня ініціатива була спочатку підтримана урядом УРСР, але згодом знівельована із невідомих причин на рівні московських кабінетів²⁷.

Упродовж 1949–1955 рр. кількість коштів, які виділялися на медичні препарати, збільшувалася на 150–180 тис. крб на рік. У районних лікарнях приріст фінансування складав 10–15%, в обласній лікарні та спецдиспансерах – на 20–25%. На таку тенденцію неодноразово

вказував обласний відділ охорони здоров'я. Місцеві управлінці вважали, що потрібно звертати більше уваги на фінансування районних лікарень, проте така думка не була взята до уваги міністерством²⁸.

Незважаючи на вживані заходи навіть у спеціальних лікувальних закладах нерідко траплялися проблеми із медичними препаратами. Особливо дана тенденція стосувалася антибіотиків. Так, у 1949–1951 рр. мали місце чотири небезпечні для життя хворих інциденти, пов'язані із неправильним застосуванням антибіотиків в обласному тубдиспансері.

Згідно звітів, обласний тубдиспансер з регулярно отримував неякісні партії стрептоміцину та інших антибіотиків на суму 3–4 тис. крб, а здоров'ю 12-х хворих внаслідок використання неякісних медичних препаратів було завдано суттєвої шкоди. Після цих випадків головний лікар диспансеру Куренко був звільнений із посади, а стосовно нього було почато кримінальне провадження за службове недбальство.

Для виправлення ситуації упродовж 1952–1953 рр. було виділено близько 300 тис. крб для негайного покращення умов зберігання медичного обладнання та препаратів. Протягом 1954–1955 рр. було асигновано близько 730 тис. крб для будівництва нових складських приміщень²⁹.

Вжиті заходи виявилися досить ефективними, оскільки починаючи із 1955 р. кількість випадків із неякісними препаратами і обладнанням значно зменшилася. Міністерські комісії у 1955–1956 рр. виявили на порядок менше порушень у порівнянні з попередніми роками.

Щодо районних лікарень, то для них був характерним перманентний дефіцит лікарських препаратів. Насамперед це стосувалося антисептиків та антибіотиків, якими лікарні були забезпечені лише на 50% від необхідної норми. Для виправлення ситуації Міністерство охорони здоров'я починаючи із 1951 р. додатково виділяло 3 млн крб щороку³⁰. Також у районних лікарнях не вистачало елементарних засобів дезінфекції медичного обладнання. У звіті комісії із перевірки фельдшерсько-акушерських пунктів у Чортківському районі за 1947 р. йдеться про те, що шприци та медичний інвентар для забору аналізів у хворих інколи дезінфікувався просто за допомогою звичайного змивання водою, що є неприпустимим із санітарної точки зору.

Ще складнішою була ситуація у сільських медичних закладах. В деяких фельдшерсько-акушерських пунктах були відсутні навіть інструкції щодо особливостей користування певними лікарськими препаратами та обладнанням³¹. За цим фактом у 1952 р. було проведено перевірку спільною комісією районних відділів охорони здоров'я.

За результатами цієї та інших інспекцій було зроблено висновки про недостатність фінансування системи фельдшерсько-акушерських пунктів та вирішено збільшити їх фінансування на 1–2 млн крб. Із цієї суми близько 300 тис. крб було виділено на організацію додаткових курсів підвищення кваліфікації, які протягом року повинні були пройти понад 200 фельдшерів. Ряду очільників районних відділів охорони здоров'я, зокрема Коптенку та Симонову, які керували медициною Копичинецького та Борщівського району було оголошено суворі догани.

Важливе місце займало і забезпечення медичної системи області матеріалами та технікою немедичного призначення. Зокрема, актуальною була проблема забезпечення закладів охорони здоров'я області автомобілями. У першу чергу вони надавалися лікарським закладам в обласному центрі та районах; сільські ж лікарні, як правило, використовували гужовий транспорт. Для прикладу, якщо у 1953 р. медичні установи в окремих містах та райцентрах мали близько 400 машин, то у сільській місцевості лише – 92³².

У 1949 р. лікарні області були тільки на 50% забезпечені автотранспортом. Для покращення ситуації за відповідним розпорядженням Міністерства охорони здоров'я УРСР обласні лікарні отримували кожного року по 15–20 вантажних автомобілів ГАЗ-51 для господарських потреб та 20–25 автомобілів іншого призначення, а починаючи із 1952 р. область почала отримувати вдвічі більше, внаслідок чого до 1955 р. потреби лікарень в автомобільному транспорті було забезпечено на 80%. При цьому 40% техніки, що виділялася для області, поступало на баланс лікарських закладів обласного значення, а решта автомобілів надходили у районні лікарні³³.

Важливе значення у процесі організації системи стаціонарних лікарських закладів відводилося забезпеченню харчування хворих. Кожного року для забезпечення цієї мети держава виділяла доволі значну суму, яка складала не менше 8% від загального бюджету медичного закладу.

У обласній лікарні на харчування дорослих пацієнтів виділялося 5–8% від суми бюджету лікувального закладу, в дитячій лікарні – 10–15%, що в абсолютних цифрах виражалось у суму 150–220 тис. крб³⁴.

Для покращення ситуації 2 лютого 1947 р. обласний відділ охорони здоров'я за погодженням із Міністерством охорони здоров'я УРСР дав доручення щодо організації підсобних господарств при усіх без виключення лікарняних закладах із кількістю хворих більше 100 чоловік.

Підсобні господарства забезпечували лікарняні заклади продуктами харчування, насамперед картоплею. Інколи вони не справлялися із покладеними на них завданнями. Насамперед це стосувалося продукції тваринництва, виробництво якої складало тільки 25% від потреби³⁵.

Причин такої неефективної роботи тваринницької галузі було декілька. Зокрема, господарства не забезпечувалися племінною худобою, про що свідчать документи з міністерства. З боку держави мало місце неналежне фінансування фондів зарплати працівників, як наслідок – неефективне виконання ними своїх посадових обов'язків, а також випадки регулярних крадіжок.

Як показує відповідна статистика, рентабельність аналогічних господарств у Хмельницькій області була вищою у 1,5 рази, а у Полтавській, яка була лідером у даному відношенні по Україні, рентабельність господарств даного типу була вищою удвічі. Комісія встановила, що низька урожайність культур була зумовлена відсутністю використання будь-яких засобів удобрення ґрунту. З цих же причин не вирощувалися також і високосортні сорти зернових та картоплі³⁶.

З огляду на низку проблем у підсобних господарствах Міністерство охорони здоров'я УРСР 6 вересня 1954 р. прийняло рішення про їх ліквідацію та передання їхнього майна місцевим колгоспам та радгоспам; останні ж мали забезпечувати місцеві стаціонарні лікарські заклади продуктами харчування. Зауважимо, що колгоспи та радгоспи, на відміну від підсобних господарств повністю справилися із покладеним на них завданням.

Підводячи підсумки, зауважимо, що протягом 1945–1955 рр. радянською владою було зроблено немало позитивних кроків щодо покращення матеріально-технічного та фінансового забезпечення системи охорони здоров'я на Тернопільщині. Зокрема, бюджет медицини області упродовж 1945–1955 рр. збільшився. Значно підвищилась і ефективність роботи фінансового механізму органів радянської влади, який забезпечував надходження коштів у медицину регіону.

Всі ці заходи дали змогу відновити та втричі збільшити кількість лікарняних закладів в області, забезпечити створення і функціонування потужних лікувальних закладів обласного значення на кшталт обласної лікарні та спецдиспансерів. Чимало було зроблено в плані матеріально-технічного забезпечення лікувальних закладів. Зокрема, їм було надано новітню техніку для діагностики та лікування різноманітних захворювань. Значно підвищився рівень забезпечення лікарень медикаментами, урізноманітнився їхній асортимент, а лікувальна якість покращилася.

Проте мали місце і негативні явища. Традиційним об'єктивними чинниками, які ускладнювали матеріально-технічне та фінансове забезпечення системи медицини в області було неналежне фінансове забезпечення, що зумовлювалося браком коштів. З тієї ж причини часто постачалося низькоякісне медичне обладнання, оскільки нестача матеріальних ресурсів, а також відсутність досвіду виробництва даного обладнання дуже часто ставали причинами низької якості технічної продукції медичного та немедичного призначення. Проте, на наш погляд, значно більшим був вплив суб'єктивних чинників. Зокрема, матеріально-технічне забезпечення продовжувало залишатися надзвичайно централізованим, медичні установи області практично не могли коригувати і змінювати структуру капіталовкладень, що виділялися на їх функціонування і розвиток.

¹ Щорович А. Історія української медицини. – К., 2006. – 289 с.

² Конопелько Г. Встановлення системи охорони здоров'я на Тернопільщині. – К., 1979. – 55 с.

³ Рябишенко О. Охорона здоров'я на Тернопільщині. – К., 1967. – 80 с.

⁴ Щорович А. – Вказ. праця. – С. 123.

⁵ Державний архів Тернопільської області. – Ф. 2366. – Оп. 5. – Спр. 14. – Арк. 27.

- ⁶ Рябишенко О. – Вказ. праця. – С. 19.
- ⁷ Державний архів Тернопільської області. – Ф. 2366. – Оп. 5. – Спр. 9. – Арк. 21.
- ⁸ Там само. – Спр. 22. – Арк. 10.
- ⁹ Там само. – Спр. 45. – Арк. 18.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 8. – Арк. 27.
- ¹¹ Там само. – Спр. 22. – Арк. 18.
- ¹² Там само. – Спр. 24. – Арк. 43.
- ¹³ Там само. – Спр. 44. – Арк. 13.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 45. – Арк. 17.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 32. – Арк. 11.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 22. – Арк. 14.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 26. – Арк. 11.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 27. – Арк. 5.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 58. – Арк. 12.
- ²⁰ Там само. – Спр. 24. – Арк. 17.
- ²¹ Там само. – Спр. 28. – Арк. 61.
- ²² Там само. – Спр. 29. – Арк. 48.
- ²³ Там само. – Спр. 44. – Арк. 7.
- ²⁴ Там само. – Спр. 57. – Арк. 18.
- ²⁵ Там само. – Спр. 14. – Арк. 27.
- ²⁶ Там само. – Спр. 22. – Арк. 89.
- ²⁷ Там само. – Спр. 8. – Арк. 18.
- ²⁸ Там само. – Спр. 45. – Арк. 28.
- ²⁹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 25.
- ³⁰ Там само. – Спр. 7. – Арк. 28.
- ³¹ Там само. – Спр. 8. – Арк. 1.
- ³² Там само. – Спр. 26. – Арк. 8.
- ³³ Там само. – Спр. 21. – Арк. 6.
- ³⁴ Там само. – Спр. 56. – Арк. 20.
- ³⁵ Там само. – Спр. 3. – Арк. 8.
- ³⁶ Там само. – Спр. 39. – Арк. 12.

В статье освещены состояние и особенности материально-технического и финансового обеспечения системы здравоохранения в Тернопольской области в 1945–1955 гг. Проанализированы достижения и просчеты советской власти в данной сфере.

Ключевые слова: Тернопольская область, советская власть, медицина, материально-техническое обеспечение, финансы.

In the article the conditions and peculiarities of material and technical supplies and financial maintenance of the system of public health care in Ternopil Region in 1945–1955 are studied. The achievements and miscalculations of the Soviet Power in this sphere are also analyzed.

Keywords: Ternopil Region, the Soviet Power, medicine, material and technical supplies, finances.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ МІСЯЦЯ РАМАДАНУ МУСУЛЬМАНАМИ-СУНІТАМИ м. КИЄВА

У статті йде мова про особливості проведення мусульманами-сунітами місяця Рамадану. Звертається увага як на загальнорелігійні приписи, так і на специфіку в проведенні цього місяця мусульманською громадою м. Києва.

Ключові слова: іслам, мусульмани, сунізм, Рамадан, релігійні громади.

Прагнення України до європейської інтеграції ставить на порядок денний низку важливих проблем, які потребують ґрунтовного дослідження. Сучасні міграційні потоки населення мусульманських держав до країн Європейського Союзу суттєво впливають на політичну, етно-соціальну, культурну та релігійну ситуацію в регіоні, що досить часто призводить до різного роду непорозумінь та конфліктів. У даному контексті на особливу увагу заслуговує проблема дослідження впливу мусульманського фактора на етнокультурний розвиток населення України, а також можливі наслідки поширення ісламських громад на українських землях як в короткостроковій, так і довгостроковій перспективі. Зазначена проблема актуалізується в тому числі глобальним характером експансії мусульманської культури в європейських державах. Це призводить не лише до змін традиційного способу життя європейців на побутовому рівні, але й впливає на формування зовнішньої політики країн Євросоюзу на міжнародній арені.

Тому дослідження поширення ісламу на теренах України – це проблема, яка містить не лише теоретичну, але й досить важливу складову прикладного характеру. Мусульманський фактор потрібно враховувати як при формуванні державної етнополітики в Україні, так і при розбудові системи освітніх закладів, проведення культурних заходів тощо.

Важливо також наголосити на іншій проблемі, а саме: про іслам в Україні написано порівняно небагато, але й те, що ми маємо у розпорядженні, досить низької якості та не відповідає потребам сучасної науки. Зокрема, досить активно в літературі зустрічаються спекуляції на тему відмінності сунітів від інших релігійних течій в ісламі. Варто згадати лише міф про те, що відмінність сунітів від шиїтів виявляється у визнанні ними авторитету і святості не тільки Корану, але й Сунни, який можна знайти і в сучасних виданнях¹. Такі твердження можуть призвести до хибних уявлень про невизнання Сунни шиїтами чи представниками інших мусульманських конфесій. Важливу інформацію з даної проблеми ми отримали в процесі спілкування з представниками мусульманської громади сунітів у Києві, на результати опитування яких ми посилаємося у даному дослідженні.

Іслам є однією з трьох світових релігій. На сьогодні він поступається християнству за кількістю вірян, але вчені фіксують швидкий темп зростання чисельності мусульман у світі. Так, якщо в середині 80-х рр. XX ст. їх було приблизно 800 млн., то вже в 2004 р. чисельність мусульман перевищила за мільярд². Немало мусульман і на території України, хоча на сьогодні точних даних немає. У літературі зустрічається кілька підходів до зазначеної проблеми. Наприклад, Кірюшко М. І. наводить дані про мінімальну (360 тис.) та максимальну (2 млн.) кількість мусульман в Україні, наголошуючи при цьому, що точне їх число буде десь посередині³. Інший підхід до даного питання застосував колектив Інституту сходознавства імені Агатангела Кримського, досліджуючи таке явище як «ісламська ідентичність». Вони, виходячи з Всеукраїнського перепису населення 2001 р., просто підраховали представників народів, що традиційно сповідають іслам, і отримали цифру в 436 тис. чол.⁴. Варто зазначити, що сюди не ввійшли вихідці з Албанії, Індії та країн Центральної Африки, оскільки не можна з впевненістю сказати, що вони мусульмани, і не взяті до уваги представники місцевого населення, які були

навернення в іслам. Тенденція постійного збільшення кількості мусульман у світі актуалізує важливість дослідження як ісламу в цілому, так і мусульманських громад в Україні, зокрема.

Рамадан – це дев'ятий місяць мусульманського місячного календаря. Виходячи з ісламського віровчення, саме в цей місяць пророку Мухаммаду через божественне одкровення почав передаватися Коран. Піст («саум») в Рамадан є четвертим стовпом ісламу і його зобов'язані дотримуватися всі мусульмани. Про це йде мова в Корані, зокрема, у 139-му аяті сури «аль-Бакара» сказано: «О ви, які увірували! Встановлено для вас піст – так само, як був він встановлений для тих, які жили раніше за вас. Можливо, будете ви богобоязливі»⁵. Незважаючи на те, що іслам дуже розповсюдженна релігія, обрядово-релігійна сторона Рамадану є ідентичною та проходить однаково у всіх мусульман-сунітів, які знаходяться у різних частинах світу. Це підтверджується не лише єдиним підходом в історіографії⁶ щодо цієї проблеми, але й відповідними свідченнями опитаних нами респондентів⁷.

Існують певні правила, які повинен виконувати мусульманин, який дотримується посту. Безпосередньо перед світанком він повинен спожити певну кількість їжі та рідини, щоб в нього вистачило сил провести наступний день (ця процедура має назву «сухур»). Після сходу сонця мусульманину протягом всього світлового дня забороняється їсти, пити та виконувати подружні обов'язки. Відразу після заходу сонця відбувається легке розговіння, традиційно воно проводиться фініками і водою, після чого проводиться молитва під назвою «аль-Магріб», і вже з цього часу приступають до більш поживної вечері («іфтар»), після якої можна їсти і пити протягом всієї ночі. Звичайно, як і в постах інших релігій, в Рамадані головне не тілесне утримання, а утримання морально-етичного характеру – не робити нічого поганого з точки зору релігійного вчення. Мусульманин повинен викоринити в собі такі погані звички як брехню, заздрість, злість тощо, а також більше звертатись до Бога, читати Коран. З цією метою вночі проводяться додаткові таравіх-намази – довгі молитви, під час яких імам намагається прочитати тридцять частину Корану, з метою, щоб за весь Рамадан перечитати його повністю⁸.

Піст повинні дотримуватись мусульмани, які досягли статевої зрілості. Дітей привчають до посту поступово. Окремо обговорюються категорії людей, які можуть не триматись посту. До них відносяться: хворі, стан яких може погіршитись, якщо вони будуть поститись; старі люди; вагітні жінки; матері-годувальниці; особи, що в даний момент перебувають в подорожі («мусафіри»). Після закінчення Рамадану є кілька варіантів відшкодування посту для цих людей, що залежать від їх стану та самопочуття. Якщо зникне причина, яка була на заваді посту (наприклад, хворий видужає, подорож закінчиться, у жінки завершиться період годування дитини груддю), тоді за кожен пропущений день ці люди повинні поститись в інший, зручний для себе день, але бажано до початку наступного Рамадану⁹. Якщо ж причина недотримання посту не може зникнути (наприклад, відмова від посту по старості), то в такому випадку потрібно нагодувати людину, яка постувала в цей день з розрахунку один день – одна людина. Мусульманин, який проводить «іфтар», залежно від свого бажання, може годувати одну людину щодня протягом 30 днів, 30 людей за один раз або частинами.

Тривалість Рамадану буває 29 або 30 днів. Починається він коли люди побачать молодий місяць на небі. Тому в різних країнах день початку посту може розпочатись на день раніше або пізніше. Закінчення Рамадану теж пов'язано з появою молодого місяця: якщо його побачили в 29-ту ніч, то вважається, що наступного дня вже постувати не можна, оскільки розпочинається свято «Ід аль-Фітр»¹⁰. Якщо ж місяць не було видно, то мусульмани постяться ще один день, але не більше. Останнім часом початок і закінчення Рамадану вираховують із астрономічних даних. З точки зору сунітського ісламу це не вірно¹¹, але якщо громада до якої належить конкретний мусульманин так вирішила, то він повинен дотримуватись посту разом з ними, оскільки існує правило в якому говориться: «...починайте і закінчуйте молитву, з мусульманами вашої місцевості»¹².

Зважаючи на те, що в ісламі розповсюджений місячний календар в якому 12 місяців по 29–30 днів, це призводить до того, що відмінність від сонячного року (на якому базується Григоріанський календар) може бути 10–11 днів. Як наслідок, відбувається щорічне зміщення Рамадану. Так, наприклад, якщо він розпочався одного року на початку липня, то через три роки він розпочнеться на початку червня.

Сам Рамадан можна розділити на три рівні частини, кожна з яких має свою особливість і символіку. Мусульмани вважають, що перші десять днів Рамадану – це милість від Аллага,

другі – це пробачення гріхів Аллагом, а треті – це звільнення від вогню (пекельних мук)¹³. Найважливішими є останні десять днів, коли для чоловіків-мусульман вважається дуже бажаним провести релігійну процедуру під назвою «ітікяф». Її суть – це максимальне (а в ідеалі – постійне) перебування в мечеті, коли людина намагається навіть на вулицю не виходити. У мечеті віряни повинні займатися виключно релігійними справами: читати Коран та іншу релігійну літературу, робити додаткові молитви, промовляти «зікр» (формули згадування Аллага) тощо. Важливість останніх десяти днів зумовлено ще й тим, що саме в одну з цих ночей пророку Мухаммаду через божественне одкровення почав передаватися Коран. У науковій літературі інколи вказується конкретне число – 27-е Рамадана 610 р.¹⁴, але релігійна традиція в даному питанні виходить з інших постулатів. Вважається, що ніхто напевно не знає, коли відбулася зазначена подія, але існують свідчення, що це одна з останніх непарних ночей, яка може припадати на 25-у, 27-у або 29-у ніч. Важливість цієї дати полягає у тому, що саме тоді настає час «Лейлят уль-Кадр», що можна перекласти, як «Ніч могутності». За мусульманським віровченням існує шість стовпів віри («іману»). Один з них – це віра в напередвизначення («кадар»). Тобто, кожна людина має певну долю, але за благочестиві вчинки вона може бути змінена. Змінюється ж вона, на думку мусульман, саме в «Лейлят уль-Кадр» – в головну ніч календарного року.

Перед закінченням Рамадану кожен мусульманин повинен дати «Закят уль-Фітр» – добровільну пожертву на користь бідних мусульман¹⁵. Свідчення наших респондентів дозволяють простежити особливості здійснення даної пожертви¹⁶. Видається вона виключно їстівними, розсипчастими продуктами тривалого терміну зберігання, які поширені на тій чи іншій території, в розмірі чотири «са» (арабська міра об'єму, приблизно 0,5 кг) з однієї людини. Для України такими продуктами на сьогодні є різноманітні крупи (рис, гречка, пшоно) або, наприклад, макарони. За неповнолітніх дітей пожертви дають їх батьки, а за жінок – чоловіки. В ідеалі «Закят уль-Фітр» передається бідняку безпосередньо в руки, але останнім часом роздачею цієї милостині займаються ісламські організації. Це пояснюється тим, що в багатьох країнах, де іслам малопоширений, знайти бідняка, який відповідав би всім вимогам (головна з яких – бути мусульманином), не так просто.

Після того, як на небі в 29-у чи 30-у ніч побачили молодий місяць, вважається, що Рамадан закінчився. Після цього настає перше число наступного календарного місяця «Шавваля», і відповідно, одне з двох мусульманських свят – «Ід аль-Фітр», або, як його ще називають в тюркомовних народів, «Ураза Байрам». З самого ранку мусульмани разом зі своїми сім'ями збираються біля мечетей. Там відбувається святкова молитва, яка відрізняється від «джума» молитов (проводяться кожен п'ятницю) тим, що проповідь («хутба») проводиться не перед намазом, а після. Після закінчення імамом проповіді мусульмани починають вітати один одного зі святом. Саме святкування «Ід аль-Фітр» в різних країнах може дещо відрізнятися. Так, в деяких країнах, де поширений іслам, люди починають відразу після завершення обрядової частини свята запрошувати до себе гостей, або самі когось відвідувати.

В Україні, зокрема у м. Києві, відбувається загальне святкування «Ід аль-Фітр», яке може проходити або безпосередньо біля мечеті, або в спеціально орендованому для цього місці, що переважно знаходиться на природі. Оскільки свят в ісламі всього два: «Ід аль-Фітр» та «Ід аль-Адха» («Курбан Байрам»), проходять вони дуже весело і радісно. Такий емоційний стан віруючих посилюється ще й тим, що у багатьох народів саме «Ід аль-Фітр» вважають головним святом¹⁷. Мусульмани приводять дітей на це свято, дарують їм подарунки, а також влаштовують місця, де ті можуть гратись. У цей час проводяться змагання з боротьби, перетягування канату, як серед дітей, так і дорослих. Готується багато їжі, переважно східні страви – шашлик, плов та ін. Таким чином, «Ід аль-Фітр» є логічним завершенням Рамадану та однією з найважливіших подій для кожного мусульманина в календарному році.

Вище описані принципи і правила проведення Рамадану характерні для всіх мусульман-сунітів, що не відмінняє і його певну специфіку, яку ми спробуємо розглянути на прикладі мусульманської громади міста Києва. У ході етнографічного опитування ми опитали як українців, які перейшли в іслам, так і представників мусульманських народів (Індія, Пакистан, Афганістан, Азербайджан, етноси Північного Кавказу). Останні мали можливість порівняти проведення Рамадану в Україні та на їхній батьківщині.

Одне з питань, що задавалося респондентам, стосувалося того, наскільки важко триматись посту. Відповідь у даному випадку була доволі очікувана і зводилась до того, що не важко дотримуватись Рамадану, якщо людина є мотивованою, оскільки тоді їй сам Всевишній дає додаткові сили. Однак деякі вихідці з південних країн наголошували на тому, що їм в Україні постувати складніше, ніж в регіонах звідки вони прибули. Зокрема, карачаївець, який назвався Мурадом, зазначив, що в Києві години на півтори-дві, світловий день довше ніж на Північному Кавказі¹⁸. Це ж підтвердив виходець із Північно-Східної Індії штату Ассам Афзал Хусейн Рахман, який зауважив, що в Україні щодня доводиться постувати вісімнадцять годин тридцять хвилин, в той час як в Ассамі на шість годин менше¹⁹. У даному контексті варто наголосити на тому, що враховуючи більш північне розташування України порівняно з країнами традиційного поширення ісламу, відбувається значна зміна протяжності дня і ночі в залежності від пори року. А враховуючи те, що Рамадан у 2015 р. (в час, коли було проведене опитування) тривав з 18 червня по 17 липня, тобто в період, коли день був найдовший, то нарікання іноземців на цю обставину мають цілком раціональне пояснення.

У своєму дослідженні ми торкнулися іншого, на нашу думку, досить цікавого аспекту проведення Рамадану в Києві, а саме: страв, що готуються під час зазначеного посту. Тут необхідно відзначити, що не існує якоїсь окремої особливої мусульманської кухні для мусульман, які постують. Головне правило полягає у тому, щоб та чи інша їжа не потрапляла під категорію забороненого («харам»), тобто була дозволеною («халяль»). Є продукти однаково харамні для всіх мусульман, а також такі, що можуть бути забороненими лише в певній правовій школі («мазхабі»). До першої категорії належить, в першу чергу, вся їжа, що була отримана в нечесний спосіб, або ж придбана за нечесно зароблені гроші. По-друге, не можна пити алкоголь та їсти згадуванні в Корані свинину, кров і мертвечину. Під мертвечиною мусульманські богослови мають на увазі будь-яке м'ясо тварини, яка була забита у спосіб, що не відповідає Шаріату. Допускаються до забиття тварин лише мусульмани та, так звані, «люди Писання» («ахль Кітаб»), до яких відносяться християни та юдеї²⁰. Водночас існують певні локальні заборони на їжу, що можна вживати у піст. Наприклад, малікітський мазхаб забороняє їсти конину, тоді як ханафітський вважає її дозволеною²¹.

Зважаючи на те, що мусульманська громада Києва має поліетнічний склад, то на колективних «іфтарях» можна спробувати страви традиційні для народів з різних частин світу. У зв'язку зі зростанням кількості новонавернених мусульман-українців, все частіше під час «іфтарів» подаються саме страви української кухні. В них, звичайно, відсутні заборонені ісламом продукти (свиняче сало чи кров), але дуже поширені борщ, картопля з м'ясом, пиріжки тощо. Навіть серед іноземців українська кухня користується певною популярністю. Зокрема, таджик з Афганістану, який назвався Ахмадом, відзначив як позитивну рису української кухні наявність перших страв, а також зізнався, що йому дуже подобається як в Україні готують салати²². Східна кухня на колективних «іфтарях» переважно представлена арабськими та середньо-азіатськими стравами. Наші респонденти, зокрема, виділили палестино-йорданську страву під назвою «мансеф», що готується з молочного бульйону з додаванням вершків та певних сортів м'яса. Ця страва часто подається разом з рисом і відзначається особливим смаком і поживністю²³.

Водночас найбільшою відмінністю проведення Рамадану в Києві, у порівнянні з іншими містами мусульманських країн, є відсутність відповідної специфічної атмосфери, на чому наголошують всі респонденти іноземного походження. У регіонах, де іслам є домінуючою релігією, відразу відчувається дух Рамадану. Тут, як зазначають респонденти, «ти ходиш і відчуваєш Рамадан»²⁴. Навіть люди, які, зважаючи на певні обставини, не дотримуються всіх приписів ісламу, досить часто відчуваючи суспільний поштовх, теж починають постувати²⁵.

Можна виділити родинну складову в проведенні Рамадану. У цей час сім'ями або, навіть, цілими родинами, в які входять 3–4 покоління, мусульмани із різних місцевостей збираються для колективних молитов, вечірнього споживання їжі («іфтарів») та спільного проведення часу²⁶. Цей звичай має важливе значення для традиційного суспільства та виконує функцію комунікації мусульман-сунітів між близькими та далекими родичами. Теж саме стосується святкування «Ід аль-Фітр». Так, наприклад, респондент із Чечні, що назвався Тимуром, відзначив, що на це свято всі чеченці з різних частин світу, по можливості, намагаються приїхати

на свою батьківщину. Квитки на поїзди чи літаки вони починають бронювати за місяць або дістають їх за допомогою знайомих, оскільки їх швидко розбирають²⁷. Тому саме відсутність «духу Рамадану» в Києві під час проведення цього посту та відповідних свят – це те, чого не вистачає вихідцям із мусульманських країн в Україні.

Підсумовуючи зазначене вище, варто наголосити на актуальності дослідження мусульманської громади в Києві, оскільки вона є складовою більш широкої проблеми вивчення особливостей поширення ісламу в Україні. Для реалізації поставленого дослідницького завдання, на нашу думку, необхідно активно залучати дані етнологічних опитувань, оскільки саме ці матеріали містять найбільш актуальну та наближену до реальності інформацію про сучасне становище мусульман в Україні. Це дозволить простежити особливості функціонування мусульманських громад як на побутовому рівні, так і на рівні формування певних ідеологічних доктрин світоглядно-релігійного характеру. При цьому можна виділити проблеми існування мусульман на території України, їх потреби та визначити можливі проблемні моменти пов'язані з поширенням ісламу на українських землях. До останніх варто віднести особливості співіснування мусульман України з представниками інших релігійних конфесій, особливо це стосується християнських релігійних громад. Перспективною для подальших наукових пошуків є також проблема дослідження такого співіснування на рівні культурних взаємовпливів, вивчення особливостей менталітету новонавернених в іслам громадян України тощо. Дослідження зазначених проблем має особливо важливе значення для прийняття управлінських рішень етнополітичного характеру, що є запорукою ефективного розвитку України в умовах постійно зростаючого процесу глобалізації у світовому масштабі.

¹ Тиводар М. Етнологія: Навч. посібник. – Львів, 2004. – С. 177.

² Ислам классический: Энциклопедия. – М.; СПб., 2005. – С. 8.

³ Кирюшко Н. И. Мусульмане в украинском обществе: социологическое исследование. – К., 2005. – С. 5.

⁴ Ісламська ідентичність в Україні: Моногр. / О. В. Богомолів, С. І. Данилов, І. М. Семиволос, Г. М. Яворська; Центр близькосх. дослідж. – К., 2005. – С. 13.

⁵ Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / Переклав М. М. Якубович. – Медина, 2012. – С. 37.

⁶ Ат-Тантауи Али. Общее представление об Исламе / перевод с арабского Абдуль-Уаххаб Надуар. – К., 2012. – С. 38; Балог Г. Історія і культура ісламу: (курс лекцій) / під. ред. Алваша Ф. Ю. – К., 2012. – С. 288; Ислам в истории и культуре Крыма / под ред. А. Исмаилова, Э. Мурадовой. – Симферополь, 2013. – С. 150; Климович Л. И. Ислам. – М., 1965. – С. 218–230; Курганова У. С. Ислам. – Харьков, 2013. – С. 50.

⁷ Архівний рукописний фонд при кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету (далі – Архів КЕКІФ). – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 2 – Арк. 6.

⁸ Максуд Р. Ислам. Пер. с англ. В. Новикова. – М., 1998. – С. 92.

⁹ Архів КЕКІФ. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. – Арк. 2.

¹⁰ Богучарський Е. М. Мусульманский этикет. – М., 2009. – С. 152.

¹¹ Констатация наступления Рамадана и установления, касающиеся появления молодого месяца. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oramadane.ru/publ/knigi/khanafitskij_fikkh_kniga_posta/konstatacija_nastuplenija_ramadana_i_ustanovlenija_kasajushhiesja_pojavlenija_molodogo_mesjaca/27-1-0-109

¹² Архів КЕКІФ. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 5.

¹³ Там само. – Од. зб. 5. – Арк. 3.

¹⁴ Матвеев К. П. История Ислама. – М., 2005. – С. 133.

¹⁵ Массэ Анри. Ислам. Очерки Истории. – М., 1961. – С. 117.

¹⁶ Архів КЕКІФ. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 3.

¹⁷ Ислам: Энциклопедический словарь. – М., 1991. – С. 89.

¹⁸ Архів КЕКІФ. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 3.

¹⁹ Там само. – Од. зб. 9. – Арк. 1.

²⁰ Запретная пища и последствия её употребления. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whyislam.ru/main/zapretnaya-pishcha.htm>

- ²¹ Можно ли мусульманину употреблять в пищу конину? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://islam-today.ru/veroucenie/vopros-otvet/mozno-li-musulmaninu-upotreblat-v-pisu-koninu/>
- ²² Архів КЕКІФ. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 2.
- ²³ Там само. – Од. зб. 10. – Арк. 3.
- ²⁴ Там само. – Од. зб. 7. – Арк. 3.
- ²⁵ Там само. – Од. зб. 3. – Арк. 3.
- ²⁶ Еремеев Д. Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления. – М., 1990. – С. 102.
- ²⁷ Архів КЕКІФ. – Ф. 44. – П. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 2.

The article says about the features of holding the month of Ramadan by the Sunni Muslims. Attention is paid to the common religious rules and to the specifics of the holding of this month by the Kyiv Muslims community.

Keywords: Islam, Muslims, Sunni Islam, Ramadan, religions community.

В статье идет речь об особенностях проведения мусульманами-суннитами месяца Рамадана. Рассматриваются как общерелигиозные предписания, так и специфика проведения этого месяца мусульманской общиной г. Киева.

Ключевые слова: ислам, мусульмане, суннизм, Рамадан, религиозные общины.

ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ ТА ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК В ТУРИЗМІ

У статті аналізуються підходи щодо оцінки та використання археологічної спадщини в туризмі, окреслюється можливий шлях залучення старожитностей у якості екскурсійних об'єктів.

Ключові слова: туризм, пізнавальний туризм, археологічні пам'ятки, культурна спадщина.

Про актуальність проблеми залучення археологічної спадщини до використання в туризмі говорить той факт, що її розробка сьогодні активно ведеться спеціалістам різних наук – географами та археологами. І якщо перші фахівці концентрують увагу на питаннях аналізу та оцінки ресурсного потенціалу як загалом¹, так і конкретних територій², то археологи, в свою чергу, розглядають питання обліку пам'яток з метою охорони³, методику їх музеєфікації⁴ та залучення до туристичної сфери⁵, включаючи пропозиції щодо конкретних об'єктів⁶. Зокрема, чимало публікацій науковців стосуються вивчення досвіду зарубіжних країн у цій сфері⁷. А отже, накопичено доволі велику кількість наукових напрацювань у цьому напрямку, і тому існує нагальна потреба проаналізувати підходи представників обох наук, визначивши проблемні моменти, і запропонувати вірогідний їх розв'язок, що й ставить собі за мету дана стаття.

Задля подальшого використання в туризмі історико-культурних ресурсів, зокрема, археологічних пам'яток, дослідники-географи пропонують різні методики їх оцінки. Так, ряд науковців пропонує бальну систему оцінки історико-культурних ресурсів території⁸. Сутність цього підходу полягає в тому, що оціночні шкали побудовані на подальшій структуризації видових компонентів у відповідності з історико-культурною важливістю явищ, що їх характеризують, і часу, необхідного для огляду таких об'єктів. Необхідний час огляду визначають спеціалісти-експерти. На думку розробників, чим більше часу необхідно для пізнання об'єкту, тим вища пізнавальна цінність, а це значить, що вищий оціночний бал йому присвоюється. Далі за спеціальними формулами вираховується коефіцієнт пізнавальної цінності, який може бути визначений як для окремої території чи населеного пункту, так і окремо для кожного блоку історико-культурних туристських ресурсів.

Бальна оцінка археологічних пам'яток, розрахована за цим принципом, подана в таблиці 1⁹ (для порівняння наведено також бальну оцінку деяких інших видів історико-культурних туристських ресурсів).

Щодо археологічних об'єктів дослідники зазначають, що їх оцінка, як залишків матеріальної культури, життя та діяльності людей у вигляді окремих старовинних предметів або комплексів, що відкриті завдяки археологічним розкопкам, зводиться до визначення рівня їх привабливості, пізнавальної цінності. Остання більше відповідає можливості уявного відтворення відвідувачем історичної епохи, чи окремої події, що пов'язані з ними.

Так, стоянка, що оцінена у запропонованій шкалі двома балами, для пересічного туриста виглядатиме як неукріплене давнє поселення з малопотужним культурним шаром, позбавлене довготривалих споруд. Тоді, як городища (оцінені в чотири і п'ять балів) вважаються поселеннями, що укріплені одним або кількома земляними, деревоземляними, глинобитними, кам'яними або цегляними валами та зовнішніми ровами, де для його пізнання необхідно потратити значно більше часу¹⁰.

Якщо виходити з наведеної вище таблиці, то за бальною оцінкою пізнавальної цінності кургани відповідають комплексу культових різностильових споруд або церквам і садибам, що є пам'ятниками народної архітектури, а древні городища з однією лінією валів – реставрованим

пам'яткам оборонного будівництва без музейної експозиції та окремим вулицям, або групам будівель, що є пам'ятниками народної архітектури.

Подібний підхід використовують і деякі чернівецькі дослідники, проте вони вираховують вже коефіцієнт ваги первісних поселень – пересічну величину наповнюваності поселенськими старожитностями на одне поселення. Адже, на думку фахівців, до населених пунктів, на землях яких зафіксована найбільша кількість поселенських артефактів спрямовуватиметься основний потік «археологічних» туристів (у широкому розумінні всіх тих, хто цікавиться заселенням і освоєнням даної території)¹¹. Порахувавши первісні поселення, науковці визначили «археологічні столиці» – села в околицях яких знаходиться найбільша кількість старожитностей. Так, кількість дійсно вражає: у околицях колишнього с. Молодове знаходиться 42 пам'ятки, с. Кормань – 38, с. Бабин – 35, а с. Оселівка – 29. Проте, одне цікаво – чи бачили на власні очі поважні панове-географи сучасний вигляд стародавніх поселень та інших видів старожитностей, особливо стоянок кам'яної доби, перш ніж сісти за підрахунки коефіцієнтів?

Україні повезло з історією – територія нашої країни в давнину була заселена дуже щільно. Тому відшукати старожитності можна в околицях чи не кожного села. Однак, зробіть це може тільки фахівець-археолог, тому що зовні стародавні поселення в більшості випадків зовсім не вирізняються з оточуючого середовища, за винятком, хіба що, городищ і курганів. А отже, виникають великі сумніви, що пересічних туристів зацікавить поїздка на звичайне поле, у різних кутках якого можуть знаходитися декілька пам'яток археології. Особливо, зважаючи на те, що розпізнати їх можна тільки по залишкам стародавньої кераміки чи кам'яних виробів на поверхні, однак за умови, що поле недавно розорювалося. Та через розруху в сільському господарстві сьогодні навіть для співробітників пам'яткоохоронної служби відшукати об'єкти, поставлені на облік ще за радянських часів, є великої проблемою. (Фіксації за допомогою GPS тоді не було, відстані визначали приблизно від колгоспних будівель, які сьогодні в більшості зруйновані, а скупчення археологічного матеріалу не видно через зарослі бур'янів.)

Так само важко погодитися, що для туристів будуть однаково цікаві кургани – один чи декілька земляних пагорбів посеред поля заввишки півтора – два метри, та, скажімо, комплекс культових різностильових споруд чи повністю збережені елементи або окремі комплекси пам'яток оборонного будівництва, які всі оцінюються в однакову кількість балів – 3. Можна уявити, що чекає на підприємства, які запровадять туристичні продукти на основі подібних розробок!

А яка ж сьогодні реальна ситуація з використанням археологічних об'єктів у туризмі? Український дослідник В. В. Корнієнко провів систематизацію 2446 туристичних об'єктів території України (станом на 2008 р.) за ступенем інтенсивності використання в туризмі з метою виділення екскурсійних об'єктів, яким притаманні активність, цілеспрямованість та систематичність залучення до екскурсійних маршрутів, а також наявність розвиненої туристичної інфраструктури. Зокрема, він зазначає, що з пам'яток археології до туристичної інфраструктури відносно активно залучаються залишки античних поселень та «печерні міста» півдня України, що є комплексними пам'ятками і презентуються, насамперед, як пам'ятки архітектури; з пам'яток історії – пов'язані з життям та діяльністю видатних осіб меморіальні будинки XIX–XX ст., а також окремі історико-меморіальні комплекси в місцях бойових дій XVII–XX ст., причому формування таких комплексів на основі пам'яток XVII–XIX ст. розпочалось ще наприкінці XIX – на початку XX ст.; серед пам'яток архітектури та містобудування, монументального мистецтва до інфраструктури пізнавального туризму залучаються переважно середньовічні пам'ятки фортифікаційної та культової архітектури, а також окремі палацово-паркові ансамблі кінця XVIII–XIX ст.¹².

В. В. Корнієнко наводить і більш докладну статистику щодо пам'яток археології національного значення – з 418 у туризмі використовуються лише 35, тобто майже 8,4% від їх загальної кількості. З цих 35 пам'яток археології екскурсійними туристичними об'єктами менше половини – 13 (3% від їх загальної кількості)¹³. Повний перелік об'єктів подано в таблиці 2¹⁴.

Слід зазначити, що на основі вивчення досвіду зарубіжних колег вітчизняні фахівці спробували окреслити пам'ятки археології як у окремому регіоні – пониззі Дніпра¹⁵, так і у масштабах усієї країни (стоянки басейну Середнього Дніпра, багаточисельні поселення Подністров'я, печера Молочний Камінь, Амвросіївська стоянка, мезолітична стоянка В'язівки 4-А, стоянки Криму, Кам'яна Могила, Михайлівці, трипільські поселення-гіганти, укріплення

бронзової доби на острові Мала Хортиця, поселення доби пізньої бронзи Миколаївської області)¹⁶, які можна використовувати як екскурсійні об'єкти. Проте вітчизняні турфірми не виявили зацікавленості щодо включення їх до туристичних маршрутів, і ці розробки так і залишилися на папері¹⁷.

На думку автора, виходом із ситуації, що склалася, відносно використання археологічних пам'яток у туризмі є будівництво в Україні національної мережі археологічних парків. Методичні аспекти їх створення розробляються вже досить тривалий час Д. В. Кепіним¹⁸. Зокрема дослідник указує, що «археопарк» як елемент природно-археологічної системи є історико-культурним музеєм-заповідником (музеєм «під відкритим небом» — «скансеном»), який створюється на основі нерухомих пам'яток археології різного виду та типу *in situ*, а також у місцях концентрації пам'яток, які неможливо зберегти на місці виявлення, однак природний ландшафт місцевості дозволяє оголосити території геолого-археологічними чи природно-археологічними заповідниками. «Археопарками» також є «уявні музеї» («археодрами» — «експериментальні поселення»), створені у природному парку чи на спеціально відведених території, для яких не потрібна розробка концепцій зон охорони археологічних пам'яток¹⁹.

Зважаючи на те, що більшість археологічних пам'яток в Україні являють собою тільки культурний шар, а рівень їх атракції не дозволяє їх використовувати в туристичній діяльності самостійно в якості екскурсійних об'єктів, у більшості випадків доцільним буде створення саме «археопарків» другого типу — «археодромів». Для їх будівництва можна залучати не тільки території з максимальною концентрацією пам'яток археології, які часто є віддаленими, а використовувати найбільш зручні місця з вже наявною інфраструктурою. Це вимагатиме менших капіталовкладень, а отже є більш вигіднішим в сучасних економічних реаліях. Принаймні, таким шляхом можна зрушити з мертвого місця ситуацію щодо пропаганди внутрішнього пізнавального туризму та виховання пам'яткоохоронної свідомості. Прибутки, отримані від функціонування «археодромів» зможуть використовуватися для туристичного освоєння більш віддалених регіонів, зокрема, із великою концентрацією археологічних пам'яток, які потребують охорони. Кожен «археопарк» може бути ядром для побудови туристичних маршрутів по навколишнім пам'ятках археології, які поза тематичного контексту інтересу для туризму не являють. Національна мережа археологічних парків дозволить створити й регіональні центри, здатні до більш дієвого моніторингу стану пам'яток археології, а також проведення польових досліджень. Слід зазначити, що «археодрами» у всьому світі є осередками експериментальної археології, де на практиці перевіряються наукові гіпотези щодо технологій стародавнього виробництва. Остання галузь, хоч і розвивається в Україні, проте значно відстає від аналогічних студій в провідних країнах світу. А отже, створення національною мережі «археопарків» дозволить покращити ситуацію як окремо в цій галузі, так і в археології в цілому.

Сьогодні в Україні активно працює біля 350 фахівців-археологів, з них близько 250 зосереджені в Києві в Інституті археології НАН України, в багатьох регіонах працює лише по одній — дві людини. (Для порівняння у Великій Британії, територія якої в 2,5 рази менша за територію нашої країни, працює 6 000 археологів, стільки ж працює і в сусідній Польщі, територія якої менша за українську майже вдвічі.) При значній кількості археологічних пам'яток в нашій країні ситуація з їх охороною — вкрай незадовільна. Наявна кількість спеціалістів просто не в змозі захистити таку кількість об'єктів як від орди мародерів, яких ЗМІ називають «чорними археологами» (за аналогією маніяків-вбивць тоді треба називати «чорними хірургами»), так і від знищення забудовниками.

Курс України на євроінтеграцію був би гарною нагодою для прийняття програми зі створення національної мережі археологічних парків на державному рівні, що започаткувало би кардинальну перебудову всієї системи охорони культурної спадщини. Проте, зважаючи на ліквідацію археологічної експертизи при забудові, ці пропозиції, скоріш за все, так і залишаться на папері до кращих часів. Однак, коли ці часи настануть, охороняти буде вже нічого — нашу історію буде знищено.

Таблиця 1.

Бальна шкала оцінок історико-культурних туристичних ресурсів		
№ п/п	Групи і підгрупи об'єктів	Оцінка, бали
I. Археологічні об'єкти		
1.1.	Території первісного заселення	1
1.2.	Стоянки, поселення	2
1.3.	Кургани	3
1.4.	Древні городища (прості)	4
1.5.	Древні городища – складні (з декількома лініями оборони, дитинцем і довколишнім містом)	5
IV. Пам'ятники оборонного будівництва (земляні, або муровані укріплення, замки із бастіонними укріпленнями, монастирі, найновіші фортифікаційні споруди XIX–XX сторіч)		
4.1	Частково збереженні елементи оборонних споруд	1
4.2	Середньої збереженості елементи оборонних будівель або окремих архітектурних комплексів	2
4.3	Повністю збережені елементи, або окремі комплекси пам'яток оборонного будівництва	3
4.4	Реставровані пам'ятки оборонного будівництва без музейної експозиції	4
4.5	Добре збережені і оновлені пам'ятки оборонного будівництва з музейною експозицією	5
V. Сакральні споруди (церкви, костели, синагоги тощо)		
5.1	Фрагменти культових споруд	1
5.2	Окремі культові різностильові споруди	2
5.3	Комплекс культових різностильових споруд	3
5.4	Окремі культові стильові споруди	4
5.5	Комплекс культових стильових споруд	5
VI. Пам'ятки народної архітектури (поселення, двори, господарські і житлові будівлі, дерев'яні церкви і т.п.)		
6.1	Окремі будівлі з елементами народної архітектури	1
6.2	Окремі будівлі, що є пам'ятниками народної архітектури	2
6.3	Церкви, садиби, що є пам'ятниками народної архітектури	3
6.4	Окремі вулиці, або групи будівель, що є пам'ятниками народної архітектури	4
6.5	Поселення, що визнані як пам'ятники народної архітектури, або спеціально зведені (музеї під відкритим небом)	5

Таблиця 2.

ЕКСКУРСІЙНІ ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ	
Назва пам'ятки	Місцезнаходження
Звіринецькі печери	Київ
скельний монастир	с. Бакота, Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл.
городище літописного міста і фортеці Тустань	с. Урич, Сколівського р-ну Львівської обл.
залишки давньогрецького міста Ольвії	с. Парутіне, Очаківського р-ну Миколаївської обл.
Кам'яна Могила	м. Мелітополь, Запорізької обл.
залишки давньогрецького та середньовічного міста Херсонеса Таврійського (Херсона)	м. Севастополь, АРК
середньовічне городище Чуфут-Кале	м. Бахчисарай, АРК
середньовічне городище Мангуп-Кале	с. Ходжа Сала, Бахчисарайський р-н, АРК
середньовічне городище Ескі-Кермен	с. Красний Мак, Бахчисарайський р-н, АРК
печерна церква Успенського монастиря	м. Бахчисарай, АРК
середньовічна фортеця Сюйрень	с. Мале Садове, Бахчисарайський р-н, АРК
печерний монастир Чілтер-Коба	с. Мале Садове, Бахчисарайський р-н, АРК
печерний монастир св. Климента	сmt. Інкерман, Севастопольська міськрада, АРК
НЕ ЕКСКУРСІЙНІ ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ	
Назва пам'ятки	Місцезнаходження
залишки та фундаменти міста Володимира	Київ
фундаменти церкви Богородиці у Кловському монастирі	Київ
фундаменти церкви Федорівського монастиря	Київ
городище літописного міста Вишгорода	м. Вишгород, Київської обл.
городище літописного міста Святополч	с. Витачів, Обухівського р-ну Київської обл.
городище літописного міста Торчеськ	с. Ольшаниця, Рокитнянського р-ну Київської обл.
фрагмент Траянових валів	с. Грушівці, Кельменецького р-ну, Чернівецької обл.
городище літописного міста Пліснеськ	с. Підгірці, Бродівського р-ну, Львівської обл.
городище літописного міста Звенигород	с. Звенигород, Пустомитівського р-ну Львівської обл.
земляні вали замку та дитинця літописного Володимира	м. Володимир-Волинський, Волинської обл.
городище літописного міста Тихомель	с. Тихомель, Білогір'ївського р-ну, Хмельницької обл.
скіфське городище	с. Більськ, Котелевського р-ну Полтавської обл.
курган Чорна Могила	м. Чернігів
палеолітична стоянка Аккая	с. Біла Скеля, Білогірського р-ну, АРК
сторожове укріплення Фуна	с. Лучисте, Алуштинської міськради, АРК
Усть-Альмінське скіфське городище	с. Піщане, Бахчисарайського р-ну, АРК
римський форпост Харакс	сmt. Гаспра Ялтинської міськради, АРК
городище Неаполь Скіфський	м. Сімферополь
городище і некрополь Мірмекій	
городище і могильник Німфей	
сторожова фортеця Алустон	м. Алушта, АРК
антична Феодосія та середньовічна Кафа	м. Феодосія, АРК

- ¹ Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К., 2001. – 395 с.; Кравців В. С., Гринів Л. С., Копач М. В., Кузик С. П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери. Наукове видання. – Львів, 1999. – 78 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/kravciv8.htm
- ² Кравців В. С. та ін. Вказ. праця; Круль В. П., Григор'єва Г. В., Гадельшин О. Р. Археологічні об'єкти північнобесарабської частини Дністерського каньйону // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16–18 травня 2009 року). – Тернопіль, 2009. – С. 86–88.
- ³ Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» і розвиток туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження – К., 1998. – Вип. 1, ч.2. – С. 5–9.
- ⁴ Кепін Д. В. «Археопарки» в Україні: тенденції розвитку // Vita Antiqua. – № 7–8. – 2009. – С. 281–285; Титова О. М., Кепін Д. В. Принципи організації «археопарків» // Вісник УТОПІК. – 2000. – № 1. – С. 55–62.
- ⁵ Корнієнко В. В. Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць / Національна академія України, Інститут історії України. – К., 2006. – Число 9 – С. 373–399; Корнієнко В. В. Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991–2007 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 18 с.
- ⁶ Оленковська Л., Оленковський М. Історико-археологічні пам'ятки Херсонщини як об'єкти туризму та патріотичного виховання // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя. Мат-ли. міжнарод. конф. в Херсоні. – К., 1998. – С. 196–199; Оленковський М. П. Пам'ятки археології Нижньодніпровського регіону як можливі об'єкти масового туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Ч. 2. – Вип. 1. – С. 69–75; Оленковський М. П. Археологічні туристичні ресурси Херсонщини // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 472–486.
- ⁷ Катаргіна Т. І. Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність). – К., 2003. – 186 с.; Кепін Д. В. Зарубіжний досвід популяризації пам'яток первісної археології та його використання для потреб туризму в Україні // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 540–555. Кепін Д. В. Музеефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: На прикладі пам'яток первісної культури. – К., 2005. – 176 с. Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки у туристичній інфраструктурі Болгарії // Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України». – К.; Черкаси; 1992. – С. 129–131.
- ⁸ Кравців В. С. та ін. Вказ. праця.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Круль В. П. та ін. Вказ. праця. – С. 86–88.
- ¹² Корнієнко В. В. Вказ. праця. – С. 15.
- ¹³ Там само. – С. 379–381.
- ¹⁴ Там само. – С. 380–381.
- ¹⁵ Оленковська Л., Оленковський М. Вказ. праця. – С. 196–199; Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки у туристичній інфраструктурі Болгарії // Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України». – К.; Черкаси; 1992. – С. 129–131. Оленковський М. П. Вказ. праці.
- ¹⁶ Кепін Д. В. Вказ. праця. – С. 548–549.
- ¹⁷ Корнієнко В. В. Вказ. праця. – С. 378; Оленковський М. П. Вказ. праця. – С. 472.
- ¹⁸ Кепін Д. В. Вказ. праця. – С. 281–285; Титова О. М., Кепін Д. В. Вказ. праця.
- ⁹ Кепін Д. В. Вказ. праця. – С. 284.

В статтє анализируютя подходы к использованию и оценке археологического наследия в туризме, описывается возможный путь привлечения древностей в качестве экскурсионных объектов.

Ключевые слова: туризм, познавательный туризм, археологические памятники, культурное наследие.

The article analyzes approaches to an appraisal and use of archaeological sites in tourist industry, describes the way of possible solution of using the antiquities as excursion objects.

Keywords: tourism, excursion tourism, archaeological site, cultural heritage.

«ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ПЕРІОД» СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЕОНІДА КУЧМИ

У статті досліджується трудова та громадсько-політична діяльність Леоніда Кучми в період 1975–1990 рр. Проаналізовано фактори та впливи, що посприяли формуванню та становленню Леоніда Кучми як політичного діяча та лідера держави.

Ключові слова: Кучма, «Південмаш», партком, генеральний директор.

Діяльність Леоніда Кучми в дніпропетровський період є досить маловивченою сторінкою його життя. Хоча саме в цей час розпочинається становлення та просування спочатку простого інженера КБ «Південне», а пізніше і провідного конструктора, партійного діяча стратегічного ракетного підприємства «Південний машинобудівний завод» (далі – «Південмаш») до непроситих вершин політичного олімпу. Проте недослідженість даного етапу його життєвого шляху обумовлена роботою Леоніда Кучми на найбільш закритому та секретному підприємстві СРСР, а також необхідністю концентрації зусиль виключно в виробничій сфері.

Це питання в своїх дослідженнях висвітлювали В. Литвин¹, К. Бондаренко², В. Платонов³, В. Горбулін⁴, проте їхні розвідки мають вибірковий та поверхневий характер. Саме тому нагальним та актуальним є пошук та об'єктивне висвітлення становлення Леоніда Кучми як політичного лідера крізь призму його виробничої та партійної діяльності.

Свою партійну кар'єру майбутній генеральний директор «Південмашу» розпочав в 1964 році, коли був прийнятий в члени КПРС. Хоча в протоколі № 23 засідання парткому підприємства п/с 203 від 25 лютого 1964 року це питання стояло в порядку денному першим, проте відомостей щодо прийнятого рішення просто немає – чистий пробіл. Можна висловити припущення, що діяльність новоствореного підприємства була засекреченою, тому кадрові питання, особливо партійного характеру керівництво воліло не фіксувати. Або, що більш ймовірно, цьому посприяло технічне недопрацювання секретаря. Проте факт досить цікавий і спонукає до певних роздумів⁵.

26 серпня 1975 р. відбулося засідання парткому КБ «Південне», на якому розглядали питання затвердження характеристики Л. Кучми для обрання на посаду секретаря парткому КБ замість Г. Піленкова, який переходив на іншу, господарську посаду. Також обговорювали попередній склад майбутнього складу партійного комітету⁶. Уже 2 вересня 1975 р. надійшов лист Дніпропетровського міськкому КПУ за підписом першого секретаря В. Бойка в обласний комітет, в якому міський комітет просив надати згоду рекомендувати на майбутніх виборах секретарем партійного комітету КБ «Південне» товариша Кучму Л. Д., члена КПРС, який працював на той момент в.о. помічника головного конструктора бюро. В додаток до листа була приєднана характеристика. В ній зазначено, що Кучма Л. Д. після закінчення Дніпропетровського університету в 1960 році був направлений в конструкторське бюро «Південне», де працював інженером, досвідченим керівником і організатором. Йому були властиві старанність, вимогливість до себе і підлеглих, ввічливість, а також наявність авторитету серед колективу, неодноразово відзначався як один з кращих працівників. Також, що основне для зайняття такого роду посад, характеризувався як політично грамотний і морально стійкий⁷.

4 вересня документи з грифом секретно були надіслані обласним комітетом партії в ЦК КПУ зі згодою про підтримку Кучми Л. Д. на виборах секретаря парткому КБ «Південне» і зазначенням факту, що це питання узгоджене з членами бюро обкому. В обласній характеристиці за підписом секретаря обкому Є. Качаловського зазначалось, що тов. Кучма Л. Д. приймає активну участь в громадському житті. Свідченням цього є його обрання (двічі) секретарем комсомолу підприємства та членство в складі партійного комітету КБ «Південне».

За сумлінну працю і заслуги в створенні зразків нової техніки нагороджений медалями «За освоєння цілинних земель», «За трудову доблесть» і «За доблесну працю. В відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»⁸.

Через два місяці в постанові бюро Дніпропетровського міськкому Компартії України від 4 листопада 1975 року (протокол №49 п. 15) зазначалось, що міськком приймає пропозицію Червоногвардійського райкому Компартії України про затвердження Кучми Л. Д. секретарем парткому конструкторського бюро «Південне». В додаток до цього 21 листопада була прийнята постанова обкому (протокол №39 пункт 26) про схвалення пропозиції Дніпропетровського міськкому Компартії України про затвердження секретарем партійного комітету конструкторського бюро «Південне» Кучми Л. Д., обраного 30 вересня 1975 року та прохання ЦК КПУ затвердити це рішення⁹.

Як бачимо, процес узгодження кандидатур для призначень на важливі посади був досить тривалим і бюрократичним процесом. Проте Л.Кучма пройшов цей непростий шлях і успішно керував парткомом КБ «Південне». Зокрема, на засіданні парткому КБ «Південне» 22.01.1980 р. обговорювалось питання щодо проблем, які виникли з розробкою теми «44». Леонід Кучма в ролі секретаря парткому проявив себе як вимогливий та жорсткий керівник. Зокрема, він звернув увагу на недостатньо правильний підхід до цієї теми, закликав тов. Іванова І. І. зайняти більш активну позицію в КБ-5 і спонукати керівництво КБ-5 до виконання поставлених завдань. Щодо інших партійних керівників об'єднання, то вони повинні проявляти ініціативу та вирішувати проблемні питання самостійно, не чекаючи вказівок зверху¹⁰.

Проте відразу після свого переобрання на посаду секретаря парткому КБ «Південне» Л. Кучмі пропонують висунути свою кандидатуру на посаду секретаря партійної організації уже всього виробничого об'єднання «Південмашу». В постанові бюро обкому Компартії України від 4 березня 1980 року (протокол № 21 пункт 13) розглянуто питання щодо тт. Кучми Л. Д. та Мігдєєва О. В. Зазначено, що обласний комітет партії приймає пропозицію міськкому про затвердження Кучми Л. Д. секретарем партійного комітету виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод», якого було обрано на посаду 20 лютого 1980 року і звільнити попереднього керівника Мігдєєва О. В. від обов'язків у зв'язку з обранням його першим секретарем Червоноармійського райкому партії м. Дніпропетровська. В довідці-об'єктивці відзначено, що Леонід Кучма має позитивні характеристики від первинної парторганізації об'єднання, Красногвардійського райкому та Дніпропетровського міськкому партії. Також схвально відгукнулись про претендента особисто начальник і генеральний конструктор КБ «Південне» Володимир Уткін і секретар парткому об'єднання Олександр Мігдєєв. В листі міського комітету на адресу Дніпропетровського обкому важливим і вартим уваги є той момент, що Леонід Кучма висувався на посаду секретаря парткому «Південмашу» з резерву. Це свідчило про досить вагому підтримку та просування на надзвичайно відповідальну посаду¹¹. Щодо В. Уткіна, то в майбутньому в Кучми будуть виникати з ним численні непорозуміння і суперечності щодо виробничих питань. Варто зазначити, що на посаду секретаря парткому «Південмашу» просували Володимира Лобанова, який давно себе бачив на цій посаді, однак колектив «Південмашу» на зборах підтримав кандидатуру Леоніда Кучми. Однак в 1981 році з посади йде перший заступник В. Уткіна, генерального конструктора КБ «Південне» і останній пропонує на цю посаду Леоніда Кучму. Відтепер Кучма суміщав дві посади – секретаря парткому «Південмашу» і першого заступника головного конструктора КБ «Південне». Цей період їхньої співпраці, який тривав до 1986 року був дуже конструктивним і плідним, що проявилось в практичних результатах щодо розробки і випуску нових моделей ракет¹².

22 листопада 1980 р. секретар парткому «Південмашу» був обраний делегатом міської партійної конференції від Красногвардійської районної партійної організації. На той час він був депутатом Дніпропетровської міської ради народних депутатів та членом бюро райкому Компартії. На 1980 рік він тричі обирався делегатом міських партконференцій¹³. 18 грудня 1980 р. відбулася XXVIII міська партійна конференція, на якій відбулися вибори нового складу Дніпропетровського міського комітету КПУ. Тов. Ю. Сурмач виступив з пропозицією обрати 103 члени міськкому. Серед запропонованих кандидатів значилося прізвище недавно призначеного на посаду секретаря парткому ВО «Південний машинобудівний завод» Л. Кучми. Лічильна комісія партконференції відповідно до Інструкції ЦК КПРС від 7.08.1973 р. «Про

проведення виборів керівних партійних органів» своїм протоколом № 2 вирішила вважати обраними всі 103 кандидатури, висунуті делегатами¹⁴.

В своїй доповіді в якості секретаря парткому ВО «Південмаш» «Про завдання партійних організацій об'єднання щодо подальшого зміцнення партійної і державної дисципліни, підвищенню ефективності кадрів в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС, тез і висновків, висловлених тов. Л. І. Брежнєвим в промові на Листопадовому (1981 р.) Пленумі ЦК КПРС» на зібранні партійно-господарського активу об'єднання 08.12.1981 р. Л. Кучма проаналізував ситуацію на виробничому об'єднанні, причини технічного відставання від графіків по окремих дослідницьких темах. Особливу увагу секретар парткому привернув до питання підбору кадрів. Леонід Кучма наголосив, що в більшості випадків висунення керівних кадрів відбувається поспішно, без узгодження з керівними партійними органами на місцях. Резерв кадрів формується формально, зокрема якщо в 1980 р. з резерву призначено на управлінські посади 46%, то в 1981 р. лише 22%. І все це здійснюється з ініціативи керівників виробництва об'єднання¹⁵.

В лютому 1982 р. Леоніда Кучму призначають на посаду першого заступника генерального конструктора і начальника КБ «Південне». Часу для адаптації на новій посаді в нього не було. До того ж досить часто в відрядженнях перебував В. Уткін, безпосередній начальник, який окрім виконання професійних обов'язків, також був членом КПРС, депутатом Верховної Ради СРСР, членом Президії Академії наук. Тому всі поточні питання доводилося вирішувати в оперативному порядку новому керівнику Кучмі. З часом всі звикли до частої відсутності шефа КБ «Південне» і навіть тоді, коли він був на місці вирішували всі питання в його заступника. Це звичайно не подобалося В. Уткіну, такий стан речей завдавав удару його авторитету і гордості. Співпраця з генеральним конструктором була досить непростою, стосунки між керівниками часто супроводжувалися непорозуміннями і випадками. До честі обох протистояння між ними не було – обов'язки та відповідальність за виконання поставлених оборонним комплексом завдань стали пріоритетом¹⁶.

Лист Дніпропетровського обкому про звільнення Б. Губанова і рекомендацію ЦК КПУ затвердити Кучму Л. Д. на посаді першого заступника начальника і генерального конструктора конструкторського бюро «Південне» був надісланий ще 3 лютого 1982 р. Процес погодження був досить тривалим, це також було пов'язано з тим, що «Південний машинобудівний завод» був стратегічним підприємством і інформація про його діяльність була засекреченою. До того ж йшлося про призначення ключової фігури для конструювання ракетних носіїв. 4 лютого 1982 року був підписаний наказ міністра загального машинобудування С. Афанасьєва № 10/к про призначення Кучми Леоніда Даниловича першим заступником начальника і генерального конструктора конструкторського бюро «Південне». 10 лютого ЦК КПУ надсилає лист за підписом секретаря ЦК Компартії України І. Соколова до ЦК КПРС з проханням надати згоду на обрання Кольцова М.Н. секретарем парткому «Південмашу» і звільнення з цієї посади Кучми Л. Д. у зв'язку з призначенням його першим заступником начальника і головного конструктора КБ «Південне»¹⁷.

Слід відзначити, що Леонід Кучма неодноразово обирався делегатом на партійні з'їзди. Так, 5 лютого 1986 року він був обраний делегатом від Дніпропетровської обласної парторганізації на XXVII з'їзд Компартії України¹⁸. XXVII з'їзд КПУ відбувався з 6 по 8 лютого 1986 року. На ньому одним з ключових питань було обрання чергового складу Центрального комітету, до складу якого входив Л. Кучма з 1981 року. Перший секретар Дніпропетровського обкому партії В. Бойко за дорученням наради представників делегацій вніс пропозицію включити в список для закритого (таємного) голосування з виборів членів ЦК КПУ 209 кандидатур. Серед цих осіб був Леонід Кучма та Олександр Макаров, які за посадами мали входити до складу ЦК. Голова лічильної комісії, другий секретар Донецького обкому КПУ Віктор Кучеренко оголосив результати голосування, в ході якого повідомив, що в списки для голосування було внесено 209 кандидатур і видано делегатам 2382 бюлетенів. За 206 кандидатур голоси були віддані одностайно, лише щодо трьох (І. Герасимова – один проти, В. Івашка – один проти, С. Мухи – чотири проти) були певні застереження. Досить загадково, що в цьому переліку виявився майбутній перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко¹⁹.

Також в документах Центрального комітету знаходимо інформацію першого секретаря Компартії України Володимира Щербицького з кадрових питань, датовану 24 березня 1982 р.

В ній зазначається, що член ЦК Компартії України Леонід Кучма, який працював секретарем парткому ВО «Південний машинобудівний завод», затверджений першим заступником начальника і генерального конструктора КБ «Південне». Варто відзначити, що повідомлення про призначення Кучми було оголошено членам ЦК КПУ на пленумі аж через чотири місяці, що може свідчити про секретність даного кадрового злету останнього²⁰.

5 жовтня 1986 року в листі першого заступника міністра загального машинобудування В. Коновалова повідомляється, що міністерство прийняло рішення запропонувати для затвердження ЦК КПРС кандидатури Кучми Л. Д. на посаді генерального директора ВО «Південмаш» – першого заступника начальника і генерального конструктора КБ «Південне». Міністерство в цьому поданні підкреслює, що Леонід Кучма «висококваліфікований спеціаліст в галузі ракетно-космічної техніки, приймає участь в розробці і випробуваннях багатьох бойових ракетних і ракетно-космічних комплексів. На даний момент при його безпосередній участі створюються новітні зразки бойових ракетних комплексів. В вирішенні технічних питаннях принциповий. Розпочаті справи доводить до кінця...»²¹.

18 жовтня 1986 року Дніпропетровський обласний комітет надіслав листа до ЦК КПУ з проханням надати згоду на увільнення Олександра Макарова з посади генерального директора ВО «Південний машинобудівний завод» імені Л. І. Брежнєва у зв'язку з виходом на пенсію. Обком пропонував на посаду генерального директора цього об'єднання, першим заступником генерального конструктора і генерального директора науково-виробничого об'єднання «Південне» рекомендувати Кучму Леоніда Даниловича, який працював на той момент першим заступником начальника і генерального конструктора конструкторського бюро «Південне».

28 жовтня 1986 року надійшов лист ЦК Компартії України до ЦК КПРС з кадрових питань, в якому Центральний Комітет Комуністичної партії України просив затвердити Кучму Леоніда Даниловича на посаді генерального директора «Південмашу» і звільнити від виконання обов'язків Олександра Макарова у зв'язку з його виходом на пенсію. Рекомендуючи Кучму на посаду члени ЦК відзначали, що за час роботи він виявив себе вмілим керівником, хорошим організатором, висококваліфікованим спеціалістом. В трудовій діяльності гарно вивчив кадровий потенціал підприємства і специфіку роботи конструкторського бюро і виробничого об'єднання. Велику увагу приділяє перспективним питанням. Поряд з цими позитивними якостями і характеристиками, констатувалось, що Кучма Л. Д. не має достатньо досвіду управління виробництвом. Проте враховуючи його професійні і політичні якості, ЦК КПУ вважав, що він забезпечить ввірену йому ділянку роботи. Варто зауважити, що довідка-об'єктивка на партійного діяча Кучми була надіслана разом з листом за підписом В. Горбуліна, завідуючого сектором відділу оборонної промисловості ЦК Компартії України, з яким в претендента на посаду склались досить тісні професійні зв'язки ще під час спільної роботи на «Південмаші»²².

29 жовтня 1986 р. була прийнята постанова бюро Дніпропетровського обкому Компартії України (протокол №22 пункт 26) «Про внесення змін в номенклатуру посад по оборонному відділу обкому партії і про тт. Уткіна В. Ф., Макарова О. М. і Кучму Л. Д.». Зокрема, в ній були прийняті наступні рішення. По-перше, у зв'язку з створенням науково-виробничого об'єднання «Південне» виведено з основної номенклатури оборонного відділу обкому партії посади: начальника і генерального конструктора КБ «Південне», генерального директора ВО «Південний машинобудівний завод» імені Л. І. Брежнєва. Замість цього були створені в основній номенклатурі нові посади, а саме генерального конструктора і генерального директора науково-виробничого об'єднання «Південне» – начальника КБ «Південне» (далі – генеральний конструктор) та генерального директора ВО «Південний машинобудівний завод» імені Л. І. Брежнєва – першого заступника генерального конструктора і генерального директора науково-виробничого об'єднання «Південне» (далі – генеральний директор). Також було запропоновано ЦК КПУ та ЦК КПРС затвердити на посаді генерального конструктора Володимира Уткіна. Було задоволено прохання генерального директора «Південмашу» Олександра Макарова про звільнення і висловлено вдячність за багаторічну кропітку плідну працю з укріплення оборонної могутності СРСР. І саме основне, бюро обкому просило надати згоду ЦК КПУ на затвердження Леоніда Кучми генеральним директором, звільнивши його з посади першого заступника начальника і генерального конструктора КБ «Південне». Наказом міністра загального машинобудування СРСР Олега Бакланова (№ 202-к) від 14 листопада 1986 року

про призначення Л. Кучми генеральним директором, по суті, вся довготривала процедура завершилася погодженням на союзному рівні і рішення було передано на затвердження Центрального комітету²³.

8 грудня рішенням ЦК КПУ Леонід Кучма був остаточно затверджений на посаді генерального директора ВО «Південний машинобудівний завод» імені Л. І. Брежнєва – першого заступника генерального конструктора і генерального директора науково-виробничого об'єднання «Південне». На цій посаді він змінив багаторічного керівника стратегічного підприємства союзного масштабу Олександра Макарова, який очолював «Південмаш» протягом двадцяти п'яти років²⁴.

Серед причин усунення Олександра Макарова і заміну його на Леоніда Кучму очевидці та дослідники виділяють зростання кількості аварійних випадків при відпрацюванні нових ракетних носіїв як військового призначення, так і космічного. Було скликане розширене засідання колегії міністерства на НВО «Південне», на якому було і прийняте рішення про необхідність кадрових змін. Мотивами для цього кроку керівництво міністерства визначило декілька моментів. По-перше, Л. Кучма мав можливість і природний талант поєднати спільні зусилля конструкторів і заводчан для досягнення поставлених завдань. Окрім цього, користувався незаперечним авторитетом і повагою у колег, знав зсередини завод, його можливості, настрої керівного складу. Відразу після вступу на посаду в найкоротші строки вдалося розробити нові моделі, поставити на озброєння системи доставки, а «Зеніт» зробити кращою космічною ракетою планети. За сім років його керівництва були досягнуті наступні результати: здано в експлуатацію 7516 квартир, збудована школа № 46, реконструйовані 15 і 62 школи, споруджений корпус на 282 місця в Криму, клубно-лікувальний корпус в Євпаторії, пологовий будинок і поліклініка. Все це свідчить про покращення соціальних умов працівників «Південмашу», спроби зберегти і стимулювати колектив для подальших результативних звершень. Свідченням високої оцінки і думки про Леоніда Кучми є характеристика Олександра Макарова: «Леонід Кучма – як директор був на місці. Працездатний, талановитий інженер. І як Президент зарекомендував себе непогано»²⁵.

18 липня 1987 р. на пленумі Дніпропетровського обкому КПУ розглядалось питання реалізації завдань партійних організацій області з виконання рішень червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про корінну перебудову управління економікою. Леонід Кучма виступив з доповіддю про особливості перебудови на «Південному машинобудівному заводі». Ген. директор висловив думку колективу про те, що існуючий протягом багатьох років господарський механізм є гальмом на шляху розвитку економіки і його потрібно негайно змінювати, необхідна фундаментальна перебудова, смілива ломка невиправданих життєвих форм і методів управління виробництвом, стилю господарської діяльності. На підприємствах об'єднання активно запроваджувались економічні методи управління виробництвом, повний господарський розрахунок, співпраця з постачальниками напряду. В своїй доповіді він чітко підкреслив, що саме колектив підприємства має самостійно визначати, які форми організації праці застосовувати, їхню кількість для досягнення найбільшої ефективності, виходячи з технології і специфіки виробництва²⁶.

29 жовтня 1988 р. відбулася чергова XXVIII звітно-виборна партійна конференція ВО «Південмаш», де виступив генеральний директор об'єднання Леонід Кучма. Він зупинився на основних проблемних моментах, які існували на підприємстві. По-перше, керівник рекомендував парткому звернути свою увагу на житлове будівництво, введення в експлуатацію квартир для працівників. Також акцент спрямовувався на збільшення виробництва продуктів харчування в підсобних господарствах, так як існували проблеми щодо повноцінного харчування на заводі. Головну роль очільник «Південмашу» відводив госпрозрахунку, а також необхідності навчитися рахувати гроші, співставляти свої витрати з заробленими коштами. Як висновок, Л. Кучма зазначив наступне: «Необхідно навчитися рахувати. Ні головний інженер, ні головні спеціалісти об'єднання не повинні приймати рішень без врахування їхньої економічності. Потрібно відмовитися від практики придбання обладнання без отримання економічної ефективності, а також від практики укладення господарських договорів без явної користі»²⁷.

23 грудня 1988 року було проведено обласну партійну конференцію Дніпропетровської області. Основним питанням порядку денного були вибори членів обкому КПУ. Делегати зібрання запропонували 139 кандидатів для обрання. В числі цих представників був Леонід Кучма,

генеральний директор ВО «Південний машинобудівний завод», який дістав підтримку всіх 834 делегатів²⁸.

В червні 1990 року відбулася обласна партійна конференція, на якій розглядали питання про кандидатури, які пропонувалось обрати до складу виборних органів КПРС та КПУ. В рішенні конференції було рекомендовано кандидатуру Кучми Л. Д. для обрання на черговому XXVIII з'їзді КПУ до складу Центрального Комітету²⁹. Проте на XXVIII з'їзді КПУ 19–23 червня Леонід Кучма не балотувався і не був висунутий для обрання до складу ЦК КПУ, що було досить неоднозначно сприйнято в партійному керівництві. Швидше за все, на його вибір вплинула суспільно-політична ситуація в республіці, яка на той момент була досить напруженою. До того ж, з березня він перебував уже в статусі народного депутата ВР УРСР XII скликання, яка стала активним політичним суб'єктом в житті республіки і це було значно перспективніше бути учасником бурхливих доленосних подій, які відбувалися в державі, ніж простим статистом, перебуваючи в ЦК.

19 жовтня 1990 р. відбулася чергова звітно-виборна партійна конференція «Південмашу», на якій працівники об'єднання обговорили соціально-економічне і політичне становище в країні. Леонід Кучма в своєму виступі піддав сумніву ефективність суміщення і поєднання різних посад в руках М. Горбачова, що призвело до відсутності сильної президентської влади. Він відзначив, що партія переживає системну кризу і що 19 мільйонів членів – це не одноступінь, а власники однакових червоних книжечок – партійних білетів. Крім того, ген. директор визнав, що більшість вступали в партію задля отримання певних благ, власної реалізації, кар'єрного просування. Звідси його висновок: «Партійна приналежність – це не ступінь переконаності. А без переконаності немає дисципліни, а без дисципліни немає партії»³⁰.

Протягом кінця 1990 – початку 1991 рр. відбувається всесоюзне обговорення і підготовка до референдуму щодо долі СРСР. Не оминув цей процес і «Південмаш». В грудні 1990 пройшло декілька зібрань партійно-господарського активу щодо суспільно-політичної ситуації, де це питання дискутувалось досить жваво, інколи навіть дуже активно. 4 березня 1991 р. на зборах комуністів виробничого об'єднання виступив зі словом генеральний директор «Південмашу» Леонід Кучма. В своїй промові він висловився, особисто як директор, за існування СРСР. Тим не менше, визнав той факт, що в колективі є немало працівників, які не підтримують таку позицію. Щодо питань, які виносились на референдум, Кучма висловився позитивно щодо їхньої підтримки. Проте водночас зазначив: «Ми згодні ввійти в Союз, але в той, де Україна буде суверенною державою. А інший Союз нам непотрібний. Це моя особиста думка. Але спустимся на землю. Сьогодні самостійно ми не проживемо. У нас висмоктали нафту, газ, вирубали ліс. Ми будемо змушені йти з простягнутою рукою. Саме тому Союз нам потрібний. Вся історія говорить, що Білорусь, українці, росіяни ніколи окремо не жили»³¹.

Таким чином, слід підсумувати, що «дніпропетровський період» діяльності другого українського президента є, по-суті, базовим для формування його як політичного лідера. Успішне просування по партійній кар'єрі, науково-виробничій сфері, особисті якості, авторитет та підтримка керівництва і колективу зумовили впевнений, проте непростий поступ на шляху до політичних вершин. Обрання в березні 1990 року народним депутатом України зафіксувало його статус як визнаного лідера Дніпропетровщини та «червоного директора» в майбутньому. Це відкривало можливості для інкорпорації в «київську еліту» та вихід на значно вищий рівень, ніж був на «Південмаші». Політична вага та вплив промисловців-господарників підприємств південно-східних регіонів УРСР продовжували зростати, що в кінцевому рахунку призведе до висунення та призначення Леоніда Кучми прем'єр-міністром України, а потім і обрання Президентом.

¹Литвин В. М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 495 с.

²Бондаренко К. П. Леонид Кучма: портрет на фоні епохи. – Харьков, 2007. – 635с.

³Платонов В. Южное созвездие: [в 2 кн.]. – Днепропетровск, 2008. – Кн. 1.: Главные и генеральные. – 2008. – 400 с.

⁴Горбулін В. Без права на покаєння. – Харьков, 2010. – 383 с.

⁵Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-3719. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 55.

- ⁶ Там само. – Ф. П-3719. – Оп. 10. – Спр. 26. – Арк. 33–35.
- ⁷ Там само. – Ф. П-19. – Оп. 97. – Спр. 698. – Арк. 23–24.
- ⁸ Там само. – Арк. 26.
- ⁹ Там само. – Арк. 27–30.
- ¹⁰ Там само. – Ф. П-3719. – Оп. 17. – Спр. 29. – Арк. 6–7.
- ¹¹ Там само. – Ф. П-19. – Оп. 97. – Спр. 698. – Арк. 32–35.
- ¹² Горбулін В. П. Зоряні орбіти В. Ф. Уткіна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/personalities/visoki-orbiti-volodimira-utkina-shtrihi-do-portreta-generalnogo-konstruktora_.html
- ¹³ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 18. – Оп. 50. – Спр. 5. – Арк. 127–128.
- ¹⁴ Там само. – Ф. 18. – Оп. 50. – Спр. 1. – Арк. 126–131, 155–162.
- ¹⁵ Там само. – Ф. П-3719. – Оп. 19. – Спр. 12. – Арк. 9.
- ¹⁶ Платонов, В. Вказ. праця. – С. 205–206.
- ¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2471. – Арк. 11.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 889. – Арк. 98.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 845. – Арк. 64, 95.
- ²⁰ Там само. – Спр. 662. – Арк. 124–125.
- ²¹ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19. – Оп. 97. – Спр. 698. – Арк. 56–57.
- ²² Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3066. – Арк. 206–209.
- ²³ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19. – Оп. 97. – Спр. 698. – Арк. 59–61.
- ²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 925. – Арк. 147.
- ²⁵ Днепр вечерний № 140 від 05.09. 1998 р. – С. 3.
- ²⁶ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. П-19. – Оп. 90. – Спр. 10. – Арк. 45–49.
- ²⁷ Там само. – Ф. П-3719. – Оп. 31. – Спр. 30. – Арк. 52–57.
- ²⁸ Там само. – Ф. 19. – Оп. 93. – Спр. 2. – Арк. 143–152.
- ²⁹ Там само. – Оп. 95. – Спр. 1. – Арк. 184–189.
- ³⁰ Там само. – Ф. П-3719. – Оп. 31. – Спр. 64. – Арк. 38–40.
- ³¹ Там само. – Спр. 67. – Арк. 31.

В статье исследуется трудовая и общественно-политическая деятельность Леонида Кучмы в 1975–1990 гг. Проанализированы факторы и влияния, которые способствовали формированию и становлению Леонида Кучмы как политического деятеля и лидера государства.

Ключевые слова: Кучма, «Южмаш», партком, генеральный директор.

The article investigated political activity of Leonid Kuchma in 1975–1990. The factors and influences that contributed to the formation and establishment of Leonid Kuchma as a politician and leader of the state were analyzed.

Keywords: Kuchma, «Pivdenmash» party committee, director general.

ЖУРНАЛЬНА ПУБЛІЦИСТИКА ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У презентованій статті основна увага спрямована на висвітлення питань формування громадянського суспільства в Україні. Важливим чинником формування засад громадянського суспільства в роки перебудови виступили літературно-художні і громадсько-політичні журнали. Вони були носієм плюралізму думок, поглядів, орієнтацій і джерелом всебічної інформації, яка впливала на формування громадської думки, пробудження національної самосвідомості.

Ключові слова: перебудова, українські часописи, громадянське суспільство.

Журнальна публіцистика доби перебудови порушувала широке коло суспільно-значимих проблем, які справляли значний вплив на процеси національного відродження і поступу України до державної незалежності.

Серед них особливе місце посідала тема формування інститутів громадянського суспільства – основи майбутньої правової і демократичної держави. На сторінках журналів йшла активна дискусія за участю політиків, письменників, представників широких кіл української інтелігенції про шляхи розбудови держави.

Заявлена в даній статті проблема відображена в наукових дослідженнях таких науковців як Д. М. Прилюка¹, В. Й. Здоровеги², М. І. Скуленка³.

В другій половині 1990-х рр. побачили світ три насичені фактами і документальними матеріалами випуски історико-теоретичних нарисів «Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра», в яких науковці О. Г. Мукомела, В. І. Шкляр, О. К. Мелещенко, І. С. Паримський та інші автори досліджують надбання, проблеми та перспективи вітчизняної журналістики, розкривають її потенціал, ресурси і дієвість впливу на формування суспільної свідомості⁴. Проблеми участі України у світовому інформаційному просторі порушує О. В. Чекмишев у праці «Українська журналістика на перехідному етапі»⁵.

Зазначена тема є актуальною в контексті формування в громадській думці усвідомлення необхідності розгортання руху за національне відродження та державну незалежність України.

Метою статті є спроба за допомогою наукової літератури та джерельної бази проаналізувати та охарактеризувати внесок журнальної публіцистики у розкриття теми формування громадянського суспільства в Україні у часи перебудови.

Глибокі трансформаційні процеси доби перебудови в Україні потребували пошуку впровадження нових ідей та форм організації життя суспільства, які забезпечили б йому стійке існування та розвиток. Вирішення цих завдань було неможливим без формування громадянського суспільства, покликаного забезпечити соціально-політичну активність особистості та різними формами самоорганізації та самоуправління врівноважити державний вплив.

Важливим чинником формування засад громадянського суспільства в Україні в роки перебудови виступили літературно-художні і громадсько-політичні журнали. Вони були носієм плюралізму думок, поглядів, орієнтацій і джерелом всебічної інформації, яка впливала на формування громадської думки, пробудження національної самосвідомості. Разом з іншими інститутами громадянського суспільства (політичні та громадські об'єднання, творчі спілки) журнальна публіцистика поступово ставала вагомим протидією тиску з боку держави, запобігаючи можливим зловживанням владою.

Свої можливості у формуванні громадянського суспільства журнали реалізовували через публікацію матеріалів цієї проблематики, запрошуючи до широкого суспільного діалогу на сторінках журналів за участю представників різних верств громадянства – політиків, науковців,

діячів культури. Змістовно-тематичне наповнення журналів, особливо на завершальному етапі перебудови, викликало зростаючий інтерес розуміння і підтримку громадськості, що підтверджується аналізом пошти журналів, зростаючим тиражем видань.

Генератором ідей громадянського суспільства в журнальній публіцистиці (як і в цілому в суспільно-політичному житті) в роки перебудови виступали українські письменники. Редакторами усіх літературно-художніх і громадсько-політичних журналів були відомі письменники і публіцисти – члени Спілки письменників України Олександр Глушко («Вітчизна»), Петро Перебийніс («Київ»), Микола Луків («Дніпро»), Роман Федорів («Жовтень», «Дзвін»), Юрій Стадниченко («Прапор», «Березіль»), Микола Чубук («Золоті ворота»). Більшість складу редакційних колегій журналів складали теж авторитетні представники цієї творчої спілки. Серед них Олесь Гончар, Борис Олійник, Іван Драч, Іван Дзюба, Дмитро Павличко, Ростислав Братунь та інші відомі українські письменники.

Аналіз публіцистичних матеріалів дає підстави для висновку, що журнали в період перебудови відігравали велику роль у пізнанні та осмисленні дійсності, забезпеченні динамічного спілкування та підтримці суспільної рівноваги як елементу громадянського суспільства. У той же час на перших етапах простежується прагнення розібратися з політичною дійсністю радянської держави. Звідси – розгортання широкої дискусії на сторінках українських журналів щодо тлумачення державного устрою радянської держави та УРСР, зокрема.

Одним із перших до висунутих перебудовою проблем формування громадянського суспільства звернувся журнал, який ще до 1990 р. продовжував називатися «Жовтень». Зокрема, на його сторінках у 1989 р. письменник О. Романчук у статті «Озирнутися у майбутнє» з позиції громадянської відповідальності журналістів аналізував роль публіцистики в суспільних процесах, що відбулися після XXVII з'їзду КПРС (1986 р.)⁶.

У 1990–1991 рр., коли все очевиднішими ставали помилки і непослідовність курсу на перебудову, бачення майбутнього і процесу формування громадянського суспільства в журнальній публіцистиці набувало дедалі радикальніших рис. Показовою щодо цього є стаття відомого письменника і в той час політика І. Драча «Обійдемося без компаса» у журналі «Київ». Вона відображала еволюцію поглядів з початку перебудови щодо майбутнього України – від обережних натяків на розширення прав союзних республік до виходу із складу СРСР. Автор переконаний, що «вся дисципліна логіки і парадокси алогізмів ведуть до єдиного висновку – виходу із Союзу. Обов'язок Росії – вийти першою і допомогти всім іншим. Вільна Україна неможлива без вільної Росії. Загальноєвропейський дім народів неможливий без України адже саме в нашій республіці, на Закарпатті, географічний центр Європи. І чим активніше діятимуть зараз доцентрові сили, тим активніше відцентрова, «може, навіть трагічна сила відриватиме народи від центру. Чи вистачить розуму і совісті керманичам влади, аби відчуті всю глибину сучасних течій? Адже колючий дріт кордону не відділяє Україну ні від Польщі, ні від Чехословаччини, ні від Румунії. Чи вистачить розуміння новим політикам, що ніяка берлінська стіна не відділить Україну від Росії»⁷.

Для розуміння і усвідомлення широким читацьким загалом і українським політикумом особливостей суспільно-політичних процесів, що відбувалися на заключному етапі перебудови в Україні і тодішньому Союзі, передовсім в Росії, доцільною вбачається публікація журналом «Дніпро» книги спогадів лідера опозиційного руху, а згодом президента Російській Федерації Б. Єльцина «Сповідь на задану тему»⁸. Уявлення про механізми прийняття політичних рішень в роки перебудови дають мемуарні записки одного з високопоставлених партійних функціонерів КПРС Є. Лигачова, опубліковані також у журналі «Дніпро»⁹.

Важливе значення для усвідомлення широкою громадськістю проблем формування в Україні громадянського полінаціонального суспільства мав опублікований під заголовком «Від тоталітарного гуртожитку до спільного українського дому» у журналі «Дзвін» виклад матеріалів конференції «Українсько-російські відносини в суверенній Україні», яка відбулася 4 січня 1991 р. у Львові. Її організаторами виступили Народний Рух України, російське товариство імені О. Пушкіна.

Конференція засвідчила прагнення і української, і російської сторін досягнути консенсусу у поглядах на дану проблему. Доповідачі торкнулися багатьох аспектів міжнаціональних стосунків. У роботі конференції узяли участь народні депутати України Ірина Калинець, Володимир

Гриньов, Олександр Ємець, Юрій Серебрянников, Михайло Голубець, Орест Влох, провідні вчені Львова, представники політичних та громадських організацій, гості з Криму, Харкова, Тернополя, Одеси, Донецька та інших регіонів України¹⁰.

Одним із популярних авторів журналу «Вітчизна» був відомий політик і економіст В. Черняк. Намагаючись окреслити можливий у майбутньому державний устрій суверенної України, В. Черняк бачив її федеративною республікою в тому розумінні, що «до її складу увійдуть автономні історичні землі (краї) – десть п'ять чи шість. Ці землі будуть самостійно вирішувати свої проблеми, а республіканська влада регулюватиме їхні взаємовідносини»¹¹.

Наприкінці 1980-х–початку 1990-х рр. все актуальнішою стає проблема багатопартійності. Плюралізм думок, послаблення контролю влади над суспільством, розпочата демократизація суспільно-політичного життя принципово змінювали всю обстановку в країні. КПРС, яка сповідувала консервативні погляди і продовжувала захищати політичну систему, що перебувала в глибокій кризі, стрімко втрачала свою монолітність і вступила у смугу розпаду, а партійний апарат показав нездатність вести політичну боротьбу в нових умовах.

За таких обставин в Україні розпочався процес формування багатопартійності, оскільки партії є одним із базових інститутів громадянського суспільства без якого неможливе функціонування представницької демократії.

Тема багатопартійності вийшла на чільне місце і в журнальній публіцистиці. Автори статей, інтерв'ю, коментарів, читацьких листів всебічно обговорювали цю проблему, висловлювали своє ставлення до окремих партій, їхніх програм і взагалі щодо їх місця у суспільному житті.

На сторінках журналу «Золоті ворота» у 1991 р. науковець О. Гарань у статті «Багатопартійність на Україні стає реальністю» підводить підсумок політичних процесів перебудованого п'ятиріччя і чітко виокремлює хронологічні етапи становлення політичного плюралізму в Україні:

– перший етап – 1988 р. – обговорення «головного завдання демократичних сил – «створення широкого демократичного об'єднання на зразок народного фронту». В цей період активно розгортає роботу Українська Гельсінська Спілка, що, незважаючи на свою назву, була вже не стільки правозахисною організацією, скільки організацією, що висуває програму широких політичних перетворень. Слідом виникає Українська Демократична Спілка;

– другий етап – 1989 р. – березень 1990 р. Він характеризується автором як становлення Руху і фактично легалізацією політичного плюралізму в республіці. Набирає силу УГС, виникає ряд інших політичних та культурницьких організацій;

– третій етап – 1990–1991 рр., коли створюється парламентська опозиція і закладаються основи реальної багатопартійності та входження політичних партій до парламенту¹².

Як відзначається у багатьох публіцистичних матеріалах, процес формування нових партій, об'єднань йшов дуже швидко. У статтях увага читачів приверталася до того факту, що відтепер в Україні крім КПРС, а також республіканської та демократичної партій, що виникли на базі відповідно УГС та рухівського «центру», буде повний, традиційний для розвинутих країн Заходу політичний спектр: анархісти, соціалісти соціал-демократи, зелені, ліберали, селянські і християнські демократи, право-радикальні угруповання. Підсумовуючи автори зазначають, що у 1990 р. розпочався новий етап у розвитку багатопартійної системи на Україні, а отже і новий етап демократизації її суспільно-політичного життя¹³.

У публіцистичних матеріалах журналів завершального етапу перебудови не залишаються поза увагою і партії та угруповання комуністичної орієнтації, які перебували по інший бік ідейної «барикади». Так, В. Драч у своїй статті до них відносить Компартію України (КПУ), Робітничу (марксистську) демократичну партію, «Лівих» соціалістів, Спілку трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ), Вітчизняний форум, об'єднання «Єдність: за ленінізм і комуністичні ідеали». Умовно об'єднувала цю групу політичних сил прихильність до соціалістичного шляху розвитку України в їхньому традиційному розумінні.

Автор робить спробу проаналізувати реальний стан, в якому опинилася Комуністична партія. Звертається увага читачів на те, що складність становища, в якому вона опинилась, полягає у тому, що вона не має чітко визначених законом прав правлячої. Як не було такого закону і щодо прав – опозиції. Такого не зустрінеш у жодній цивілізованій країні¹⁴.

У журнальній публіцистиці, як і в суспільній свідомості того часу, все більше уваги приділялось цій темі, підкреслювалось, що перехід до суверенного стану української держави,

а отже – і до правової державності, можливий за умов: 1) усунення КПРС від державної влади; 2) розподілу влад на законодавчу, виконавчу і судову.

Наголошувалось і на тому, що створення правової держави в Україні вимагає врахування всього попереднього досвіду українського народу у ділянці національно-державного будівництва і аж до необхідності утвердження реального суверенітету. Це пояснювалось тим, що правовою може бути лише суверенна держава, несуверенна ж (якою визнавалася Українська РСР) не може стати правовою. Тому поступ українського народу до своєї суверенної правової держави має завершитися конституційним оформленням незалежної Української Республіки, де «український народ із носія суверенітету перетвориться на його володаря, а демократична українська правова держава посяде серед держав світу чільне і рівне становище у відповідності до засад міжнародного права»¹⁵.

Ідея необхідності утвердження державного суверенітету на сторінках українських журналів пройшла досить тривалий шлях, який розпочався із обговорень та дискусій щодо можливості укладання нового союзного договору.

У ході цієї дискусії, що розгорнулася в засобах масової інформації, особливо критикувалася існуюча система прийняття рішень в країні, яка не змінювалася навіть у роки перебудови і з Москви продовжували надходити укази й інші директивні документи, де в завуальованій, а іноді й у відвертій формі регламентувалися права республік, обмежувалися їхні свободи, принижувалася гідність. Так, С. Плачинда у своїй статті звертав увагу на принизливе й болюче відчуття безправності народів СРСР, що, на його думку, було викликано рішенням Президента СРСР про підготовку концепції союзної програми переходу до ринкової економіки як основи оновленого Союзного договору. При цьому зазначалося, що до робочої групи не ввійшов жоден учений від національних республік і відповідно ставилося питання чому долю цих республік мають вирішувати у Москві? Автор звертав увагу читачів, що у законі «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації» від 26 квітня 1990 р. було записано: «Порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР, визначається Законом СРСР». Тобто закріплюється подальша безправність народів СРСР, їхня колоніальна залежність від імперської Москви.

Багато питань у громадськості викликав і Указ М. Горбачова від 29 липня 1990 р. «Про взаємодію союзних і республіканських органів у фінансово-кредитних питаннях у період підготовки нового Союзного договору», у якому союзним республікам, як пояснювалося у статті, по суті, було заборонено приймати законодавчі акти, «які руйнували б фінансову та банківську систему, що склалася». Тобто переходити на рейки економічної самостійності можна лише в рамках дозволу з Москви. А закон «Про права, обов'язки і відповідальність державних податкових інспекцій» робить Міністерство фінансів СРСР ще більшим спрутом республік: йому надано право скасовувати рішення відповідних міністерств союзних і автономних республік¹⁶.

Як підкреслював у журнальній статті С. Плачинда, «мабуть, саме цей Указ надихнув шовіністів з Тирасполя і Бендер на ідею утворити Придністровську Молдавську «республіку» і тим самим принизити молдавський народ, його історію, культуру, мову». Висловлювалось занепокоєння, що «це стало прикладом для великодержавників, що мешкають на Україні: нині вони вживають заходів, аби утворити подібну шовіністичну «республіку», але під «виразнішою» назвою – Новоросія – на півдні України зі столицею в Одесі. Немає сумніву, що Союзний договір у першу чергу захищатиме саме отакі шовіністичні псевдо республіки»¹⁷.

На завершальному етапі перебудови українська журнальна публіцистика все більше піддавала критиці існуючий державний устрій радянської держави і необхідність руху до повного державного суверенітету. Історик М. Браїчевський у статті «Народ мій завжди буде» так характеризує СРСР – «радянська федерація становить собою реальність, що межує з фантастикою. Кожна колоніальна система передбачає наявність не лише колоній – загарбаних і експлуатованих країн, а й метрополії – країни, яка загарбала й визискує колонії. В нашому випадку метрополії в звичайному розумінні немає. Цю функцію виконує не якась певна держава, що має свою територію з власним населенням, а так званий Центр – сукупність загально-союзних органів влади, підприємств і установ, які зосередили в своїх руках усі важелі суспільного життя»¹⁸.

Поставало питання про життєвість, доцільність і необхідність існування колосальної федерації, що становить шосту частину земної кулі. Автор запитує чому радянські республіки мусять існувати лише в умовах об'єднання і деспотичної централізації, утримуючи за свій рахунок гігантський паразитичний апарат загальносоюзних відомств, офіруючи невідомо в ім'я чого свій державний суверенітет центральній юрисдикції та не маючи можливості розпоряджатися власним набутками?¹⁹

Журнали у процесі демократизації суспільства надавали можливість актуалізувати свої погляди на процес розвитку суспільства, ориєнтувати програми різним політичним силам та рухам. Цим самим часописи утверджувалися в інформаційному полі як важливі й інформаційно-дискусійні осередки і були трибуною для обговорення альтернативних моделей реформування та подальшого розвитку країни. Вони виступали як інформаційний канал для учасників суспільної дискусії і у той же час своєю діяльністю з допомогою професійних журналістів, які аналізували та коментували найбільш значущі події, що відбувалися, на рівних витупали зі своїм голосом у соціальному діалозі.

Отже, відсутність власної держави зробила унікальною роль національної періодики як важливого засобу культурної та громадської комунікації. Тому проблеми суспільно-політичного життя не залишилися на периферії зацікавлень авторів журналів. На їх сторінках розгорнулася активна громадсько-політична дискусія спочатку щодо проблем демократизації існуючого ладу, а пізніше – й необхідності відстоювання державного суверенітету, що зумовило політизацію національного руху. Художньо-літературні і громадсько-політичні журнали отримали можливість стати важливим фактором соціалізації мас, формування компетентної суспільної думки, що сприяла мобілізації самої громадськості навколо ідей громадянського суспільства.

Українські журнали доби перебудови виконували функцію «кристалізації» суспільної думки, артикуляції соціальних та національних інтересів потреб та поширення їх з метою ефективного впливу на центри прийняття рішень, інтеграції суспільства в цілому. Це стало можливим в результаті тієї обставини, що інтегративна властивість громадянської свідомості формувалася під впливом журналів у процесі громадянської соціалізації особистості, що дозволяло адекватно оцінювати дійсність завдяки можливості через публіцистичні матеріали дізнаватися про реальні події минулого та сучасності.

В період перебудови українські журнали, позбавившись компартійного диктату, свої можливості у формуванні громадянського суспільства реалізовували через публікацію матеріалів цієї проблематики, залучаючи до суспільного діалогу на сторінках журналів представників різних верств громадянства – політиків, науковців, діячів культури. Разом з політичними та громадськими об'єднаннями журнальна публіцистика, особливо на заключному етапі перебудови, стала вагомою противоагою владі і викликала інтерес та підтримку громадськості, що підтверджується аналізом пошти журналів і зростаючим тиражем видань.

¹ Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості: Проблеми майстерності. – К., 1983. – 280 с.

² Здоровега В. Й. Мистецтво публіциста: Літературно-критичний нарис. – К., 1966. – 174 с.

³ Скуленко М. И. Журналистика и пропаганда. – К., 1987. – 159 с.

⁴ Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: Історико-теоретич. нариси / О. Г. Мукомела, В. І. Шкляр, О. К. Мелешенко, І. С. Паримський. – Вип. 1. – К., 1996. – 168 с.; Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: Історико-теоретич. нариси / О. Г. Мукомела, В. І. Шкляр, Й. Д. Лось, І. С. Паримський. – Вип. 2. – К., 1997. – 141 с.; Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра: Історико-теоретич. нариси / О. Г. Мукомела, В. І. Шкляр, Т. І. Петрів, І. Ю. Слісаренко, І. С. Паримський. – Вип. 3. – К., 1998. – 180 с.

⁵ Чекмишев О. В. Українська журналістика на перехідному етапі // Редакційно-видавнича справа: досвід, проблеми, майбутнє / За ред. проф. В. В. Різуна. – К., 1997. – С. 21–45.

⁶ Романчук О. Озирнутися у майбутнє // Жовтень. – 1989. – № 8. – С. 76.

⁷ Драч І. Обійдемося без комплексу! // Київ. – 1990. – № 6. – С. 3.

⁸ Єльцин Б. М. Сповідь на задану тему // Дніпро. – 1990. – № 11. – С. 74–93.

⁹ Лигачов Єгор. У Кремлі й на Старій площі // Дніпро. – 1991. – № 7. – С. 154–192.

¹⁰ Від тоталітарного гуртожитку до спільного українського дому // Дзвін. – 1991. – № 8. – С. 79.

¹¹ Черняк В. Від економіки абсурду – до економіки здорового глузду // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 152.

- ¹² Гарань О. Багатопартійність на Україні стає реальністю // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 50.
- ¹³ Там само. – С. 50.
- ¹⁴ Драч В. Народ і партія єдині // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 132.
- ¹⁵ Головатий С. Українська держава у XX ст. // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 23.
- ¹⁶ Плачинда С. Як нам далі жити // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 42.
- ¹⁷ Там само. – С. 43.
- ¹⁸ Брайчевський М. Народ мій завжди буде // Золоті ворота. – 1991. – № 1. – С. 32.
- ¹⁹ Там само. – С. 27.

В представленной статье основное внимание направлено на освещение вопросов формирования гражданского общества в Украине. Важным фактором формирования основ гражданского общества в годы перестройки выступили литературно-художественные и общественно-политические журналы. Они были носителем плюрализма мнений, взглядов, ориентаций и источником всесторонней информации, которая влияла на формирование общественного мнения, пробуждение национального самосознания.

Ключевые слова: перестройка, украинские журналы, гражданское общество.

In the article the author shows the problem of study and importance of journal publicistics of the perestroika period as the factor of public society formation. The main attention is paid to the fact that having lost the Communist party dictatorship in the perestroika period Ukrainian magazines realized their possibilities in forming public society through publication of materials on this problem, joining to the social dialogue on the magazine pages representatives of different public strata: politicians, scientists, cultural workers. Besides, together with political and public societies the magazine publicism became important opposition to power, especially on the final stage of the perestroika. It drew the interest and support of public what is conformed by the analysis of magazine correspondence and growing circulations of editions. On the base of archives it is analyzed that literary, social and political magazines were an important factor of public society formation in the perestroika period. They were carriers of pluralism, orientators and source of comprehensive information that influenced the formation of public opinion, awakening of national self-consciousness.

Keywords: perestroika, Ukrainian magazines, civil society.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ МИРОТВОРЧИХ КОНТИНГЕНТІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1992–2011 рр.)

Стаття присвячена діяльності держави щодо забезпечення соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України, які брали участь у миротворчих операціях. З'ясовано етапи лікувально-профілактичного забезпечення військовослужбовців миротворчих контингентів після повернення на Батьківщину, заходи щодо посилення соціального захисту військовослужбовців, які стали інвалідами внаслідок поранень, контузій або каліцтв. Досліджено порядок виплати компенсаційних, страхових сум військовослужбовцям, які стали інвалідами, а також членам сімей військовослужбовців, які загинули. Проаналізовано українське законодавство щодо гарантування відповідного рівня соціального захисту миротворців.

Ключові слова: миротворчий контингент, Збройні Сили України, компенсація, соціальний захист, військовослужбовці.

Миротворчу діяльність Україна, як незалежна держава, розпочала у 1992 році направленням 240-го окремого миротворчого батальйону до колишньої Союзнаї Республіки Югославія, де відбувався небезпечний для Європи збройний конфлікт. За роки незалежності близько 37 тис. військовослужбовців Збройних Сил України (далі – ЗСУ) взяли участь у міжнародних миротворчих операціях. Виконання завдань, покладених на учасників міжнародних операцій з підтримки миру і безпеки, пов'язано з ризиком для їх життя та здоров'я. Часто вони знаходилися на територіях держав, де велися воєнні дії, була складна санітарно-епідеміологічна ситуація, що в подальшому позначилося на стані їхнього здоров'я. У миротворчих операціях за роки незалежності загинуло 50 чол. Тому проблема реалізації соціального захисту військовослужбовців миротворчих контингентів ЗСУ на сьогоднішній день є надзвичайно актуальною.

Деякі аспекти соціального захисту військовослужбовців миротворчого контингенту аналізували в своїх роботах Н. Пономаренко¹, О. Шекера, М. Маслова, А. Іваненко². Нормативно-правові аспекти забезпечення соціального захисту військовослужбовців миротворчих контингентів ЗСУ розглядали І. Коропатнік³, Я. Лисак⁴, О. Мельник⁵.

Метою даної статті є аналіз проблем забезпечення соціального захисту військовослужбовців миротворчих контингентів ЗСУ, дослідження правових гарантій, які надаються військовослужбовцям після виконання ними службових обов'язків за кордоном у миротворчих місіях.

Соціальний захист військовослужбовців ЗСУ, які брали участь у міжнародних миротворчих операціях, здійснювався відповідно до законодавства України. Основним Законом, що гарантував відповідний рівень соціального захисту миротворців, був Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 23 жовтня 1993 року. Він спрямований на захист ветеранів війни шляхом створення належних умов для підтримання здоров'я та активного довголіття; організації соціального та інших видів обслуговування, зміцнення матеріально-технічної бази створених для цієї мети закладів і служб та підготовки відповідних спеціалістів; виконання цільових програм соціального і правового захисту ветеранів війни; надання пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі трудової діяльності відповідно до професійної підготовки і з урахуванням стану здоров'я⁶.

По закінченню миротворчої місії відбувалися суттєві зміни стану здоров'я військовослужбовців у формі виникнення різних захворювань та розвитку функціональних порушень. Наприклад, неінфекційні захворювання (після виконання місії у Косово) склали 60%, інфекційні

захворювання (після виконання місії у Сьєрра-Леоне) – 30%. Майже у всіх миротворців виявлений ризик виникнення і розвитку запальних, дистрофічних, онкологічних захворювань. У багатьох військовослужбовців також спостерігалися психоневрологічні відхилення з окремими ознаками депресії.

Отже, для збереження здоров'я і продовження професійного довголіття військовослужбовців миротворчого контингенту потрібна якісна медична допомога, що включає всі етапи лікувально-профілактичного забезпечення: надання медичної допомоги за місцем проходження служби; стаціонарне лікування у військовому госпіталі; санаторно-курортне лікування.

Для підвищення рівня соціальної захищеності військовослужбовців національних контингентів необхідно ввести в дію систему реабілітації, шляхом внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Вирішення цієї важливої проблеми, насамперед, покладається на державу, але в той же час кожен військовослужбовець може самостійно залучити власні додаткові кошти. З цією метою передбачене добровільне медичне страхування, яке полягає у забезпеченні військовослужбовцям соціальних гарантій та прав на отримання кваліфікованої багатопрофільної медичної допомоги, причому суму медичних послуг можливо підвищити до загальноприйнятого рівня за рахунок інших статей бюджету.

Пропонувалося, що з моменту повернення військовослужбовців із місця виконання миротворчої місії строки обслуговування становлять: при вогнепальних пораненнях – до 90 діб; при психічних травмах – до 45 діб.

Якщо за цей термін страхувальник не звернувся по допомогу, страхова компанія не несе відповідальності за відшкодування збитків, які пов'язані з лікуванням та реабілітацією страхувальника. Проте, варто зазначити, що на практиці добровільне медичне страхування серед військовослужбовців не набуло широкого розповсюдження.

Порядок виплати компенсаційних, страхових сум військовослужбовцям, які стали інвалідами, а також членам сімей військовослужбовців, які загинули під час виконання обов'язків військової служби у складі миротворчих контингентів, регламентований відповідними нормативно-правовими документами.

Свідченням цього є наказ Міністра оборони України від 10 серпня 1992 року №140 «Про надання допомоги сім'ї загиблого ст. лейтенанта Топиха С. М.». У наказі говорилося: «Командир взводу військової частини А-0450 ст. лейтенант Топиха С. М. 1 серпня 1992 року загинув при виконанні миротворчої місії ООН у Боснії і Герцеговині.

У період проходження служби і виконання миротворчої місії ст. лейтенант Топиха С. М. проявив мужність, героїзм, стійкість, самовідданість наказую:

1. Командуючому військами Одеського військового округу до 15 серпня 1992 року призначити сім'ї ст. лейтенанта Топиха С. М. пенсію передбачену Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» та забезпечити своєчасне та повне надання усіх пільг і переваг, встановлених для сімей загиблих військовослужбовців.

2. Дніпропетровському обласному військовому комісаріату спільно з командиром військової частини 22278 вивчити сімейно-майнове становище сім'ї загиблого офіцера, встановити над нею шефство і надавати їй всемірне сприяння та підтримку.

3. Виділити сім'ї загиблого офіцера Топиха С. М. одноразову грошову допомогу в розмірі 60 тис. крб.»⁷.

Разом з тим, на початку виникало чимало проблем з виплатами компенсаційних, страхових сум у зв'язку з відсутністю чіткого механізму реалізації цих нормативно-правових документів.

Міністерством оборони України здійснювалися заходи щодо посилення соціального захисту військовослужбовців зі складу миротворчих контингентів та членів їх сімей. Відповідно до директиви Міністра оборони України «Про заходи щодо посилення соціального захисту військовослужбовців зі складу миротворчих сил ООН та членів їх сімей» від 22 жовтня 1993 року №35 були вжиті заходи щодо посилення соціального захисту військовослужбовців цього батальйону, які стали інвалідами внаслідок поранень, контузій або каліцтв, отриманих при виконанні обов'язків військової служби, та сімей військовослужбовців, які загинули на території колишньої Югославії.

Пенсійне забезпечення зазначених військовослужбовців та членів їх сімей здійснюється за підвищеними нормами в порядку та на умовах, встановлених Законом України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ». При цьому пенсії особам офіцерського складу, прапорщикам, мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та членам їх сімей призначаються Міністерством оборони, а іншим військовослужбовцям і членам їх сімей – органами соціального захисту населення. Виплата цих пенсій провадиться в національній валюті України.

Після прийняття Верховною Радою України постанови про порядок виплати компенсаційних сум ООН членам сімей військовослужбовців, які загинули у період служби в миротворчих силах ООН, і надходжень від ООН валютних коштів, цим сім'ям буде виплачуватися пенсія за рахунок зазначених надходжень (з урахуванням пенсії, яка виплачується у цей час) на більш пільгових, ніж це передбачається законодавством України, умовах⁸.

У згаданій вище директиві Міністр оборони України В. Радецький запропонував:

«2. Кримському республіканському, обласним, міським і районним військовим комісарам:

– до 1 січня 1994 р. спільно з представниками місцевої державної адміністрації провести обстеження майнового стану військовослужбовців, які отримали в період перебування у складі миротворчих сил поранення, контузії або каліцтва, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули на території колишньої Югославії та використовувати усі наявні можливості для поліпшення їх житлових умов, торговельного, побутового та медичного обслуговування, працевлаштування, задоволення інших потреб;

– при необхідності забезпечити огляд військовослужбовців, які отримали поранення, контузії та каліцтва в період перебування у складі миротворчих сил ООН у медико-соціальних експертних комісіях. У разі встановлення їм інвалідності або ступеня втрати працездатності, на день звільнення з військової служби, вжити заходів щодо призначення пенсій і виплати належних страхових сум»⁹.

Для посилення соціального захисту військовослужбовців миротворчого контингенту ЗСУ, Постановою Кабінету Міністрів України від 5 травня 1994 року №290 було затверджено Положення про порядок виплати компенсаційних сум військовослужбовцям, які стали інвалідами, а також членам сімей військовослужбовців, які загинули під час виконання обов'язків військової служби у складі Миротворчих Сил ООН. Відповідно до якого, виплати компенсаційних сум проводилися Пенсійним фондом за рахунок коштів державного бюджету у конвертованій валюті (доларах США) або в національній валюті України за офіційним курсом Національного банку на день виплати (за бажанням їх одержувачів), що перераховувалися в кожному конкретному випадку Пенсійному фонду Міністерством фінансів.

Коло осіб, які мали право на одержання компенсаційних сум за загиблих військово-службовців, визначалося ст. 30 і 31 Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ». При цьому батьки і дружина (чоловік) мали право на їх одержання незалежно від віку та працездатності.

Компенсаційні суми виплачувалися в разі:

– встановлення інвалідності в межах одного року з дня поранення, контузії, травми або каліцтва, одержаних під час виконання обов'язків військової служби у складі Миротворчих Сил ООН;

– загибелі військовослужбовця в період виконання обов'язків військової служби у складі Миротворчих Сил ООН або його смерті протягом одного року внаслідок одержаних у період цієї служби поранення, контузії, травми або каліцтва.

Компенсаційні суми виплачувалися одноразово у таких розмірах:

– у разі встановлення I групи інвалідності – 65 тис. доларів США, II групи – 55 тис. доларів США і III групи – 40 тис. доларів США;

– у разі загибелі або смерті військовослужбовця – 105 тис. доларів США¹⁰.

Ці компенсаційні виплати виплачувалися із затримкою. У листах Першого заступника Міністра оборони України І. Біжана Міністру фінансів України та Міністру закордонних справ України зазначалося, що за період з травня 1994 р. по листопад 1996 р. компенсацію виплачено членам сімей 11 загиблих військовослужбовців та 14 військовослужбовцям, яким встановлена

інвалідність¹¹. Пенсійним фондом України виплачено компенсацій на суму 1985 тис. доларів США, з яких Секретаріатом ООН відшкодовано лише 495 тис. доларів США¹².

У ст. 8. Закону України «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях» від 23 квітня 1999 року №613-XIV зазначено, що соціальний захист учасників міжнародних миротворчих операцій і членів їх сімей забезпечується відповідно до законів України.

Якщо міжнародними договорами або угодами, в яких бере участь Україна, встановлені більш високі гарантії захисту учасників міжнародних миротворчих операцій, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються норми відповідного міжнародного договору або міжнародної угоди.

Вислуга років і трудовий стаж громадян України за час виконання обов'язків у складі миротворчого контингенту і миротворчого персоналу обчислювалися з розрахунку один місяць за три місяці.

Норми грошового забезпечення осіб офіцерського складу, прапорщиків (мічманів), які направлялися для проходження військової служби у складі миротворчого контингенту, миротворчого персоналу та на навчання, визначалися відповідно до чинного законодавства України.

Посади, вивільнені офіцерами, прапорщиками (мічманами), які вибули для проходження служби у складі миротворчого контингенту, зберігалися вакантними на строк їх перебування за кордоном.

18 червня 2004 року була прийнята Довгострокова програма «Морально-психологічної підтримки українського миротворчого контингенту у Республіці Ірак» затверджена Міністром оборони України. Метою програми було забезпечення морально-психологічного супроводу військовослужбовців на усіх етапах підготовки та виконання ними миротворчих завдань; гарантований соціальний захист миротворців, особливо тих, хто отримав поранення; морально-психологічна підтримка та соціальна допомога членам сімей миротворців.

Український миротворчий контингент перебував у складі багатонаціональної коаліції в Іраку протягом близько двох років (2003–2005 рр.). За цей час загинуло 18 солдатів і офіцерів з українського контингенту, понад 40 – отримали поранення. Відтак, питання медичної реабілітації миротворців після повернення їх на Батьківщину було вкрай важливим.

Фахівцями Науково-дослідного інституту проблем військової медицини проведено науково-дослідну роботу «Особливості дезадаптаційного синдрому у військовослужбовців миротворчих контингентів Збройних Сил України».

За результатами роботи встановлено, що на стан здоров'я військовослужбовців миротворчих контингентів впливають: напружений ритм діяльності, можливість застосування проти них бойових вражаючих засобів, у тому числі засобів масового ураження, порушення добового ритму, зміна часових поясів, клімату, характеру харчування, несприятливі санітарно-гігієнічні умови та небезпечні місцеві інфекції, довготривале утримання від статевих контактів або страх перед ймовірним зараженням небезпечними паразитами та інфекційними хворобами, що передаються статевим шляхом, віддалення від сім'ї та близьких людей, фактори соціальної ізоляції, страх перед небезпечними представниками флори і фауни тощо. Вищенаведене призводило до перенапруження організму військовослужбовців миротворчого контингенту, розвитку пограничних психічних розладів та загострення вже існуючих хвороб.

У зв'язку з погіршенням стану здоров'я необхідно було проводити медичну (близько 30%) та соціально-психологічну (близько 85%) реабілітацію. З цією метою була прийнята «Довгострокова програма медичної реабілітації військовослужбовців миротворчих контингентів Збройних Сил України» (затверджена наказом Міністра оборони України від 22 липня 2004 року №291)¹³.

Цей документ було прийнято з метою вирішення питань соціального і правового захисту військовослужбовців Збройних Сил України, що виконували завдання у складі національних миротворчих контингентів.

Програмою передбачалося проведення поглибленого обов'язкового медичного обстеження військовослужбовців, що виконували завдання у складі миротворчих контингентів, після їх повернення на Батьківщину. За результатами медичного обстеження військово-лікарські комісії здійснювали розподіл миротворців на три групи: перша – ті, хто потребують стаціонарного лікування, друга – ті, хто потребують санаторно-курортного лікування, третя – ті, яким для відновлення функціонального стану і підвищення працездатності показано відпочинок.

Зокрема, 20 військовослужбовцям українського миротворчого контингенту було проведено аналіз крові, під час виконання місії в Косово у січні 2001 р., та після повернення, – результати аналізів погіршилися. У зв'язку з цим, їм надали двотижневий курс реабілітаційного лікування в умовах відділення нетрадиційних засобів лікування Ірпінського військового госпіталю¹⁴.

Відтак, Пономаренко Н. О. зазначала, що, беручи до уваги значне психоемоційне навантаження військовослужбовців під час виконання миротворчої місії в умовах бойового стресу та тривалого відриву від сім'ї, реабілітаційне лікування не має продовжувати дефіцит спілкування військовослужбовця з родиною. Можливість поєднати період чергової відпустки з організованим відпочинком і медичним обстеженням та лікуванням у родинному колі дають санаторії, де самі обставини, психологічний клімат впливають на лікування та реабілітаційні процеси. Військові санаторно-курортні заклади (кліматичні, бальнеологічні, грязьові), мають можливість проводити спеціалізовану реабілітацію¹⁵.

На проведення вищезазначених заходів у державному бюджеті цільові кошти Міністерству оборони України не були передбачені. Заходи проводилися за рахунок бюджетної програми КПКВ 2101080 «Медичне лікування, реабілітація та санаторне забезпечення особового складу Збройних Сил України, ветеранів військової служби та членів їх сімей, ветеранів війни».

На законодавчому рівні не було передбачено жодних компенсаційних виплат у разі погіршення здоров'я миротворця внаслідок перенесеної хвороби, якщо пройшов певний час після повернення його на Батьківщину. Відсутні будь-які дані, за якими можна було б визначити кількість військовослужбовців, які, повернувшись із «гарячих точок» у «свої» підрозділи, згодом звільнилися у запас за станом здоров'я. Як правило, при цьому медики ставили стандартний діагноз: загальне захворювання. За таких обставин, звісно, про жодні компенсації не йшлося.

Таким чином, основним завданням морально-психологічного забезпечення миротворчих місій на заключному етапі є медична реабілітація військовослужбовців-миротворців.

Постійної уваги потребували військовослужбовці та їх сім'ї, які отримали важкі поранення і проходили тривалий термін лікування. У відповідних командуваннях, структурах з гуманітарних питань відпрацьовані системи психологічного та матеріального супроводу таких сімей.

Крім того, Постановою Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2004 року №1471 особовий склад миротворчого контингенту в Республіці Ірак належить до учасників бойових дій. Згідно ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», військовослужбовці ЗСУ, що виконували миротворчі місії в державах, де в цей період велися бойові дії, належать до учасників бойових дій.

Отже, можна зробити висновок, що держава гарантує військовослужбовцям миротворчого контингенту ЗСУ достатнє матеріальне, грошове та лікувально-профілактичне забезпечення, що відповідає умовам військової служби, стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів. Соціальний захист українських миротворців є цілеспрямованою діяльністю держави з реалізації права військовослужбовців ЗСУ щодо їх забезпечення організаційними та фінансовими гарантіями відповідно до міжнародних соціальних стандартів.

Не дивлячись на все це, сьогодні, в ЗСУ ще не налагоджена ефективна система соціального захисту військовослужбовців миротворчих контингентів, наслідком чого є наявність певних проблем у формуванні та розвитку їх духовно-ціннісних орієнтацій, небезпека маніпулювання свідомістю й поведінкою військовослужбовців.

¹ Пономаренко Н. О. Проблеми реабілітації військовослужбовців Збройних Сил України після виконання місії у складі миротворчого контингенту // Військ. медицина України. – 2004. – №1–2. – Т.4. – С.113–114.

² Шекера О. Г., Маслово М. Г., Іваненко А. М. Організаційні основи медико-соціальної реабілітації військовослужбовців Збройних Сил України, які брали участь у міжнародних миротворчих операціях: Методичні рекомендації. – К., 2004. – 63 с.

³ Коропатнік І., Мельник О. Нормативно-правові аспекти забезпечення соціального захисту військовослужбовців миротворчих контингентів Збройних Сил України // Право України, 2005. – №2. – С. 32–35.

⁴ Лисак Я. Соціально-правовий захист військовослужбовців Збройних Сил України при виконанні ними службових обов'язків під час міжнародних миротворчих операцій // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2015. – Вип. 4. – Т. 2. – С. 22–26.

- ⁵ Мельник О. Соціальний захист та медичне забезпечення особового складу миротворчих контингентів Збройних Сил України // Вісник НАДУ, 2005. – №2. – С. 431–434.
- ⁶ Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 23 жовтня 1993 р. №3552-XII // Відомості Верховної ради України. – 1993. – №45. – Ст. 426.
- ⁷ Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДАМОУ). – Ф. 3697. – Оп. 19071. – Спр. 5. – Арк. 304.
- ⁸ Там само. – Ф. 3697. – Оп. 19839. – Спр. 37. – Арк. 112–113.
- ⁹ Там само. – Арк. 114.
- ¹⁰ Положення про порядок виплати компенсаційних сум військовослужбовцям, які стали інвалідами, а також членам сімей військовослужбовців, які загинули під час виконання обов'язків військової служби у складі Миротворчих Сил ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/290-94-%D0%BF/ed19960304>)
- ¹¹ ГДАМОУ. – Ф. 3697. – Оп. 34920. – Спр. 106. – Арк. 319.
- ¹² Там само. – Арк. 320.
- ¹³ Там само. – Ф. 3697. – Оп. 50131. – Спр. 9. – Арк. 55–63.
- ¹⁴ Пономаренко Н.О. Проблеми реабілітації військовослужбовців... – С. 112–113.
- ¹⁵ Там само. – С.113–114.

Статья посвящена деятельности государства по обеспечению социальной защиты военнослужащих Вооруженных Сил Украины, которые принимали участие в миротворческих операциях. Выяснено этапы лечебно-профилактического обеспечения военнослужащих миротворческих контингентов по возвращении на Родину, меры по усилению социальной защиты военнослужащих, ставших инвалидами вследствие ранения, контузии или увечья. Исследованы порядок выплаты компенсационных, страховых сумм военнослужащим, ставшим инвалидами, а также членам семей военнослужащих, которые погибли. Проанализировано украинское законодательство по обеспечению соответствующего уровня социальной защиты миротворцев.

Ключевые слова: миротворческий контингент, Вооруженные Силы Украины, компенсация, социальная защита, военнослужащие.

The article is devoted to the state activities to ensure social protection of servicemen of the Armed Forces of Ukraine, who participated in peacekeeping operations. It was found out the stages of therapeutic and prophylactic provision for servicemen of peacekeeping forces after returning home, measures of strengthening of social protection of servicemen who became disabled as a result of wounds, contusions or injuries. The payment order of compensation, insurance premiums to servicemen who became disabled and also to members of the families of servicemen who were killed was studied. The Ukrainian legislation guaranteeing an appropriate level of social protection of peacekeepers was analyzed.

Keywords: peacekeepers, the Armed Forces of Ukraine, compensation, social protection, servicemen.

НОВІ ПІДХОДИ В ЗАСТОСУВАННІ СИЛОВИХ І НЕСИЛОВИХ ЗАСОБІВ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США ЗА АДМІНІСТРАЦІЙ Б. КЛІНТОНА

У статті розглядаються зміни у зовнішній політиці США за адміністрацій Білла Клінтона в контексті розпаду біполярної системи міжнародних відносин. Головний акцент спрямовується на перегляд підходів до застосування силових і несилових засобів в зовнішній політиці Вашингтона. Адміністрація наголошувала на необхідності розробки нових стратегій національної безпеки, оборонних програм для протистояння міжнародним загрозам та виступала за важливість співпраці між державами у вирішенні гуманітарних проблем і проведенні миротворчих операцій.

Ключові слова: зовнішня політика, США, силові і несилові засоби, Білл Клінтон.

Закінчення «холодної війни» призвело до перегляду концепцій застосування силових і несилових засобів в зовнішній політиці Вашингтона. Новий курс адміністрації Білла Клінтона містив в собі заклик перейти від військово-силового протистояння часів «холодної війни» до мирного поширення капіталізму на принципах свободи торгівлі та відкритості ринків. У новому світі США мали стати локомотивом демократії і міжнародної інтеграції. Виступаючи під час інавгурації Клінтон підкреслив, що покоління, яке виросло в сутінках холодної війни, бере на себе нову відповідальність у світі, зігрітому сонцем свободи, але в світі, якому, як і раніше все ще загрожують колишня ненависть і нові біди. Він також зазначив, що хоча Америка буде зайнята своїм відродженням, це не стане приводом ухиляння від проблем. Коли життєво важливим інтересам буде кинуто виклик, США буде діяти за допомогою мирної дипломатії, коли це можливо або за допомогою сили, коли це необхідно¹.

Важливо сказати, що адміністрація Клінтона залишила в силі загальний план часткового скорочення збройних сил до мінімального рівня базових сил. Наприкінці 1993 р. вийшов «Основний огляд» оборонної політики, що передбачав скорочення збройних сил на 33% і військових витрат до 40% в порівнянні з серединою 80-х рр.². Було продовжено скорочення військових баз і чисельність персоналу на території інших країн. Слід відзначити, що розпад СРСР призвів до того, що новій адміністрації довелося обґрунтувати збереження певного розміру збройних сил, а також їх стратегічне значення. Відповідно в 1997 р. був опублікований «Чотирирічний оборонний огляд», що окреслив новий спектр загроз безпеці США. Основний акцент робився на загрозах регіонального і державного рівня («держав-ізоїв»), транснаціональні загрози (тероризм, наркоторгівля, торгівля зброєю), а також загроза поширення зброї масового ураження³.

З огляду на те, що в цей період з'явився оптимізм в контексті демократичних змін в Латинській Америці і країнах Східної Європи, в США бачили можливим створення нового постбіполярного світу. Для цього необхідна була нова зовнішньополітична стратегія, яка була створена в 1994 р. У новій «Стратегії національної безпеки» говорилося про затвердження «стратегії розширення світового вільного суспільства ринкових демократій». Вона зводилася до таких принципів як протистояння агресії з боку держав, ворожих демократії, допомога в консолідації нових демократій і ринкових економік, в стратегії розширення спільноти ринкових демократій⁴. На додаток до цього документу в травні 1997 р. адміністрація президента представила «Стратегію національної безпеки в новому столітті», в якій основні положення ґрунтувалися на тому, що США – це нація, що має глобальні інтереси і завдання керівництва країни підтримувати перевагу США в дипломатичній, технологічній, військовій сферах, при цьому виконуючи це завдання, вони можуть діяти разом з іншими країнами⁵. Все вищевказане лягло в основу так званої доктрини Клінтона. Вона передбачала закріплення прийнятного для США розкладу

сил в світі і забезпечити всі можливості для контролю над розвитком міжнародної ситуації, що відповідають американським інтересам. Крім цього, важливим пунктом було використання військової сили при проведенні миротворчих, гуманітарних операцій, а також для підтримки демократії в третіх країнах. Акцент робився на те, що концепція колективної безпеки, епохи біполярності, яка ґрунтувалася більшою мірою на несилових засобах, не відповідала вимогам сучасних міжнародних відносин. Також йшлося про можливість проведення силових операцій для запобігання доступу до ядерної зброї. Необхідно відзначити, що в 90-і рр. виникають і нові концепції в контексті застосування військової сили. Після війни в Перській затоці з'являється доктрина К. Пауелла, яка в чомусь доповнювала доктрину Уайнбергера. Пауелл, який займав в той час посаду голови Об'єднаного комітету начальників штабів, сформулював список питань, на які необхідно відповісти перш ніж застосовувати військову силу. Суть питань зводилася до розуміння того чи є пряма загроза інтересам США і якою є мета; чи проаналізовані всі можливі ризики і до кінця використані несилові методи; чи розроблений план виходу з конфлікту і які наслідки він несе; чи існує підтримка американського народу і міжнародного товариства⁶.

Ідея можливої участі в миротворчих операціях була реалізована безпосередньо в 1993 р. в президентській директиві №13, відповідно до якої, США брали на себе зобов'язання підтримати швидке розширення операцій ООН по встановленню та підтриманню миру на планеті, а також повинні були сприяти багатонаціональним операціям по встановленню та підтриманню миру самими різними, в тому числі і військовими засобами⁷. Так, США взяли участь у миротворчій операції в Сомалі, де була розширена задача аж до усунення режиму Айдіда, що в підсумку призвело до загибелі 18 морських піхотинців. Ця невдача призвела до створення в 1994 р. нової директиви №25, яка дозволяла участь збройних сил в миротворчих операціях тільки за умови відповідності інтересам держави і під командуванням США або НАТО⁸. В цьому ж році адміністрація домоглася санкцій ООН на використання всіх заходів для повернення законної влади на Гаїті. Проведена для цього окупація острова силами США і союзників по ОАД привела до створення громадянського керівництва. Досвід цих операцій серйозно вплинув на політику адміністрації Клінтона в боснійському конфлікті. Спочатку Вашингтон утримувався від силового втручання, проте зі збільшенням кризи, наростала критика ООН і самої адміністрації. Відповідно наприкінці 1995 р. відбулося підписання угоди всіма сторонами конфлікту про мирне врегулювання в Боснії і передбачалося створення багатонаціональної федерації під контролем миротворчих сил на основі НАТО⁹. Буквально через 2 роки загострився Косовський конфлікт. США разом з союзниками у відповідь на придушення албанців розпочала акцію підтримки у вигляді резолюції Ради Безпеки ООН, закликаючи С. Мілошевича вивести війська з Косово. Це було повністю проігноровано Белградом і після тривалих переговорів і дискусій адміністрація Клінтона прийняла рішення про початок бомбардувань 24 березня 1999 р.. Через 2 місяці туди були введені миротворчі сили під командуванням НАТО. У липні 1999 р. Клінтон і західноєвропейські лідери ініціювали «Пакт стабільності для Південно-Східної Європи» – виділення 6 млрд. дол. для економічного і політичного розвитку регіону¹⁰. За своїм загальним задумом «Пакт стабільності» нагадував «план Маршалла», однак з тією різницею, що більшу частину економічної допомоги брала на себе Західна Європа, а США забезпечувало військово-політичну допомогу. Підсумком косовської операції стала ефектна демонстрація надійності стратегічних гарантій США, їх велика перевага над союзниками. Була підтверджена провідна роль НАТО в системі європейської безпеки, а також посилена військово-політична присутність США на Балканах.

Важливою складовою зовнішньополітичної стратегії адміністрації Вашингтона стало вибудовування відносин з Росією. Клінтон продовжив курс попередника, націлений на допомогу в політичних і економічних змінах. На першій зустрічі у Ванкувері в 1993 р. США виділило 1,6 млрд. дол. на техніко-економічну допомогу, а вже після зустрічі «великої сімки» в Токіо – 28,4 млрд. у вигляді кредитів. Адміністрація Клінтона активізувала торговельно-економічні зв'язки, особливо після створення в 1993 р. Міжурядової американо-російської комісії з економічного та технологічного співробітництва. В додаток в цьому ж році було прийнято рішення про підтримку реформ в країнах пострадянського простору, яке в свою чергу скасовувало багато обмежень періоду «холодної війни», включаючи поправку Джексона-Веніка на тимчасовій

основі. Активізація політичного діалогу на вищому рівні стала найважливішим інструментом в контексті вирішення найважливіших питань двосторонніх відносин. У 1993–1994 рр. було досягнуто домовленості про передачу Росії ядерної зброї, що залишилась на території України, забезпечено виведення військ з Прибалтики, а також надано допомогу Вашингтоном в ліквідації частини ядерного і хімічних арсеналів. На рівноправних засадах розвивався діалог щодо стратегічної стабільності. Так вдалося домогтися безстрокового продовження Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. А на зустрічі в Гельсінкі в 1997 р. було прийнято рішення про продовження терміну ліквідації стратегічних носіїв по СНО-2 до кінця 2007 р.¹¹.

На азіатському напрямку політика США концентрувалася на Китаї та Японії. Так, щодо Китаю Клінтон поєднував акценти військово-політичного та торговельно-економічного співробітництва з помірним тиском на питання демократизації і прав людини. Ситуація ускладнилася лише одного разу в 1996 р., коли Пекін провів випробування ракети поблизу Тайваню. Відповіддю США стало переміщення тихоокеанської групи кораблів в Тайванську протоку, що в підсумку призвело до повернення сторін до діалогу. У той же час адміністрація Клінтона зберігала велике значення стратегічного діалогу з Японією, що підкріплювалося підписанням договору в 1995 р. про розширення військово-стратегічної співпраці¹². Новим моментом у зовнішній політиці США став курс на поліпшення відносин з Індією. Основними причинами було закінчення «холодної війни» і скорочення російського впливу на політику Індії. Результатом стало те, що Вашингтон став найбільшим інвестором і торговим партнером Індії. Крім того американська дипломатія доклала великих зусиль для утримання Індії і Пакистану від ескалації напруженості після випробування цими країнами ядерної зброї в 1998 р. При цьому необхідно відзначити ускладнення відносин між США і Пакистаном в контексті його швидкої ісламізації. Важливим нововведенням Білого дому стала нормалізація відносин з В'єтнамом. У 1994 р. було відмінено ембарго на торгівлю з В'єтнамом, а вже в наступному році відновлені дипломатичні відносини. Кінець біполярної конфронтації змінив ситуацію в Південно-Східній Азії, послабивши її військово-стратегічне значення для США. Протягом 90-х років скорочувалася військова присутність Вашингтона в регіоні, зокрема були закриті найбільші бази на Філіппінах. Найсерйознішим викликом в цьому регіоні стали відносини з КНДР. Вашингтон був стурбований ядерною програмою Пхеньяна і тільки в 1994 р. в ході тривалих переговорів було досягнуто згоди про припинення роботи КНДР по розробці даної зброї і введення регулярних перевірок на стратегічних об'єктах. США також обіцяло надати гарантії незастосування ядерної зброї проти Пхеньяна і надання щорічно до 500 тис. т. нафти. Однак невиконання зобов'язань з боку КНДР призвело до зриву угоди і загострення двосторонніх відносин.

На Близькому Сході основними питаннями адміністрації були відносини з Іраком і Іраном, а також ізраїльсько-палестинський конфлікт. У відповідь на постійне порушення Хусейном режиму санкцій і продовження Іраном ядерної програми, Вашингтон застосував цілий комплекс несилових методів тиску, спрямованих на відмову від розробки зброї масового ураження і припинення підтримки радикальних ісламістів¹³. Після відмови Хусейна інспекторам МАГАТЕ в доступі до стратегічних об'єктів, було прийнято рішення про проведення спільних американо-англійських бомбардувань ядерних комплексів Іраку. В результаті лідер Іраку став більш поступливим, проте напруженість в регіоні не пропала. У контексті ізраїльсько-палестинського конфлікту у вересні 1993 р. у Вашингтоні за безпосередньої участі Клінтона було підписано декларацію про мирне врегулювання між І. Рабіном і Я. Арафатом¹⁴. Після цього американська дипломатія домоглася згоди Йорданії на часткову нормалізацію відносин з Ізраїлем, а також організувала кампанію по збору коштів для палестинських органів самоврядування. Однак примирення, що намітилося, тріснуло після вбивства Рабіна і приходом до влади консервативного уряду на чолі з Нетаньяху. У 1998 р. Клінтон домогся компромісного рішення між протидіючими сторонами, але воно незабаром було відкинуто партією Лікуд. Ще одна спроба врегулювати близькосхідний конфлікт влітку 2000 р. на зустрічі з Є. Бараком і Я. Арафатом також зазнала невдачі.

У торгово-економічній сфері нові можливості були пов'язані із закінченням «холодної війни», а саме з появою нових ринків і джерел сировини на постсоціалістичному просторі, ослаблення політико-ідеологічних обмежень в розвитку торгівлі. В свою чергу, це було тісно пов'язано з новими погрозами для США – небезпекою створення замкнутих регіональних торговельно-

економічних блоків, крихкістю глобальної фінансової системи. Відповідно Вашингтон посилив свою роль у формуванні загальносвітової торгової системи. Це було реалізовано підключенням до регіональних інтеграційних процесів і створенням організаційних основ даної системи. Клінтон довів до кінця розпочате попередньою адміністрацією створення НАФТА з 1 січня 1994 р.¹⁵ Наступним етапом в торговельно-економічній інтеграції Західної півкулі в розвитку «Ініціатив для Америк» мало стати створення до 2005 р. панамериканської зони вільної торгівлі. Просуваючи інтеграцію на американському просторі, Білий дім взяв курс на активну взаємодію з іншими регіональними економічними групами в Азії і Європі. Вашингтоном була заблокована ідея азіатського інтеграційного об'єднання, а також за допомогою Австралії і Японії забезпечено участь в Азіатсько-Тихоокеанському співтоваристві. У контексті Європи адміністрація Клінтона ініціювала програму «Трансатлантичний порядок денний», яка пізніше переросла в «Трансатлантичний економічний простір. До 1995 р. було завершено створення Всесвітньої організації торгівлі, яка фактично стала ядром глобальної торгової системи. Торговельна експансія стала важливим напрямком діяльності американської дипломатії. В основу була покладена концепція «нового великого ринку», в основі якої лежала ідея завоювання десяти найбільших ринків планети.

Необхідно відзначити, що при адміністраціях Клінтона США вперше всерйоз зіткнулися з проблемою міжнародного тероризму. Так в 1993 р. стався теракт у Всесвітньому торговому центрі в Нью-Йорку, в 1996 р. теракт на військовій базі США в Саудівській Аравії і вибухи американських посольств в Кенії і Танзанії в 1998 р. У більшості випадків загроза йшла від організації «Аль-Каїда» на чолі з Усамою Бен Ладеном. Білий дім відреагував ракетними ударами по базах бойовиків в Афганістані, а також включив тероризм в список ключових загроз постбіполярного світу.

Виступаючи в Нью-Йорку в 2000 р на Саміті тисячоліття Клінтон підкреслив, що в світі зменшилася кількість воєн, однак посилюються внутрішньодержавні конфлікти, викликані етнічними, релігійними відмінностями. Найважливішим уроком для міжнародного співтовариства, виходячи з подій XX століття, є усвідомлення важливості в виборі сторони конфлікту, так як бездіяльність може принести ще гірші наслідки¹⁶.

Отже, необхідно підкреслити, що розпад біполярної системи призвів до вироблення Білим домом нових зовнішньополітичних підходів. Були розроблені нові стратегії національної безпеки, оборонні програми, що вказували на готовність Вашингтона протистояти міжнародним загрозам, зокрема поширенню зброї масового ураження, тероризму, наркоторгівлі. Адміністрації Клінтона виступали за важливість міжнародної кооперації у вирішенні гуманітарних проблем, проведенні миротворчих місій з ціллю встановлення демократії в країнах «третього світу». Крім цього, акцент робився на вибірковості використання силових методів. Можливість використання військової сили була залежна від декількох факторів, а саме якщо несилові методи не мали результату, були враховані всі можливі ризики, та кінцева мета відповідає інтересам американського народу. Велике значення для Білого дому набувала консолідація нових демократій і ринкових економік та посилення своєї роль у формуванні загальносвітової торгової системи. США повинні були виступити перед лицем міжнародних загроз в якості єдиної наддержави та лідера всього демократичного світу.

¹ Clinton B. First Inaugural Address. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bartleby.com/124/pres64.html>

² Bottom-Up Review – US Government Accountability Office. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gao.gov/assets/160/154860.pdf>

³ Quadrennial Defense Review 1997. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bits.de/NRANEU/others/strategy/qdr97.pdf>

⁴ A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nssarchive.us/NSSR/1994.pdf>

⁵ A National Security Strategy for a New Century. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.hsdl.org/?view&did=2959>

⁶ Walt Stephen. Applying the 8 Questions of the Powell Doctrine to Syria. [Електронний ресурс]. –

- Режим доступу: <http://foreignpolicy.com/2013/09/03/applying-the-8-questions-of-the-powell-doctrine-to-syria/>
- ⁷ PRD 13 Peacekeeping Operations. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fas.org/irp/offdocs/pdd13.html>
- ⁸ Reforming Multilateral Peace Operations. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fas.org/irp/offdocs/pdd25.html>
- ⁹ Dayton Agreement. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_951121_DaytonAgreement.pdf
- ¹⁰ Hombach Bodo. Stability pact for South-Eastern Europe: a new perspective for the region. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/Bodo-Hombach.pdf>
- ¹¹ Russia and United States Joint Statement on European Security. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/WCPD-1997-03-24/pdf/WCPD-1997-03-24-Pg392.pdf>
- ¹² Cossa Ralph. USA and Japan Defense cooperation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://csis.org/files/media/csis/pubs/v5n3_template.pdf
- ¹³ Conry B. America's Misguided Policy of Dual Containment in the Persian Gulf. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cato.org/pubs/fpbriefts/fpb-033.html>
- ¹⁴ Clinton B. Remarks at the Signing of the Israeli and Palestinian Agreement. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://millercenter.org/president/speeches/speech-3925>
- ¹⁵ North American Free Trade Agreement. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.international.gc.ca/trade-agreements-accords-commerciaux/agr-acc/nafta-alena/text-texte/00.aspx?lang=eng>
- ¹⁶ Weekly compilation of presidential documents. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/WCPD-2000-09-11/pdf/WCPD-2000-09-11.pdf>

В статті розглядаються зміни во зовнішній політиці США при адміністраціях Білла Клінтона в контексті розпаду біполярної системи міжнародних відносин. Головний акцент робиться на перегляді підходів до застосування силових і несилових засобів во зовнішній політиці Вашингтона. Адміністрація підкреслювала необхідність розробки нових стратегій національної безпеки, оборонних програм для протистояння міжнародним загрозам і висувала за важливість співпраці між державами в розв'язанні гуманітарних проблем і проведенню миротворчих операцій.

Ключові слова: зовнішня політика, США, силові і несилові засоби, Білл Клінтон.

The article describes the changes in US foreign policy under the Clinton administration in the context of collapse of the bipolar system of international relations. The main emphasis is put on the review of approaches to the use of power and non-power facilities in Washington's foreign policy. The administration stressed the need to develop a new national security strategy and defense program to confront international threats and advocated the importance of international cooperation in solving humanitarian problems and conducting peacekeeping operations.

Key words: foreign policy, the United States of America, power and non-power facilities, Bill Clinton.

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ЧЕТВЕРТОГО СКЛИКАННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

У статті розглянуто основні форми міжнародної діяльності Верховної Ради України четвертого скликання, охарактеризовано ратифікаційну, законотворчу, контрольну, бюджетно-регулюючу, представницьку функції українського парламенту у сфері міжнародних відносин, визначено його роль у процесі розвитку міждержавного співробітництва.

Ключові слова: Верховна Рада України четвертого скликання, міжнародна діяльність, міжнародні відносини, міжпарламентське співробітництво.

Одним із найважливіших напрямів діяльності парламентів світу є законодавче забезпечення міжнародної сфери життєдіяльності країн. На сьогодні у світовій парламентській практиці напрацьовано різноманітні форми участі законодавчих органів у міжнародній діяльності, які визначаються й регулюються законодавством конкретної держави.

Метою даної статті є аналіз міжнародної діяльності Верховної Ради України четвертого скликання. Автор ставить перед собою завдання охарактеризувати основні форми участі українського парламенту в міждержавному співробітництві й оцінити внесок Верховної Ради України четвертого скликання в розширення арсеналу засобів щодо реалізації зовнішньої політики України, забезпечення її національних інтересів на міжнародній арені.

В процесі набуття Україною державної незалежності формувалася законодавча база у сфері зовнішньої політики. Першим кроком стало прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР «Декларації про державний суверенітет України». У документі Україна проголошувалася суб'єктом міжнародного права та рівноправним учасником міжнародного спілкування, вперше було заявлено про її участь в загальноєвропейському процесі та європейських структурах¹.

Наступним кроком стало прийняття 25 грудня 1990 р. постанови Верховної Ради УРСР «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх відносин», де чітко зазначалося про необхідність розробки законопроектів, які б регулювали зовнішньополітичні відносини України².

2 липня 1993 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про основні напрями зовнішньої політики України», яка стала базовим політико-правовим документом зовнішньої політики України. У постанові рекомендувалося Кабінету Міністрів України, Міністерству закордонних справ і всім державним установам, які брали участь у реалізації зовнішньополітичного курсу України, керуватися в своїй роботі схваленими Верховною Радою України Основними напрямами зовнішньої політики України³. Таким чином Верховна Рада України реалізовувала основну функцію парламенту – визначення засад зовнішньої політики держави.

Документ також окреслив три групи національних інтересів країни в сфері міжнародних відносин:

- стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності;
- економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням України у світове господарство;
- регіональні, субрегіональні, локальні інтереси.

Серед пріоритетних стратегічних напрямів у сфері двосторонніх відносин визначався активний розвиток політичних, економічних, науково-технічних, культурних та інших стосунків з такими групами держав:

- прикордонними державами;
- західними державами – членами ЄС і НАТО;

- географічно близькими державами;
- державами Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки та Латинської Америки⁴.

Дана постанова стала фактично керівництвом для дії, її основні положення намагалися реалізувати парламенти наступних скликань, включаючи й Верховну Раду України четвертого скликання.

Нова Конституція 1996 р. визначила фундаментальні принципи зовнішньої політики та повноваження законодавчого органу України в міжнародній сфері. Загалом, проаналізувавши нормативно-правову базу, можна виділити наступні основні функції Верховної Ради у сфері міжнародних відносин:

- законодавча;
- ратифікаційна;
- контрольна;
- бюджетно-регулююча;
- представницька.

Головним напрямом діяльності парламенту є законодавча робота, згідно із ст. 75 Конституції України Верховна Рада визначається єдиним органом законодавчої влади у державі. У межах цієї функції у повноваження Верховної Ради входить законодавче забезпечення міжнародної діяльності, визначення загального зовнішньополітичного курсу країни, який на практиці повинні реалізовувати всі державні інституції. Через прийняття відповідних законів парламент може істотно впливати на вектор зовнішньої політики, зокрема, щодо членства України у військово-політичних блоках і міжнародних організаціях.

Одним із визначальних чинників, що впливав на законотворчу діяльність Верховної Ради України четвертого скликання у зовнішньополітичній сфері, були міжнародно-правові зобов'язання, які взяла на себе країна. Зокрема, це приєднання до багатосторонніх міжнародних договорів і конвенцій, актів ООН та Ради Європи, а головне – європейський вибір, кінцевою метою якого має стати повноправне членство країни в Європейському Союзі. Відповідно серед пріоритетних завдань парламенту були адаптація українського законодавства до законодавства ЄС та його гармонізація з вимогами ГАТТ/СОТ.

Актуалізація європейського вектору української зовнішньополітичної стратегії внесла певну кореляцію в організаційну структуру парламенту. У Верховній Раді України перших трьох скликань питаннями зовнішніх відносин займався Комітет у закордонних справах. Під час четвертої каденції вперше в парламентській історії постановою Верховної Ради України від 7 червня 2002 р. було створено Комітет з питань Європейської інтеграції⁵. З того часу ці два Комітети є профільними у галузі законодавчого забезпечення зовнішніх відносин держави та постійно діючими органами Верховної Ради, до їхніх повноважень входить розгляд питань, винесених на обговорення парламенту.

Комітет у закордонних справах Верховної Ради четвертого скликання складався з семи підкомітетів:

- з питань євроатлантичного співробітництва;
- з питань співробітництва з країнами СНД;
- з міжнародних договорів;
- з міжпарламентських зв'язків;
- зі співробітництва з ООН та СОТ;
- з глобальної безпеки, співробітництва і розвитку.

До складу Комітету при створенні входило 23 народних депутати, а на кінець скликання – 19. Головами Комітету були Д. В. Табачник (1–2 сесії), С. Т. Станішевський (2–8 сесії), в.о. О. О. Грачов (8–9 сесії)⁶.

Робота Комітету була зорганізована на забезпечення ефективної зовнішньої політики держави. Основною формою роботи були засідання. За період з 2002 по 2006 рр. було проведено 105 засідань, включно з 2 виїзними, які відбулися у Міністерстві закордонних справ. За цей час Комітетом було підготовлено й розглянуто 687 питань – проекти законів, документи щодо ратифікації міжнародних угод, міграційні проблеми та ін. Загалом Комітет обговорив і подав на розгляд Верховної Ради України 219 проектів законів, з яких 174 було прийнято в цілому, 1 – прийнято у першому читанні, а 42 – відхилено і знято з розгляду⁷.

Серед найважливіших законопроектів, які обговорювалися в Комітеті, були прийняті Верховною Радою України й набули статусу законів, слід назвати наступні – «Про міжнародні договори України», «Про дипломатичні ранги», «Про статус закордонних українців», «Про представництво України за кордоном» та ін. Досягненням Комітету було й створення за його рекомендацією 24 жовтня 2002 р. Тимчасової спеціальної комісії по підготовці і попередньому розгляду узгоджених законопроектів про засади внутрішньої, зовнішньої політики, національних інтересів і національної стратегії розвитку України.

Новостворений Комітет з питань Європейської інтеграції також активно включився в процес формування засад зовнішньої політики держави. Першим кроком у його діяльності стало ініціювання прийняття Верховною Радою України напередодні Копенгагенського саміту Україна–ЄС (4 липня 2002 р.) «Звернення до парламентів, урядів та громадськості країн-членів Європейського Союзу». У Зверненні наголошувалося, що стратегічний курс України на інтеграцію до Європейського Союзу став визначальним чинником суспільно-політичних перетворень у державі⁸.

Повноваження Комітету визначилися Розпорядженням Голови Верховної Ради України «Про предмети відання комітетів Верховної Ради України» від 8 вересня 2003 р. Відповідно, до сфери відання Комітету було віднесено:

- питання законодавчого забезпечення участі України у міжнародних інтеграційних процесах, пов'язаних з діяльністю Європейського Союзу, Ради Європи та Світової Організації Торгівлі з урахуванням національних інтересів;
- законопроектну роботу в частині адаптації українського законодавства до законодавства Європейського Союзу, його відповідності зобов'язанням перед Радою Європи⁹.

Організаційно Комітет складався з 5 підкомітетів:

- з питань координації співробітництва з Європейським Союзом, Світовою Організацією Торгівлі, Організацією Економічного Співробітництва;
- з адаптації законодавства;
- по зв'язках з європейськими країнами;
- з питань координації відносин з Радою Європи, Організацією з безпеки та Співробітництва в Європі та Центральною Європейською Ініціативою;
- з питань координації співробітництва з НАТО.

У складі Комітету на момент створення працювало 11 народних депутатів, на кінець скликання – 12. Головою Комітету спочатку був Б. І. Тарасюк (1–7 сесії), а згодом в.о. О. О. Зарубінський (7–9 сесії)¹⁰.

За час роботи Комітету було проведено 112 засідань, з них – 6 виїзних, розглянуто 662 питання за профілем діяльності¹¹. Було підготовлено також 574 довідки та висновки про відповідність/невідповідність праву ЄС, нормам і принципам системи ГАТТ/СОТ, зобов'язанням України перед Радою Європи, з них затверджено Комітетом 421 довідку¹².

Значна увага у роботі Комітету приділялася опрацюванню законопроектів, спрямованих на забезпечення європейської інтеграції України. Її результатом стало прийняття парламентом Законів «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», «Про транскордонне співробітництво», «Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво» та ін.

Комітет ініціював створення Тимчасової спеціальної комісії з моніторингу виконання Рекомендацій парламентських слухань «Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО» та Плану дій Україна-НАТО. При Комітеті діяв дорадчий орган – Науково-експертна рада, завдання якої полягало у наданні рекомендацій щодо реалізації стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції. До складу ради входили представники провідних наукових установ, неурядових організацій та іноземних організацій в Україні.

Загалом розробкою міжнародних проблем у парламенті займаються не тільки два профільні Комітети, а практично всі Комітети Верховної Ради України у своїй діяльності вирішують питання зовнішньополітичного чи зовнішньоекономічного характеру.

Українським парламентом четвертого скликання було започатковано процес гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС. У контексті цього прийнято Закон України «Про загальнодержавну Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Євро-

пейського Союзу» (2002) та Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (2004).

Другою важливою функцією парламенту в сфері міжнародних відносин є участь в ратифікації та денонсації міжнародних договорів та угод. Ця функція закріплена Конституцією України (ст. 9). Ратифікації обов'язково підлягають двосторонні та багатосторонні міжнародні договори; угоди, що змінюють конституцію; угоди, що торкаються проблем кордону та територіальної цілісності держави; угоди політичного або військового характеру; угоди, що зачіпають основні права громадян та ін. У процесі ратифікації або приєднання до міжнародних договорів і угод, парламент визначає конкретний зміст відносин з зарубіжними країнами та міжнародними організаціями.

Ратифікаційна робота Верховної Ради України четвертого скликання торкалася широкого спектру міжнародних відносин у різноманітних сферах співробітництва.

Значну увагу парламент приділяв розвитку міждержавних відносин та співробітництву в галузі науки та технологій. Зокрема, було ратифіковано договори про науково-технічне співробітництво з Югославією, Іспанією, Таджикистаном; договори про співробітництво в галузі науки і технологій з Австрією, Словацькою Республікою та Ліванською Республікою; Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Португальською Республікою; договір про основи взаємовідносин і принципи співробітництва між Україною та Ісламською Республікою Іран; Угоду між Україною та Туркменістаном про подальший розвиток міждержавних відносин. Прийнято Закон України «Про ратифікацію Угоди між Урядом України і Урядом Словацької Республіки про міжнародне автомобільне сполучення та Протоколу про внесення змін до цієї Угоди».

Одним із пріоритетів зовнішньої політики України стало налагодження добросусідських відносин із іншими країнами, що знайшло своє відображення у ратифікації угод про демаркацію, редемаркацію, режим державного кордону, про взаємну допомогу з прикордонних питань. Зокрема, ратифіковано Договір з Російською Федерацією про україно-російський державний кордон, Угоди з Республікою Молдова про демаркацію державного кордону та з Угорською Республікою про редемаркацію державного кордону, Угоди з Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань.

Ратифікацією низки консульських конвенцій, угод про умови розміщення й обслуговування дипломатичних представництв український парламент вирішив організаційні питання дипломатичних стосунків. Так, було ратифіковано відповідні угоди з Білоруссю, Еквадором, Венесуелою.

У сфері соціального захисту громадян України за кордоном було ратифіковано низку угод із проблем міграції громадян України, порядку зміни громадянства. Зокрема, Угоду із Португальською Республікою про тимчасову міграцію громадян України для роботи в Португальській Республіці, Угоду з Киргизькою Республікою про спрощений порядок зміни громадянства громадянами України, які постійно проживають у Киргизькій Республіці, та громадянами Киргизької Республіки, які постійно проживають в Україні, і запобігання випадкам безгромадянства та подвійного громадянства, Угоду між Україною та Республікою Білорусь про врегулювання процесу переселення і захист прав переселенців і членів їх сімей. Було також ратифіковано Консульську конвенцію між Україною і Республікою Куба, спрямовану на врегулювання питань громадянства, Консульську конвенцію щодо громадян України і Лівії, Консульські конвенції із Союзною Республікою Югославією, Італійською Республікою. Ратифіковано Європейську угоду про правила, що регулюють переселення осіб між державами – членами Ради Європи.

У цей період було продовжено для України термін дії Угоди між країнами СНД з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів. Ратифіковано Угоду про співробітництво держав-учасниць СНД з питань повернення неповнолітніх у держави їх постійного проживання. Значним кроком вперед у питанні захисту дітей стало приєднання України до Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, а також ратифікація Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії.

У сфері міжнародного гуманітарного права важливою подією стала ратифікація Договору

між Урядом України і Міжнародним Комітетом Червоного Хреста про відкриття його Місії в Україні¹³.

У центрі уваги роботи парламенту були й проблеми міжнародного тероризму. Розуміючи важливість спільної боротьби проти цього глобального явища, народні депутати України підтримали ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму. Крім того, ратифіковано Європейську конвенцію про міжнародну дійсність кримінальних вироків, Угоду про співробітництво причорноморських держав з пошуку та рятування на Чорному морі, Угоду про вивезення та ввезення культурних цінностей, Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок.

Низка ратифікованих угод стосувалася українського членства в міжнародних організаціях та співробітництва з міжнародними організаціями універсального характеру, такими як Міжнародна організація з міграції, Міжнародна організація цивільної авіації, а також – з регіональними об'єднаннями. Серед ратифікованих: Конвенція держав-учасниць ГУУАМ про взаємне надання допомоги з консульських питань, Шостий протокол до Генеральної Угоди про привілеї та імунітети Ради Європи, Тимчасове положення про Інформаційний офіс ГУУАМ у Києві та ін.¹⁴.

Загалом Верховна Рада України четвертого скликання ратифікувала та денонсувала 288 міжнародних договорів і угод. Із них двосторонніх – 190, багатосторонніх – 104 (з ГУУАМ – 3, ЄС – 7, МАГАТЕ – 1, МОП – 8, НАТО – 2, ООН – 22, Рада Європи – 14, СНД – 12, інші багатосторонні угоди – 22), законів про внесення змін – 3, законів про денонсацію – 2¹⁵.

Поряд із законотворчою та ратифікаційною функціями Верховна Рада України четвертого скликання реалізовувала й інші. На сферу зовнішньої політики поширювалася контрольна функція парламенту. Народні депутати надсилали письмові та робили усні запити до членів уряду з питань зовнішньополітичної діяльності. Профільні Комітети розробляли й ухвалювали висновки і рекомендації щодо діяльності органів виконавчої влади, проводили парламентські слухання та дні уряду, на яких обговорювалися проблемні питання зовнішньої політики.

Бюджетно-регулююча функція у сфері міжнародної діяльності реалізовувалася через виділення відповідних бюджетних коштів на дипломатичну службу, проведення різного рівня міжнародних заходів (наприклад, участь у миротворчих та поліцейських міжнародних силах, надання допомоги зарубіжним країнам, виділення коштів на відкриття культурних центрів за кордоном і т.п.).

Отже, діяльність Верховної Ради України четвертого скликання значно розширила форми та засоби реалізації зовнішньої політики держави. Водночас, не вирішеними лишилася низка проблем щодо приведення законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

¹ Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – Ст. 429.

² Постанова Верховної Ради УРСР «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх відносин» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 5. – Ст. 25.

³ Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 37. – Ст. 379.

⁴ Там само.

⁵ Постанова Верховної Ради України «Про обрання голів і перших заступників голів комітетів Верховної Ради України четвертого скликання, створення Спеціальної контрольної комісії Верховної Ради України з питань приватизації, обрання Голови і першого заступника Голови цієї комісії та призначення Керівника Апарату Верховної Ради України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 27–28. – Ст. 188.

⁶ Верховна Рада України: інформаційний довідник / Авт.-упор.: В. О. Зайчук (відп. ред.), Ю. В. Ясенчук, А. В. Пивовар та ін. – Вип. 3. – К., 2006. – С. 44.

⁷ Законотворчість: міжнародна діяльність Верховної Ради України і парламентів світу. – К., 2008. – С. 68.

⁸ Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до парламентарів, урядів та громадскості держав-членів Європейського Союзу». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>

⁹ Законотворчість: міжнародна діяльність Верховної Ради України і парламентів світу. – С. 72.

¹⁰ Верховна Рада України: інформаційний довідник. – С. 44.

¹¹ Там само. – С. 56.

¹² Законотворчість: міжнародна діяльність Верховної Ради України і парламентів світу. – С. 73.

¹³ Доповідь про стан законодавчої роботи за результатами діяльності Верховної Ради України четвертого скликання (2002–2006 роки). – К., 2006. – С. 104–105.

¹⁴ Там само. – С. 106.

¹⁵ Верховна Рада України: інформаційний довідник. – С. 132.

В статье рассматриваются основные формы международной деятельности Верховной Рады Украины четвертого созыва, характеризуются ратификационная, законодательная, контрольная, бюджетно-регулирующая, представительная функции украинского парламента в сфере международных отношений, определяется его роль в процессе развития межгосударственного сотрудничества.

Ключевые слова: Верховная Рада Украины четвертого созыва, международная деятельность, международные отношения, межпарламентское сотрудничество.

The article describes the main forms of international activities of the Verkhovna Rada of Ukraine of fourth convocation, the legislative, control, fiscal and regulatory, representative functions of the Ukrainian parliament in international relations are characterized, its role in the development of international cooperation is defined.

Keywords: The Verkhovna Rada Ukraine of fourth convocation, international activities, international relations, inter-parliamentary cooperation.

ФОРМУВАННЯ ФУНКЦІЇ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В БЕЗПЕКОВІЙ СФЕРІ НА РУБЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

У статті висвітлюється питання формування політичної функції антикризового управління Європейського Союзу в межах Європейської безпекової і оборонної політики, а саме її військового й цивільного аспектів, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років. Показано процес інституалізації у вказаній сфері як всередині ЄС, так і у співробітництві з НАТО разом з практичною реалізацією на прикладі перших місій ЄС у Західних Балканах у 2003–2004 роках.

Ключові слова: Європейський Союз, Спільна зовнішня і безпекова політика, Європейська безпекова і оборонна політика, антикризове регулювання, Західні Балкани, миротворча операція, поліцейська операція.

Врегулювання криз або антикризове управління – це одна з важливих функцій Європейського Союзу, що сформувалася внаслідок започаткування Європейської безпекової та оборонної політики (ЄБОП) у межах Спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС (СЗБП). Нині ця функція входить до набору політичних інструментів другої опори ЄС, створеної Маастрихтським договором 1992 року¹. З моменту початку проведення своїх перших військових і поліцейських операцій Європейський Союз успішно завершив 17 і продовжує виконання 19 місій в Європі, Африці та Азії.

Формування антикризового управління ЄС відбувалося на рубежі ХХ і ХХІ століть, оскільки саме тоді склалися передумови для реалізації давньої ідеї країн-засновниць європейських спільнот щодо побудови автономної європейської військової потужності, що довгий час залишалася прерогативою НАТО.

Метою даної статті є з'ясування основних кроків Європейського Союзу щодо формування функції антикризового управління ЄС у межах становлення Європейської безпекової і оборонної політики (ЄБОП), зокрема, її військового і цивільного аспектів наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років, коли активно здійснювалася інституалізація ЄБОП, а також почалися перші військові й цивільні операції ЄС у Західних Балканах.

Джерельною базою статті є, насамперед, документи ЄС – Маастрихтський, Амстердамський, Ніццький договори, декларації Гельсінкського, Кельнського самітів 1999 р., підсумкові заяви міністерських зустрічей держав-членів ЄС, спільні документи ЄС-НАТО щодо ЄБОП, зокрема, домовленості «Берлін Плюс», виступи європейських лідерів тощо. Серед літератури назвемо дослідження Н. Арбатової, І. Авласенко, В. Журкіна, Є. Вороніна та ін.².

В умовах перманентної кризи в Західних Балканах 1990-х років питання про можливість розбудови європейської оборони набуло особливого значення, адже йшлося про безпосередню безпеку країн-членів ЄС та їхню спроможність реагувати на виклики, що постали внаслідок дезінтеграційних процесів на території колишньої Югославії, а саме – проблеми з міграцією, незаконний трафік людських ресурсів і зброї, порушення прав людини, і зрештою, боротьба за геополітичний простір не лише в Європі, а й інших регіонах світу.

Західноєвропейський союз (ЗЕС), який проіснував від 1948 до 1999 року і на який покладалися певні військові функції, ще в середині 1950-х рр. виконав свою політичну роль, і протягом 1960–1980-х рр. залишався по-суті європейським структурним складником НАТО без можливості автономного прийняття рішень. Маастрихтський договір, укладений 7 лютого 1992 року про створення Європейського Союзу, який досить туманно включав положення про можливість формування спільної оборонної політики в майбутньому, дав поштовх для активі-

зації діяльності ЗЄС³. Саме 1992 року 19 червня міністрами закордонних справ країн-членів ЗЄС було проведено важливу зустріч в Петербурзі поблизу Бонна. «Петербургські завдання» визначили певну кількість місій, які може забезпечити ЗЄС. Вони стосувалися гуманітарної, рятувальної та миротворчої діяльності поряд з розгортанням бойових сил в управлінні кризами включно з миротворчістю⁴.

Амстердамський договір ЄС 1997 року, що вніс суттєві поправки до Маастрихтського договору, значно посилив другу і третю опори будови ЄС⁵. Початком розвитку концепції ЄБОП стала Потсдамська франко-німецька зустріч на вищому рівні 1 грудня 1998 р. Ратифікація Амстердамського договору співпала з посиленням європейської політики Великої Британії, флагманом якої виступав новообраний прем'єр-міністр Тоні Блер. Справжнім проривом для ЄС у сфері формування військового виміру ЄБОП стала зустріч 3–4 грудня 1998 р. в Сен-Мало президента Франції Жака Ширака і прем'єр-міністра Великої Британії Тоні Блера, під час якої лідери двох найпотужніших з військової точки зору держав ЄС домовилися про започаткування автономного військового складника ЄБОП.

Ця угода значно пришвидшила розвиток ЄБОП взагалі та її військового виміру зокрема. Вже на засіданні Європейської Ради в Кельні 3–4 червня 1999 року Верховним представником СЗБП став успішний колишній генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана, а ЗЄС офіційно завершив свій мандат і був інкорпорований до структур ЄС разом з усіма його активами не тільки у військовій сфері, але й у космічній (зокрема, система супутникового спостереження). Тоді, зокрема, європейськими лідерами було заявлено: «Ми, члени Європейської ради, сповнені рішучості, щоб Європейський Союз став відігравати повноцінну роль на міжнародній арені»⁶. Саме Кельнський саміт приділив особливу увагу створенню нових організаційних структур ЄБОП.

Вже в грудні 1999 року Європейська Рада змогла підвести перші підсумки. Гельсінкська декларація, прийнята 11 грудня 1999 р., стала суттєвим кроком у формуванні військового виміру ЄБОП, зосередивши увагу на створенні концепції формування європейських сил швидкого реагування (ЄСШР). «Головна мета» декларації (Helsinki Headline Goal) ставила ціль перед державами-членами ЄС: забезпечити до 2003 року можливість розгортання європейського контингенту в розмірі 50–60 тис. військовослужбовців протягом 60 діб і утримання їх протягом року⁷.

Наступного року питання про врегулювання криз стояло під номером один під час головування в ЄС Португалії. 19–20 червня 2000 р. Європейська рада в Санта-Марія-да-Фейра поставила нові завдання для розвитку військового складника ЄБОП. Більшість держав ЄС з ентузіазмом відреагували на поставлені завдання і 20 листопада 2000 р. в Брюсселі під час «Конференції щодо зобов'язань про збройні сили» заявили про розмір військових контингентів, що вони їх готові були виділити. Конкретика заяв відобразилася у спеціальному документі – «Каталозі сил» (Helsinki Force Catalogue), в якому було зафіксовано чисельність особового складу, кількість військових літаків і кораблів, що виділялися (всього 144 позиції)⁸.

Слід зауважити, що паралельно розвитку військового складника, держави-члени ЄС значну увагу приділяли невійськовим засобам врегулювання криз. Європейська рада в Санта-Марія-да-Фейра в червні 2000 р. встановила зобов'язання до 2003 р. забезпечити підтримку потенціалу розміром 5 тис. співробітників поліції та інших цивільних, у тому числі 1,4 тис. з них мали би бути доступні в найкоротші терміни. Крім того, було визначено чотири пріоритетні галузі для цивільних дій: охорона правопорядку, верховенства права, цивільної адміністрації та цивільного захисту.

Виконання завдань, поставлених ЄС у сфері розвитку ЄБОП, потребували значних зусиль і координації дій держав-членів, тож Ніццький саміт, що відбувався 7–10 грудня 2000 р., приділив велику увагу так зв. «цілям колективних можливостей», які передбачали запуск нових програм у таких сферах: стратегічна мобільність з метою доставки сил на поле операцій, створення штаб-квартир для забезпечення сил розвідувальною інформацією і ресурсами для проведення пошукових і рятувальних дій в оперативних умовах, засоби оборони проти ракет «земля – земля», високоточні види озброєнь⁹.

Нові акценти в антикризовому регулюванні було розставлено в межах головування в ЄС Швеції 2001 року. Під час саміту Європейської ради 15–16 червня 2001 р. у Гетеборзі держави-

члени ЄС домовилися про спільні військові навчання майбутніх ЄСШР та всіх супроводжувальних структур ЄС для узгодження колективних дій з антикризового управління.

Необхідно розуміти, що всі приготування ЄС до проведення власної безпекової і оборонної політики на континенті та поза його межами супроводжувалися регулярним переговорним процесом з НАТО на різних рівнях з питань, що викликали взаємний інтерес обох організацій, тим більше, що більшість держав-членів ЄС є також учасниками НАТО.

З метою формування «комплексного підходу» до врегулювання криз і проведення операцій із застосуванням військових і цивільних засобів від 2001 р. ЄС і НАТО починають будувати інституційну основу для подальшого співробітництва як на рівні політичного керівництва у формі ведення стратегічного діалогу, так і на рівні формування і розгортання контингентів у різних регіонах з метою запобігання зайвого дублювання зусиль, забезпечення транспарентності й дотримання принципу незалежності обох організацій¹⁰.

24 січня 2001 р. генеральний секретар НАТО лорд Джордж Робертсон та прем'єр-міністр головної тоді в ЄС Швеції Ганс Йоран Перссон шляхом обміну листами визначили межі кооперації організацій, а також домовилися про подальші зустрічі на рівні міністрів закордонних справ та послів¹¹.

Декларація НАТО-ЄС щодо ЄБОП, прийнята 16 грудня 2002 р., підтвердила гарантований доступ ЄС до можливостей планування НАТО для своїх військових операцій, а також повторила такі політичні принципи стратегічного партнерства: ефективні взаємні консультації; рівність і належна увага до автономного прийняття рішень в ЄС і НАТО; дотримання інтересів держав-членів ЄС і НАТО; дотримання принципів Статуту ООН; послідовна, прозора і взаємна розробка вимог щодо військового потенціалу, спільних для цих двох організацій¹².

Положення вищезгаданої декларації були посилені рамковою угодою про співробітництво «Берлін Плюс», прийнятою ЄС і НАТО 17 березня 2003 р., яка лягла в основу взаємодії організацій щодо врегулювання криз. Відтепер Євросоюз отримував доступ до колективних сил і можливостей НАТО в проведенні своїх операцій. Це стосувалось, насамперед, механізмів управління й допомоги під час оперативного планування і дозволяло НАТО підтримувати операції, керовані ЄС, у яких альянс не був задіяний¹³.

Невдовзі домовленості в межах «Берлін Плюс» були реалізовані шляхом проведення Європейським Союзом операцій з кризового регулювання в Західних Балканах – регіоні, в рівні безпеки якого ЄС був зацікавлений у першу чергу. На етапі підготовки до операцій на Балканах 30 липня 2003 р. ЄС і НАТО підписали документ під назвою «Узгоджений підхід для Західних Балкан» (Concerted Approach for the Western Balkan), у якому визначили ключові сфери співробітництва в даному регіоні.

Першою в історії військових операцій ЄС з антикризового управління стала миротворча місія в Колишній Югославській Республіці Македонія (КЮРМ). З метою контролю за виконанням Охридської рамкової угоди, підписаної під тиском міжнародних сил македонським урядом та албанськими політичними силами 13 серпня 2001 року про припинення вогню, Європейський Союз почав здійснення миротворчої місії Конкордія (FYROM/Concordia) 31 березня 2003 р. За попередньою домовленістю ЄС перебрав тут на себе здійснення контролю від операції НАТО Allied Harmony, яка тривала від 12 грудня 2002 р. Операція Конкордія здійснювалася на основі «Берлін Плюс», тож у розпорядження ЄС були надані сили й засоби НАТО. Чисельність військовослужбовців, наданих ЄС, складала 300 осіб (всього 400). Показово, що командувачем операцією було призначено заступника головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО в Європі¹⁴.

12 грудня 2003 р. Європейська рада в Брюсселі прийняла «Європейську стратегію безпеки» – програмний документ, який на багато років наперед намітив політичний розвиток ЄС у сфері безпеки і оборони. Головною метою стратегії Євросоюз визначив досягнення безпечного мирного простору в Європі.

15 грудня 2003 р. миротворча операція «Конкордія» була успішно завершена і замінена поліцейською місією ЄС у Македонії «Проксіма» (EUPOL Proxima/FYROM). На зміну військовим було надіслано 200 осіб поліцейського складу. Під час офіційної церемонії закриття місії в Скоп'є 9 грудня 2005 р. Хав'єр Солана заявив, що «Проксіма» допомогла пройти Македонії важливий відрізок шляху від посткризового стану до стадії перед-вступу до європейських

структур. Протягом наступних півроку в країні діятиме Поліцейська консультативна група ЄС (EUPAT) для закріплення досягнутого успіху¹⁵.

За результатами операції «Конкордія» 2 грудня 2004 р., ЄС розпочав військову місію «Алтея» (EUFOR Althea) у Боснії і Герцеговині (БіГ) зі штаб-квартирою в Сараєво. Вона діяла паралельно з Поліцейською місією ЄС в БіГ (EUPM, 2003–2012)¹⁶ і триває й дотепер. Згідно з домовленостями «Берлін Плюс» «Алтея» замінила місію СФОР НАТО (SFOR). У дійсності ця заміна означала зміну керівного складу, 80% військового ж складу залишалося на місці (всього 700 військовослужбовців). Мета операції – утримати основні етнічні групи БіГ від сутичок і попередити виникнення передумов для загострення ситуації в деяких районах країни.

Перший досвід ЄС у проведенні миротворчої операції було підсумовано на зустрічі міністрів закордонних справ ЄС 17 травня 2004 р. Гельсінкська «Головна мета» отримала новий заголовок: «Головна мета 2010» (Headline Goal 2010). На відміну від попередньої нова «мета» була сфокусована на якісному показнику військових можливостей ЄС, на формуванні мобільних збройних сил, здатних швидко реагувати на нові загрози. Замість створення запланованого раніше армійського корпусу робився наголос на формуванні мобільних частин чисельністю по 1,5 тис. чол. – так зв. «бойових груп». Планувалося створити 10 таких груп з можливістю розгортання протягом 10–15 діб і ведення самостійних дій терміном до 120 діб¹⁷. Вважають, що створення «бойових груп» стало головним успіхом у розвитку військового потенціалу ЄС, оскільки вони підвищили рівень співробітництва між державами-членами Євросоюзу¹⁸.

Отже, починаючи з 1998 р. почалася інституалізація військового і цивільного вимірів Європейської безпекової і оборонної політики в межах Спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС, посиленої Амстердамським договором 1997 р. Протягом 1998–2003 рр. Євросоюзом було ухвалено низку документів, спрямованих на заснування і розвиток військових і цивільних можливостей ЄС з метою антикризового управління в Європі та поза її межами. Процес розбудови ЄБОП супроводжувався тісним співробітництвом ЄС з НАТО. Згідно з домовленостями «Берлін Плюс» ЄС отримав можливість використовувати військові потужності НАТО в Європі під час своїх перших місій в Західних Балканах. Проведення й успішне завершення першої військової місії ЄС «Конкордія» у Македонії 2003 р. стало важливим етапом формування функції антикризового управління ЄС у межах ЄБОП.

¹ The Maastricht Treaty on European Union. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/eu-law/decision-making/treaties/pdf/treaty_on_european_union/treaty_on_european_union_en.pdf

² Европейский союз и региональные конфликты. Отв. ред. – Н. К. Арбатова, А. М. Кокеев. – М., 2011. – 143 с.; Авласенко И. М. Военные и гражданские миссии европейского союза как инструмент политики в региональных конфликтах. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.elib.bsu.by/bitstream/123456789/104033/1/avlasenko_2014_EU_and_%20Republic_of_Belarus.pdf; Воронин Е. Р. О взаимодействии Евросоюза и НАТО в урегулировании кризисных ситуаций. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mgimo.ru/files/138217/voronin-expert.pdf>; Журкин В. Европейская оборона: от мифа к реальности // Современная Европа. – 2001. – № 3. – С. 52–65.

³ The Maastricht Treaty on European Union.

⁴ Petersberg Declaration. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weu.int/documents/920619peten.pdf>

⁵ Treaty Of Amsterdam Amending The Treaty On European Union, The Treaties Establishing The European Communities And Certain Related Acts. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>

⁶ Цит. за: Журкин В. Европейская оборона: от мифа к реальности. – С. 56.

⁷ Helsinki European Council 10 and 11 December 1999. Presidency Conclusions. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/summits/hel1_en.htm

⁸ Lindstrom Gustav. The Headline Goal. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/05-gl.pdf>

⁹ Журкин В. Европейская оборона: от мифа к реальности. – С. 58.

¹⁰ NATO-EU: a strategic partnership. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_49217.htm?selectedLocale=en

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Berlin Plus agreement (Provided by Mr. Tim Waugh NATO). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/berlinplus_/berlinplus_en.pdf

¹⁴ NATO-EU: a strategic partnership. – P. 5.

¹⁵ Statement by Javier Solana, EU High Representative for CFSP, on the occasion of the ceremony marking the end of EU Police Mission in the former Yugoslav Republic of Macedonia Skopje, 9 December 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/declarations/87469.pdf

¹⁶ Див.: Чумаченко О. Поліцейська місія Європейського Союзу в Боснії і Герцеговині: розвиток інституційного виміру // Проблеми міжнародних відносин: [зб. наук. праць / наук. ред. Канцелярук Б. та ін.]. – К., 2013. – Вип. 6. – С. 28–44.

¹⁷ Европейский союз и региональные конфликты. – С. 11.

¹⁸ Ibid.

В статье освещается вопрос формирования политической функции антикризисного управления Европейского Союза в рамках Европейской политики безопасности и обороны, а именно её военного и гражданского аспектов, в конце 1990-х – начале 2000-х годов. Показан процесс институализации в указанной сфере как внутри ЕС, так и в сотрудничестве с НАТО вместе с практической реализацией на примере первых миссий ЕС в Западных Балканах в 2003–2004 годах.

Ключевые слова: Европейский Союз, Общая внешняя политика и политика безопасности, Европейская политика безопасности и обороны, антикризисное регулирование, Западные Балканы, миротворческая операция, полицейская операция.

The article highlights the issue of forming a political tool of crisis management of the European Union within the European Security and Defence Policy, namely its military and civil aspects of the late 1990s – early 2000s. Institutionalization process is shown in that field both inside the EU and in cooperation with NATO, together with the practical implementation of the example of the first EU missions in the Western Balkans in 2003–2004.

Keywords: European Union, Common Foreign and Security Policy, European Security and Defense Policy, crisis regulation, Western Balkans, a peacekeeping operation, a police operation.

НАШІ АВТОРИ

Автушенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Годлевський Максим – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дорошенко Ліна – аспірантка кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Марія – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кісь Оксана – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця, докторантка Інституту народознавства НАН України.

Ковальчук Марія – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козій Василь – аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козій Олена – викладач вищої категорії, методист Першого київського медичного коледжу.

Конта Ростислав – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Куцик Руслан – аспірант кафедри історії України Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка.

Люлька Віталій – магістр кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Маслюк Олександр – магістр історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Машкевич Стефан – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України.

Мігальчан Ірина – викладач Чернівецького медичного коледжу Буковинського державного медичного університету.

Орлик Світлана – кандидат економічних наук, доцент Кіровоградського національно-технічного університету.

Палієнко Сергій – кандидат історичних наук.

Пивоваренко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій (Київ).

Семеняк Ксенія – магістр кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Храмцова Ірина – аспірантка кафедри історії та права Кременчукського національного університету ім. М. Остроградського.

Чумаченко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Шкабко Сергій – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шуст Тарас – аспірант кафедри історії України історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 48

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки лінорит Олени Кульчицької «Тезей». 1928 рік.

Підписано до друку 23.03.2016. Формат 60х86/8.
Гарнітура Aгial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 10.
Тираж 300.